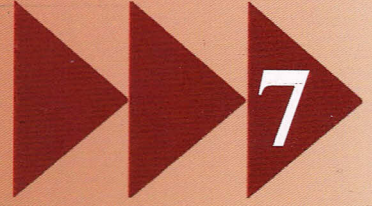

AVRASYA BİR VAKFI
AVRASYA STRATEJİK
ARAŞTIRMALAR
MERKEZİ

ERMENİ

ARAŞTIRMALARI

Üç Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

FİYATI: 7.750.000

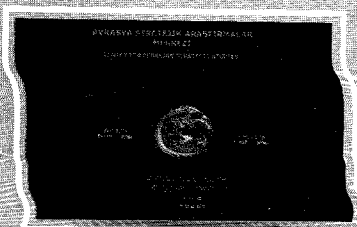
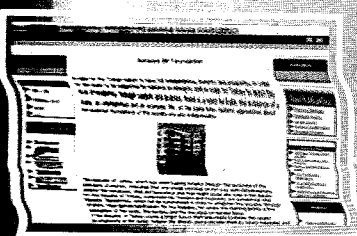
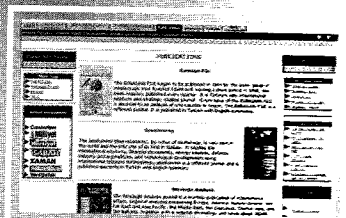
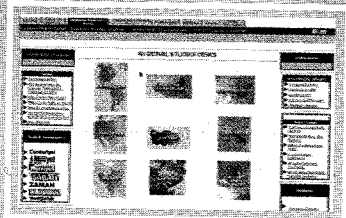
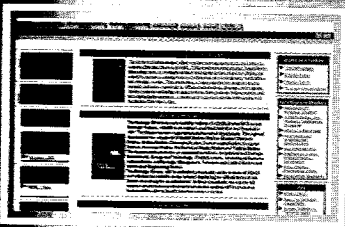

ERMENİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

ANKARA Sonbahar 2002 Sayı: 7

ASAM - Online Türkiye'nin Tek Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Sitesi

www.avsam.org

www.avsam.org

www.avsam.org

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Üç Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

SONBAHAR 2002, Cilt 2, Sayı 7

SAHİBİ

Avrasya-Bir Vakfı adına Şaban GÜLBAHAR

EDİTÖR

Prof. Dr. Ümit ÖZDAĞ

(Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Başkanı)

EDİTÖR YARDIMCILARI

Alfabetik sıra ile

Araştırmacı Şenol KANTARCI

(Ermeni Araştırmaları Enstitüsü ve Atatürk Üniversitesi, Erzurum)

Yrd. Doç. Dr. Kamer KASIM

(Ermeni Araştırmaları Enstitüsü ve Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu)

Yrd. Doç. Dr. İbrahim KAYA

(Ermeni Araştırmaları Enstitüsü ve Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale)

Yrd. Doç. Dr. Sedat LAÇİNER

(Ermeni Araştırmaları Enstitüsü ve Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale)

YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Aydan İYİĞÜNGÖR

(Ermeni Araştırmaları Enstitüsü ve Rheinische Friedrich Wilhelms Üniversitesi, Bonn)

ABONE SORUMLUSU

Ayşe FIRAT

YAZI KURULU

Alfabetik sıra ile

Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT

(Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun)

Gündüz AKTAN

(E. Büyükelçi, Köşeyazarı)

Prof. Dr. Salim ÇOHÇE

(İnönü Üniversitesi, Malatya)

Dr. Şükrü ELEKDAĞ

(E. Büyükelçi, Köşeyazarı)

Prof. Dr. Yusuf HALAÇOĞLU

(Türk Tarih Kurumu Başkanı)

Dr. Erdal İLTER

(Tarihçi - Yazar)

Dr. Yaşar KALAFAT

(ASAM, Tarihçi-Yazar)

Yrd. Doç. Dr. Davut KILIÇ

(Fırat Üniversitesi, Elazığ)

Prof. Dr. Bayram KODAMAN

(Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta)

Prof. Dr. Enver KONUKÇU

(Atatürk Üniversitesi, Erzurum)

Prof. Dr. Hasan KÖNİ

(Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ

(Selçuk Üniversitesi, Konya)

Armağan KULOĞLU

(E. Tümç. ASAM)

Yrd. Doç. Dr. Erol KÜRKCÜOĞLU

(Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Müdürü ve

Atatürk Üniversitesi, Erzurum)

Ömer E. LÜTEM

(E. Büyükelçi)

Prof. Dr. Nurşen MAZICI

(Marmara Üniversitesi, İstanbul)

Prof. Dr. Mehmet SARAY

(İstanbul Üniversitesi, İstanbul)

Prof. Dr. Azmi SÜSLÜ

(Ankara Üniversitesi)

Dr. Bilâl N. ŞİMŞİR

(E. Büyükelçi, Tarihçi)

DANIŞMA KURULU

Alfabetik sıra ile

Yrd. Doç. Dr. Kalerya BELOVA

(Moskova Uluslararası İlişkiler Enstitüsü, Moskova)

Prof. Erich FEIGL

(Tarihçi)

Andrew MANGO

(Gazeteci, Yazar)

Prof. Dr. Justin McCarthy

(Louisville Üniversitesi)

Prof. Dr. Stanford J. SHAW

(Bilkent Üniversitesi, Ankara)

Ermeni Araştırmaları yılda dört kez, ilkbahar, Yaz, Sonbahar ve Kış olarak yayınlanır.

Ermeni Araştırmaları hakemli bir dergidir. Gönderilen yazılar ilk olarak yazı kurulunca bilimsel anlatım ve yazım kuralları yönünden incelenir. Daha sonra uygun bulunan yazılar, alanında bilimsel çalışmalar ile tanınmış üç ayrı hakeme gönderilir. Hakemlerin kararları doğrultusunda yazı yayınlanır ya da yayınlanmaz. Hakemlerin gizli tutulan raporları derginin arşivlerinde beş yıl süre için tutulur.

AVRASYA BİR Vakfı

ASAM (Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi)

Konrad Adenauer Cad., No. 61, 06550, Çankaya, Ankara - Turkey

Tel: 0.312. 491 60 70 • Fax: 0.312. 491 60 99

www.avsam.org

Ermeni Araştırmaları Enstitüsü

Konrad Adenauer Cad., No. 61, 06550, Çankaya, Ankara - Turkey

Tel: 0.312. 491 60 70 • Fax: 0.312. 491 60 99

<http://www.eraren.org>

Elektronik Posta: info@eraren.org

ISSN: 1303-068X

Tasarı: **ASAM**

Baskı: Yorum Matbaası

Tel: 0.312.395 21 12

Yurtiçi Abone Ücreti: 30 milyon TL

Aşağıdaki banka hesap numarasına ödeme yapabilirsiniz:
TL-304400-2001540, Döviz TH-4001541, Vakıflar Bankası, Yıldız Şubesi, Ankara

Aksi belirtilmediği sürece Ermeni Araştırmaları'nda yayınlanan yazılarda belirtilen olay ve fikirler sadece yazana aittir. Dergi sahibini veya editörünü bağlamaz.

Tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden baskısı yapılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

Kapak:

II. Karakin, Koçaryan ve Papa Jean Paul.

Ermeni Araştırmaları Dergisi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü yayınıdır.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No:

Editörün Notu	5
MAKALELER	
<i>Olaylar ve Yorumlar</i>	7
Ömer E. LÜTEM	
<i>1915 Zorunlu Göç Geçici Yasasının Gerekliği ve Uygulamalarının Değişik Açılardan Değerlendirilmesi</i>	18
Doç. Dr. Esat ARSLAN	
<i>18. Yüzyılda Osmanlı İnşaat Sektöründe Gayri Müslimler ve Kafkasya'ya Gönderilen Ermeni Ameleler</i>	41
Yrd. Doç. Dr. Zübeyde GÜNEŞ - YAĞCI	
<i>Fransa'nın Ermenilere Yönelik Politikasının Tarihi Temelleri (1878-1918)</i>	55
Doç. Dr. Yusuf SARINAY	
<i>İngiltere Ermenileri, Lobcilik ve Ermeni Sorunu</i>	71
Yrd. Doç. Dr. Sedat LAÇİNER ve Yrd. Doç. Dr. İhsan BAL	
<i>1985 Yılı Dünya Genelinde Ermeni Faaliyetleri</i>	125
Servet AVŞAR ve Şenol KANTARCI	
<i>Türkiye'nin Ermenistan'daki İmaju</i>	140
Hatem CABBARLI	
KITAP TAHLİLLERİ	157
KONFERANSLAR	166
EN SON KİTAPLAR	173
SÖYLEŞİ	175
<i>Yerasimos Tartışması Sürüyor</i>	

Ermeni Araştırmaları
Enstitüsü

Ermeni Araştırmaları Enstitüsü
ŞİMDİ DE İNTERNETTE
ERAREN'e en kısa yoldan ulaşmak için

www.eraren.org
türkçe ve ingilizce

- **Makaleler**
- **Yorumlar**
- **Konferanslar**
- **Diğer Sitelere Bağlantılar**
- **Güncel Haberler**

EDİTÖRÜN NOTU

Dergimizin bu yedinci sayısında yine tarih, uluslararası ilişkiler ve politika açısından Ermeni konusuyla ilgili konular ele alınıp araştırılmıştır. Dergimizin ilk makalesi her zaman olduğu gibi emekli büyükelçi Ömer Lütem tarafından kaleme alınan 'Olaylar ve Yorumlar'dır. Lütem 'Olaylar ve Yorumlar'da Ermeni sorunuyla ilgili geçtiğimiz aylardaki gelişmeleri değerlendirmektedir.

Doç. Dr. Esat Arslan '1915 Zorunlu Göç Geçici Yasasının Gerekliliği ve Uygulamalarının Değişik Açılardan Değerlendirilmesi' isimli makalesinde 1915 tehcirini Almanya ve Almanlar açısından ele alarak değerlendirmiştir. Arslan tehcirin uygulanmasını özellikle inceleyip konuyla ilgili orijinal arşiv belgelerini değerlendirmiştir.

Yrd. Doç. Dr. Zübeyde Güneş-Yağcı'nın '18. Yüzyılda Osmanlı İnşaat Sektöründe Gayr-i Müslimler ve Kafkasya'ya Gönderilen Ermeni Ameleler' isimli makalesi tarihi bir çalışmadır ve Ermeni konusunun çok farklı bir ayrıntısına ışık tutmaktadır.

Doç. Dr. Yusuf Sarınoy'un 'Fransa'nın Ermenilere Yönelik Politikasının Tarihi Temelleri (1878-1918)' başlıklı makalesinde Ermeni konusu Fransa'nın politikaları açısından ele alınmıştır. Geçmişten günümüze kadar Fransa'nın Ermeniler için yeri ve rolü farklı ve etkin olmuştur ve olmaya da devam etmektedir. Bu olgunun tarihi araştırılmaktadır Sarınoy'un makalesinde.

Yrd. Doç. Dr. Sedat Laçiner ve İhsan Bal'ın ortak çalışmalarının adı '**İngiltere Ermenileri, Lobcılık ve Ermeni Sorunu'**dur. Bu çalışmada diaspora Ermenileri'nden İngiltere'de yaşayan Ermenilerin profili çizilmiştir. İstatistik verilerle beraber oradaki Ermeni toplumunun yaşamı ve faaliyetleriyle ilgili geniş bilgi verilirken bunların Türkiye'ye etkisi de tartışılmıştır.

Servet Avşar ve Şenol Kantarcı'nın ortak bir çalışması olan '**Türkiye'ye Yönelik 1985 yılı Ermeni Propaganda Faaliyetleri'** ise dünya çapındaki Ermeni propaganda faaliyetlerinin bir tarihçesini çıkartmaktadır. Bunu yaparken Ermenilerin arasındaki propaganda farklılıklarını da ortaya koymaktadır yazı.

Hatem Cabbarlı 'Ermenistan'da Türkiye İmaji' başlıklı çalışmasında bir de diğer tarafı görmeye çalışıp Ermenistan'dan Türkiye'ye bakmıştır ve oradaki Türkiye ve Türkler imajını analiz etmiştir. Ermenistan'daki Türkiye imajının oluşmasındaki tarihi süreç de ele alınmıştır.

Derginin makale dışındaki bölümleri ise KİTAP TAHLİLLERİ, EN SON KİTAPLAR ve KONFERANSLAR'dan oluşmaktadır. Derginin sonunda ise Yerasimos tartışması ile ilgili olarak Büyükelçi Ömer Lütem'le yapılmış bir söyleşi yer almaktadır.

Editör

OLAYLAR VE YORUMLAR

Ömer E. LÜTEM*

1. ERMENİSTAN DIŞİŞLERİ BAKANININ KONFERANSLARI

Ermenistan Dışişleri Bakanı Vartan Oskanyan son zamanlarda verdiği konferanslarda ülkesinin Türkiye ile olan ilişkilerine geniş yer vermeye başlamıştır.

Oskanyan'ın 26 Haziran 2002 tarihinde İstanbul'da TESEV'de verdiği konferans hakkında dergimizin önceki sayısında ayrıntılı bilgi sunulmuştu.¹

19 Eylül 2002 tarihinde Amerika'da Yale Üniversitesi'nde verdiği bir diğer konferansta Oskanyan, ABD'nin Ermenistan'ın Türkiye ile önkoşul olmadan diplomatik ilişki kurmaya hazır olduğunu, Ermenistan'la ilişki kurmak yolunda somut adımlar atmaya Türkiye'yi ikna edeceğine dair dört yıldan beri vaatlerde bulunduğunu, bu amaçla Türkiye'nin iki ülke arasındaki demiryolunun işlemeye başlaması ve kara sınırını açması gibi jestlerde bulunmasına çalıştığını ancak bir ilerleme kaydedemediğini söylemiştir. Ermenistan Dışişleri Bakanı, Amerikan Hükümetinin Irak, İsrail, NATO ve AB savunması gibi kritik bazı konularda Türkiye'nin hayati desteğini kaybetmek korkusuyla bu ülke üzerinde fazla baskı yapmak riskini göze alamadığını, ancak bu durumun da Ermenistan'da Amerika'nın Ankara'nın tarafını tuttuğu şeklinde algılandığını ilave etmiştir.²

Bu sözlerde ilginç olan husus diplomatik ilişkilerin kurulması, kara sınırının açılması, demiryolu hattının işlemeye başlaması gibi Ermenistan açısından gayet önemli konularda ilerleme sağlanması için Ermenistan'ın bir çaba harcamaması, bunların gerçekleşmesini ABD'den beklemesi ve Amerikan girişimleri başarılı olmayınca da bu ülkeyi taraf tutmakla itham etmeye çalışmasıdır.

Ermenistan Dışişleri Bakanı 30 Ekim 2002 tarihinde Erivan'da bir sivil toplum örgütü³ tarafından Kafkasya'da güvenlik sorunları

* E. Büyükelçi.

1 Ömer E. Lütem, 'Olaylar ve Yorumlar', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt 2, Sayı 6, Yaz 2002, ss. 10-15.

2 groong.usc.edu/news/mgs55013.html

3 Public Dialogue and Development Center.

hakkında düzenlenen bir toplantıda yaptığı konuşmada Türkiye'nin tek taraflı ve yapıcı olmayan tutumunun sorunu daha karışık hale getirdiğini, Ermenistan'ın Türkiye'nin bu olumsuz tutumunu değiştirmeye çalışmasına rağmen ilerleme sağlayamadığını, zira Türkiye'nin bu konuya jeopolitik bir açıdan yaklaşmak istemediğini söylemiştir.⁴

Oysa Güney Kafkasya ülkeleri arasındaki tüm problemlerin kökeninde Ermenistan vardır. Karabağ ve başka Azeri topraklarını işgal eden Ermenistan'dır. Gürcistan'daki Cevaheti Ermenileri arasındaki huzursuzluk ve merkezi idareye başkaldırma eğilimleri Ermenistan'dan destek görmektedir. Ermenistan Türkiye'ye karşı soykırım iddiaları ileri sürmekte, Türkiye'nin sınırlarını ve toprak bütünlüğünü tanımamaktadır. Nihayet, Rusya Federasyonu, Ermenistan sayesinde güney Kafkasya'da varlığını sürdürmektedir. Ermenilere hakim olan, kusuru kendilerinde değil başkalarında görmek eğilimi, Kafkasya'da istikrar ve güvenliğin sağlanması çalışmalarını için ciddi bir engel oluşturmaktadır.

2- ERMENİ DİASPORASININ TÜRKİYE ALEYHİNDEKİ FAALİYETLERİ

Diaspora Ermenilerinin Türkiye aleyhindeki faaliyetleri devam etmektedir. Bunlar soykırım iddialarının bazı ülkeler parlamentolarınca kabul edilmesi konusunda yoğunlaşmış bulunmakla beraber, özellikle ABD'de Türkiye lehine olabilecek her girişimin, Ermeni çıkarlarını ilgilendirmese dahi, önlenmeye çalışıldığı görülmektedir.

a. ABD

Her zaman olduğu gibi Türkiye'ye karşı Ermeni faaliyetleri, Ermeni diasporasının en güçlü olduğu ülke olan Amerika Birleşik Devletleri'nde odaklanmış bulunmaktadır.

ABD Senatosu'ndaki Soykırım Tasarısı

Daha önce ayrıntılı bilgi verdiğimiz,⁵ Amerikan Senatosu'na sunulmuş bulunan ve dolaylı bir şekilde sözde Ermeni soykırımının tanınmasını amaçlayan 307 sayılı tasarı Ekim ayı sonuna doğru 31 ortak sunucu toplamış bulunmaktadır. Bu sayı 51'e ulaştığı takdirde kabul edilmiş olacaktır.

⁴ Ayastani Anrapetutyun, 31 Ekim 2002 (ANN/Groong 2.11.2002)

⁵ Ömer E. Lütem, 'Olaylar ve Yorumlar', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt 2, Sayı 6, Yaz, 2002, ss. 22-23

Ancak tasarı sahibi Robert Toricelli'nin bir skandala karışarak tekrar Senato üyesi olamaması aleyhte bir durum yaratmıştır. Bu tasarı için asıl önemli olan husus şu anda Amerikan Hükümetinin terörizme karşı mücadele ve Irak'a olası bir müdahale için Türkiye'nin yardımına ihtiyaç duymasıdır. Diğer yandan Amerikan Kongresi'nde Ermeni çıkarlarını koruyan temsilci ve senatörleri bir araya getiren ve 125 üyesi bulunan "Armenian Caucus"un ara seçimler sonunda 114 kişiye inmesi de Kongre'de Ermenilerin durumunda nispi bir zayıflamaya yol açmıştır.

Türkiye'nin AB Üyeligi Lehinde Karar Tasarısı

ABD Temsilciler Meclisi üyesi Robert Wexler Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne katılımına yardımcı olmak üzere Temsilciler Meclisine bir karar tasarısı sunmuştur. Söz konusu tasarının işlem kısmının çevirisi şöyledir:

"1. Amerika Birleşik Devletleri Türkiye Cumhuriyeti'nin Avrupa Birliği'ne katılma gayretlerini desteklemeye devam etmeli,

2. Avrupa Birliği Türkiye'nin kapsamlı siyasi ve askeri reformlarını tanımalı ve Kopenhag'da 12-13 Aralık'ta yapılacak olan Avrupa Konseyi'nin toplantısında katılma müzakerelerinin başlaması için bir tarih tespit etmeli,"

ABD'deki Taşnak örgütü olan Amerika Ermeni Milli Komitesi (*Armenian National Committee of America* - ANCA) bu karar tasarısına derhal karşı çıkmıştır. Kongre üyelerine gönderilen bir mektupta, "askerlerin güdümünde bulunan, insan haklarını ihlal eden, ülkesindeki Hıristiyanların dini özgürlüğünü kısıtlayan, Ermeni soykırımını inkar eden, Ermenistan'a hukuk dışı abluka uygulayan ve Kıbrıs'ta askeri işgali sürdüren bir hükümete destek olması Amerikan halkından istenmemelidir" denmiştir.⁶

ANCA'ya rakip kuruluş olup ancak Türkiye söz konusu olduğunda ANCA ile beraber veya benzer şekilde hareket eden Amerika Ermeni Asamblesi'nin (*Armenian Assembly of America* - AAA) bu konuda yaptığı bir açıklamada ise "Ermeni Soykırımını tanıması, Ermenistan'a uyguladığı ablukayı kaldırması ve insan hakları ihlallerini durdurması için Türkiye'ye çağrıda bulunmadan, ABD Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne katılmasını manen nasıl destekleyebilir?" ifadeleri yer almıştır.⁷

⁶ Armenian National Committee of America, Press Release 30 Ekim 2002.

⁷ Armenian Assembly of America, Press Release, 21 Ekim 2002.

Türkiye'ye Ekonomik Kolaylıklar Sağlayan Kanun Tasarısı

ABD Hükümeti Türkiye'yi ekonomik bakımdan desteklemek üzere, Türkiye'den ithal edilen tekstil ve deri mamulleri gibi bazı mallardan vergi alınmamasını öngören bir kanun tasarısını Kongre'ye sunmuş ve tasarı Temsilciler Meclisi'nden geçmişti.

Ermeni lobisinin bu tasarıya şiddetli muhalefet etmesi üzerine Amerikan Dışişleri Bakan Yardımcısı Richard Armitage, Senato üyelerine bir mektup göndererek ABD Hükümetinin Türkiye-Ermenistan sınırının açılması ve iki ülke arasında kapsamlı ekonomik, siyasi ve kültürel ilişkiler kurulması için çaba harcayacağını bildirmiştir.⁸

Görüldüğü üzere, Amerika'daki Ermeni lobisi, Türkiye'ye ticari kolaylıklar sağlanması gibi, Ermenileri ve Ermenistan'ı doğrudan ilgilendirmeyen bir konuya dahi müdahale edebilmekte ve Dışişleri Bakan Yardımcısını Ermenistan'ın Türkiye'den istekleri doğrultusunda bir mektup yazmaya mecbur edebilmektedir.

b. Galler Bölgesi

İngiltere Galler (Wales) Bölgesi Milli Meclisi 30 Ekim 2002 tarihinde 31 oyla⁹ aldığı bir kararla sözde Ermeni soykırımını tanımıştır. Meclisin "Görüş Bildirimi" başlığını taşıyan kararının çevirisi şöyledir: "1915 yılında Türk Hükümeti döneminde yapılan Ermeni soykırımını tanıyoruz. Ermenistan Cumhuriyeti'ne karşı ekonomik yaptırımlara son vermesi için Türk Hükümetine ve Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeligini desteklememesi için de İngiliz Hükümetine çağrıda bulunuyoruz."¹⁰

Bu kararın alınmasında Galler bölgesindeki kiliselerin başlıca etken olduğu anlaşılmaktadır.¹¹

Karar, İngiltere ve Türkiye bakımından hukuksal bir sonuç doğurmayacaktır. Ancak bu karar Ermeniler için bir manevi tatmin olup, İngiltere'de soykırım iddialarını kabul ettirme çabalarında bir emsal olarak gösterilecektir.

Gerek İngiltere Parlamentosu gerek Hükümeti Ermeni iddialarını benimsememektedir. Bu husus son olarak İngiliz Bakan Baroness

⁸ RFE/RL, *Armenia Report*, 10 Ekim 2002.

⁹ Galler Bölgesi Milli Meclisinde 60 üye olup bu konunun müzakeresi sırasında 48 oy verilmiştir. *Arka News Agency*, 5 Kasım 2002.

¹⁰ *Arka News Agency*, 5 Kasım 2002.

¹¹ Press Release, Catholicosate of the Great House of Cilicia 25 Ekim 2002 ve *Asbarez Online*. 22 Ekim 2002.

Scotland tarafından, 2001 yılı Şubat'ında Lordlar Kamerasında bir soru üzerine, 1915 olaylarının, 1948 BM Soykırım Sözleşmesi'ne göre belirli bir anlamı olan, soykırım olarak nitelendirilemeyeceğini delillerin gösterdiği ifade edilmek suretiyle vurgulanmıştır. Ankara'daki İngiltere Büyükelçiliğince aynı yılın Temmuz ayında bu husus bir basın bildirisiyle tekrarlamıştır.¹²

İngiliz Hükümetinin bu tutumu Ermenileri ihtiyatla harekete sevk etmekte ve parlamentoda başta Baroness Cox gibi bazı taraftarları olmasına rağmen, parlamentoya müracaat etmeden önce, sendikalar, Londra Ana Şehir Konseyi, İngiltere Kiliseler Konseyi ve Liberal Parti gibi Ermeni iddialarına sıcak bakabilecek bazı örgütlerden karar çıkartmayı planladıkları anlaşılmaktadır.¹³

d. "Günümüz Türkiyesi'nde Ermeniler" Raporu

1998 yılında Ermenistan'da Koçaryan'ın başkan olmasından sonra, Avrupa ülkelerindeki Ermeni örgütlerini bir araya getirmek ve aralarında işbirliği yapılmasını sağlamak üzere bir "Avrupa Ermeni Dernekleri Forum'u (*The Forum of Armenian Associations in Europe*) kurulmuştu. Bu örgüt, Ermeni dernekleri arasında işbirliğini arka plana iterek çalışmalarını Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliğini önleme konusunda yoğunlaştırmıştır. Genellikle lobi faaliyetlerinde bulunan Forum'un başarıları arasında, İsveçli Raportör Per Gahrton'un ikna edilmesiyle hazırlanan ve Ermeni görüşlerini yansıtan Güney Kafkasya Raporu da bulunmaktadır.¹⁴

Avrupa Birliği'nin azınlıklar konusundaki duyarlılığı, Forum'u Türkiye'deki Ermeni azınlığının durumunu kötü göstermek suretiyle, Türkiye'yi başta Avrupa Parlamentosu olmak üzere, Avrupa Birliği organlarında güç durumda bırakmak politikasını izlemeye götürmüştür. Bunun sonucu olarak Forum, "Günümüz Türkiyesi'nde Ermeniler-Türkiye Cumhuriyeti'ndeki Ermeni Azınlığının Durumunun Eleştirisel Bir Değerlendirilmesi" (*Armenians in Turkey Today - A Critical Assesment of the Situation of the Armenian Minority in the Turkish Republic*) başlıklı bir rapor hazırlamıştır.¹⁵ Raporu kaleme

¹² Ömer E. Lütem, 'Olaylar ve Yorumlar', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt 1, Sayı 2, Haziran-Temmuz-Ağustos 2001, ss. 25-27.

¹³ *Asbarez Online*, 22 Ekim 2002.

¹⁴ Bu rapor için bkz. Ömer E. Lütem, 'Olaylar ve Yorumlar', *Ermeni Araştırmaları*, Aralık 2001, Cilt 1, Ocak-Şubat 2002, Sayı 4, ss. 27-31.

¹⁵ *Armenians in Turkey Today*, <http://www.armenianforum.org/site/english/eu-contact/docs-news/Armenians%20in%20Turkey%20MOD.pdf>.

alan Tessa Hofmann, Almanya'da Türkiye ve Türkler aleyhinde yazı ve faaliyetleri ile tanınmıştır. Bayan Hofmann her fırsatta Ermeni görüşlerini çekincesiz desteklemektedir. Bu nedenle kendisi Ermeni Hayır Vakfı (*Armenian Benevolent Foundation*) tarafından ödüllendirilmiş ve ayrıca Erivan Üniversitesi de kendisine profesör pasesi vermiştir.¹⁶

Raporda Türkiye'deki Ermenilerin durumu hakkında bir çoğu asılsız bazıları da olabildiğince abartmalı bazı iddialar yer almaktadır.¹⁷ Bunlar arasında raporda, Türkiye'deki Ermenilere karşı önyargılı davranıldığı, hukuki ve idari ayrımcılığa tabi tutuldukları, bir çok kısıtlama ve keyfi muameleye maruz kaldıkları ve bu kısıtlamaların amacının Ermenilerin asimilasyonu ve göçünü sağlamak olduğu gibi bazı hususlar bulunmaktadır. Rapor, kilise mallarına el konulduğu şeklinde mevcut olmayan olayları uydurmakta, yeter sayıda Ermeni papazın olmamasını dahi hükümetin aldığı önlemlere bağlamaktadır. Raporda Ermenilerin kişisel hak ve özgürlüklerine riayet olunmadığı gibi garip bir iddia da ileri sürülmektedir.

Rapordaki ayrıntılı "Tavsiyeler"¹⁸ bölümünde, sanki böyle olaylar varmış gibi, resmi makamların Ermenileri saldırı ve tehditlerden koruması, dini vakıfların yağmalanmasına son verilmesi gibi hususlar yer almaktadır. Ayrıca Türk basınından Ermenilere karşı ayrımcı ve saldırgan yayınlarından vazgeçmesi, bu konuda sorumluluğunu kabul etmesi ve sözde Ermeni soykırımını tanıyan kişileri tenkit etmekten kaçınması gibi, ne yazacağı hakkında basına talimat vermeye çalışan kısımlar da bulunmaktadır. Tavsiyeler arasında Türk toplumunun geniş bölümlerinin bu konuda eğitilmesi, okul kitaplarının gözden geçirilmesi de vardır. Türk siyaset adamlarının azınlıkların korunması hususundaki sorumluluklarını kabul etmeleri de tavsiyeler arasındadır. Nihayet, Ermeni soykırımını tanıyan Türkler hakkında takibat yapılmaması ve Avrupa Birliği'nden tarihin eleştirisel değerlendirmesini yapan (yani Ermeni soykırım iddialarını kabul eden) Türk bilim adamları, yayıncılar ve gazetecilerin teşviki için (yani onlara maddi kaynak sağlanması için) gerekli önlemleri alınması istenmektedir.

Raporda bu tavsiyelerin kime yapıldığı belli değildir. Ancak Forum'un başta Avrupa Parlamentosu olmak üzere Avrupa Birliği organlarıyla yakın ilişkileri düşünülüğünde muhatabın Avrupa Birliği

¹⁶ Ibid, s. 2.

¹⁷ Ibid, ss. 9-45.

¹⁸ Ibid, s. 7.

olabileceği akla gelmektedir. Avrupa Parlamentosu üyelerinden önemli bir kısmının Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliğine karşı olması bu tavsiyelerin, kısmen olsun, Avrupa Parlamentosu'nun kararlarında yer alması olasılığını güçlendirmektedir.

Buna karşın, Türkiye Ermeni Patrikliği'nin söz konusu rapor hakkında yayınladığı bir bildiri¹⁹ Türkiye'deki Ermenilerin gerçek durumu yansıttığından bu rapor için bir tür yalanlama oluşturmuştur. Bildiride, Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliğini engellemek isteyen çevrelerin Türkiye Ermenileri hakkındaki haksız ve asılsız iddialarının üzüntü ile karşılandığı belirtilmiş, kasıtlı ve haksız bir şekilde Ermeni cemaati üzerinde baskı, engelleme, asimilasyon, kötü muamele iddiasında bulunanlar kınanmış ve Türkiye Ermenilerinin ülkelerine bağlılığı yinelenmiştir.

Patrik, ayrıca Kasım ayı sonunda bazı Avrupa ülkelerini ve Avrupa Birliğini ziyaret ederek Türkiye'nin birliğe üye olması yolunda temas ve görüşmeler yapmıştır.

4. ERMENİSTAN'DA BAŞKANLIK SEÇİMLERİ

Ermenistan'da başkanlık seçimleri 19 Şubat 2003 tarihinde yapılacaktır. Başkan Koçaryan dahil birçok Ermeni siyaset adamı adaylığını koymuş bulunmaktadır. Bunlar arasında Ermenistan Halk Partisi Başkanı Stepan Demirciyan, Milli Birlik Partisi Başkanı Artas Gegemyan ve Milli Demokratik Birlik Partisi Başkanı Vazgen Manukyan gibi şahsiyetler vardır.

19 muhalefet partisi Koçaryan'a karşı tek aday gösterebilmek amacıyla bir birlik kurmuşlarsa da bir aday üzerinde anlaşamamışlardır. Başkanlık için en güçlü aday Robert Koçaryandır. Ancak çok sayıda aday bulunduğundan Koçaryan'ın birinci turda yeterli oyu sağlayamaması ve ikinci turda seçilmesi olasıdır.

Koçaryan'ın bu seçimlerdeki gücünün son beş yıldaki başarılarından değil rakiplerinin görece zayıflığından ileri geldiği görülmektedir, zira, aşağıda açıkladığımız gibi, Koçaryan idaresinde Ermenistan'ın ciddi gelişmeler kaydettiğini söylemek mümkün değildir.

Ermenistan'ın en büyük sorunu ekonomidir. Ekonominin zayıflığı işsizliğe, fakirliğe ve diğer ülkelere göçe yol açmaktadır. Koçaryan döneminin ilk dört yılı ekonomik durgunluk içinde geçmiştir,

¹⁹ *Lraper Kilise Bülteni*, 16 Ekim 2002.

2002'de ise milli gelirden %10 gibi büyük bir artış gözlemlenmiştir. Ancak bu olumlu gelişme yontulmuş elmaslar ile bazı madenler ihracatının artışından ve Ermeni asıllı Amerikalı işadamı Kirk Kerkor-yan'ın Lincy Vakfı vasıtasıyla finanse ettiği yol inşaatından ileri gel-diğinden²⁰ az sayıda sektöre inhisar etmiş ve ülke genelinde gelir-lerin artmasına ve işsizliğin azalmasına fazla bir katkı yapmamıştır.

Ermenistan'da öteden beri en fazla şikayet edilen hususlardan biri de devlet idaresindeki yolsuzluklardır. Bağımsız bir kurum²¹ ta-rafından yapılan bir kamuoyu araştırmasında "son beş yıl içinde yolsuzluk düzeyinde nasıl bir değişim oldu?" sorusuna cevap ve-renlerin %47'si yolsuzlukların çoğaldığı, %25'i ise yolsuzluk düze-yinde değişim olmadığı cevabını vermiş²² olduğundan halkın yol-suzluklar hakkındaki şikayetlerinin artarak devam ettiği görülmek-tedir.

Hak ve özgürlüklere gelince, bu konuda Ter Petrosyan dönemin-den daha liberal olduğunu söylemek mümkün değildir. Özellikle medyanın zaman zaman baskı altına alınmaya çalışıldığı görülmek-tedir. Mesela, yakın geçmişten misal verecek olursak, sadece Ekim 2002 ayında gazeteci Mark Grigoryan'a bomba atılmış²³ ve Avarot gazetesinin dağıtımını engellenmiştir.²⁴

Dış politika alanında, Karabağ sorununda, Minsk Grubunun gay-retlerine ek olarak Aliyev ile Koçaryan arasında yirmi kadar doğru-dan görüşme yapılmış olmasına karşın hiçbir ilerleme sağlanama-ması Koçaryan için aleyhte bir puandır. Diğer yandan Koçaryan, Ka-rabağ sorununda Türkiye'yi bir tür tarafsızlığa itebilmek amacıyla, sözde Ermeni soykırım iddialarını ön plana çıkaran bir politika izle-miş, ancak bundan bir sonuç alamamış ve hatta bu politikası dip-lomatik ilişkilerin kurulmasını ve sınırların açılmasını engellemiştir.

Ermenistan Koçaryan döneminde, hem Rusya hem de, başta ABD olmak üzere, Batılı ülkelerle iyi ilişkiler içinde olmak ve işbirli-ği yapmak politikasını izlemeye devam etmiş ancak taraflar arasın-da dengeler korunamadığı için, Rusya Federasyonu Ermenistan dış politikasında öncelikli konumunu daha da güçlendirmiştir. Erme-nistan, Koçaryan döneminde gerek ordu teçhizatının sağlanması gerek ülkesindeki Rus üstleri nedeniyle savunma alanında tama-men Rusya'ya bağımlı hale gelmiştir. Rusya'nın Ermenistan dış tica-

²⁰ La Lettre de l'UGAB, 2 Kasım 2002.

²¹ Regional Development Centre/Transparency International.

²² Aykakan Zhamanak , 2 Kasım 2002.

²³ RFE/RL Armenia Report, 29 Ekim 2002.

²⁴ RFE/RL Armenia Report, 31 Ekim 2002.

retindeki büyük payı, Ermenistan'ın bu ülkeye olan borçlarını ödeyememesi nedeniyle bazı Ermeni şirketlerinin Rusya'ya devredilmesi, Rusya'ya göçmüş Ermenilerin ülkeye gönderdiği paralara duyulan ihtiyaç ve ülkenin başlıca enerji kaynağı olan Metzamor nükleer santralının yakıtının Rusya'dan alınması da Rusya'ya ekonomik alanda da Ermenistan'ın vazgeçemeyeceği bir konum kazandırmıştır.

Koçaryan için gelecek seçimlerde en büyük handikap, 27 Ekim 1999 tarihinde Ermenistan Millet Meclisi'nde, Meclis Başkanı Demirciyan ile Başbakan Sarkisyan'ın katledilmesi olayına dahil olduğu hakkındaki şüphelerdir. Bu olayın sanıklarının halen devam eden mahkemesinde Koçaryan'ı suçlayacak bulgulara rastlanmamış olmakla beraber, bu cinayetlerden siyasi çıkar sağlayan tek kişi Koçaryan olduğundan, hakkındaki şüpheler devam etmekte ve bu konu bir seçim malzemesi olarak da kullanılmaktadır.

Koçaryan bu başarısızlıklarına rağmen, yukarıda da değindiğimiz gibi, halen başkanlık için en güçlü adaydır. Bunun başlıca nedeni karşısında tek ve güçlü bir rakip bulunmamasıdır. Diğer yandan son belediye seçimlerini kazanmakla gücünü kanıtlayan Başbakan Andranik Markaryan'ın başkanı olduğu Cumhuriyetçi Parti tarafından da desteklenmesi de lehine bir durum yaratmaktadır. Nihayet Taşnak Partisi de yayınladığı bir bildiriye Koçaryan'ı destekleyeceğini açıklamış bulunmaktadır.²⁵ Bu parti yetkilisi Agvan Vartanyan Koçaryan'ı destekleme nedenleri arasında adı geçen sözde Ermeni soykırımının uluslararası alanda tanınması gayretlerini de saymıştır.²⁶

Lehindeki duruma karşın Koçaryan'ın başkanlık seçimini kazanacağını şimdiden söylemek doğru olmayacaktır. Ermenistan'ın istikrarsız iç siyaseti her zaman sürprizler yaratabilir.

5. YENİ TÜRK HÜKÜMETİNE KARŞI ERMENİSTAN'DA TEPKİLER

Türkiye'de Parlamento seçimlerini kazanan Adalet ve Kalkınma Partisi'ne karşı Ermenistan resmi makamları uzun süre bir tepki göstermek istememişlerdir. Seçimlerden yaklaşık on gün sonra. Dışişleri Bakanı Oskanyan, gazetecilerin ısrarı üzerine "Türk Hükümeti

²⁵ *Asbarez Online*, 25 Kasım 2002.

²⁶ *Ibid.*

ti'nin Ermenistan'a ve genelde bölgeye karşı ne gibi bir politika izleyeceğini bekleyip görmek gerektiğine inanıyorum." demiştir.²⁷

Buna karşın siyaset adamları görüş bildirmekten kaçınmamışlardır. Taşnak Partisi üyesi, Ermenistan Meclisi Dışişleri Başkan Yardımcısı Armen Rustamyan, İslam taraftarı güçlerin iktidara gelmesiyle Türkiye'nin Ermenistan'a karşı siyasetinde kayda değer değişiklik olmayacağını, eski Türk Hükümetinin iki ülke dışişleri bakanları arasında toplantılar düzenlemekle Ermenistan'a karşı olumsuz tutumunu saklamaya çalıştığını, Ankara'nın gerçek niyetinin uluslararası toplumun dikkatini Ermeni soykırımının tanınması sorunundan saptırmak ve güney Kafkaslar'da nüfuzunu arttırmak olduğunu söylemiştir. Yeni Hükümetin eskisinin politikasını izleyeceğini ifade eden Rustamyan "Seçimlerde İslam taraftarı güçlerin zaferi, Türkiye'de geleneksel olarak saldırgan ideolojiye dayanan gerçek değerler sistemini ortaya koymuştur" demek suretiyle²⁸ İslamiyet'e saldırgan bir nitelik atfetmeye çalışmıştır.

Ermenistan Millet Meclisi Dışişleri Komisyonu Başkanı Hovhanes Hovhanisyan ise Ermenistan'ın dış politikasını gözden geçirmesi gerektiğini, Türkiye'deki olayların ciddi endişeler doğurduğunu ifade etmiştir.²⁹

Başkanlık için adaylığını koymuş bulunan Ulusal Birlik Partisi Başkanı Artaşeg Gegemyan yeni hükümetin Gürcistan ve Azerbaycan ile ekonomik işbirliğine önem vereceğini ve bunu bir askeri ittifakla sağlamlaştırmayı deneyeceğini, bunun da Ermenistan ve Karabağ'ın çıkarlarına aykırı olacağını söylemiştir.³⁰

Ermenistan Millet Meclisi'nde çoğunluk grubu başkanı Galust Sahakyan ise "İster İslamcı ister laik idare altında olsun, Türkiye Türkiye'dir" demekle yetinmiştir.³¹

Görüldüğü gibi, Ermeni siyaset adamlarının yeni Türk Hükümeti'ne karşı tutumları olumsuzdur. Ancak bu yargıya, yeni Türk hükümetinin Ermenistan'a karşı politikasının ne olabileceği hakkında bir araştırma yaparak değil, temelde Türkiye'ye karşı düşmanca duygular beslemelerinin bir sonucu olarak vardıkları müşahede edilmektedir.

²⁷ Azg Daily, 15 Kasım 2002.

²⁸ Arminfo, 5 Kasım 2002.

²⁹ A1+TV, 7 Kasım 2002.

³⁰ Azg (Türkçe), 8 Kasım 2002.

³¹ A1+TV 7, Kasım 2002.

Yeni Türk hükümetinin Ermenistan'a karşı politikasının ne olabileceği ise Dışişleri Bakanı Yaşar Yakış tarafından bir mülakat sırasında açıklanmıştır. Yakış, Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Ermenistan ile ilişkilerin düzeltilmesinden yana olduğunu ve bunun için inişiyatif alacaklarını söylemiştir.³²

Ermenistan'ın yeni Türk hükümetine karşı tutumu bizzat Başkan Koçaryan tarafından, 22 Kasım 2002 tarihinde, NATO zirve toplantısına katılmak üzere gittiği Prag'da verdiği bir mülakatta açıklık kazanmıştır. Koçaryan bu konuda "Ermenistan, önkoşulsuz olarak, Türkiye ile diplomatik ilişkiler kurulmasına ve ticaretin artırılması için sınırların açılmasına hazırdır". "Türk makamlarıyla görüşmek istediğimiz sorunlar mevcuttur, ancak günümüz ilişkileri herhangi bir önkoşul ileri sürülmeden kurulmalıdır." demiştir. Koçaryan, Türk-Ermeni ilişkilerinin düzelmesinin Ermenistan'ın Karabağ sorunu nedeniyle Azerbaycan ile olan anlaşmazlığına bağlı olmaması gerektiğini ve ayrıca Ermenistan'ın yeni Türkiye hükümetiyle, ikili ilişkilerin olası geliştirilmesi konusunda, tüm sorunları tartışmaya açık olduğunu da belirtmiştir.³³

Koçaryan'ın bu sözleri gelecekte yapılacak müzakerelerde de Ermenistan'ın yeni Türk hükümetine karşı eski görüşlerini savunmaya devam edeceği ve tutumunda hiçbir değişiklik yapmadan Türkiye ile diplomatik ilişki kurmaya ve sınırları açtırmaya çalışacağı anlaşılmaktadır. Oysa Ermenistan, Türkiye'nin doğu sınırlarını tanımadan, soykırım iddialarını desteklemekten vazgeçmeden ve Karabağ sorununu çözümlenmeden bu ülke ile diplomatik ilişkiler kurmak ve kara sınırlarını açmak Türkiye'nin çıkarına olmadığından bu hususları dikkate almayan müzakerelerden sonuç alınması zordur.

³² *Turkish Daily News*, 6 Kasım 2002.

³³ *Armenpress News Agency*, 25 Kasım 2002.

1915 ZORUNLU GÖÇ GEÇİCİ YASASININ GEREKLİLİĞİ VE UYGULAMALARININ DEĞİŞİK AÇILARDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Doç. Dr. Esat ARSLAN*

Title: *Necessity of the 1915 Displacement Temporary Law and Interpretation of its Implementations from Various Aspects*

Abstract: *The 1915 Relocation of Armenians is an important as well as a controversial point in Armenian Studies. The literature of Armenian Studies written by Armenian activists is extremely rich on the relocation issue. However, most of the works deal only with how the relocation was carried out, therefore, are descriptive. This article is an analysis of the 1915 Relocation from different points. The author examines the subject as a part of the World War I German strategy, and examines the reasons for the necessity of relocation of the certain number of Armenians from one part of the Empire to another part, and considers carefully the implementation of the Law on the 1915 Relocation. The analysis is also supported by the first time used original archival documents that demonstrate how the Ottoman government treated the Armenians during relocation.*

Keywords: *Armenians, World War I, 1915, Relocation, Migration, Turkey, Ottomans.*

Anahtar Sözcükler: *Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı, 1915, Yer Değiştirme, Göç, Türkiye, Osmanlı.*

GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşı, diğer bir deyişle “Büyük Savaş” 20. yüzyılın başlarında insanoğlunun başına gelebilecek en büyük felaketleri de beraberinde getirmiştir. Savaş alanlarında verilen büyük zayıflatlar yanında savaşın cephe gerisindeki sivil halklar üzerinde bırakmış olduğu etki ve korunmasızlığın getirdiği yitirimler öylesine büyük boyutlara ulaşmıştır ki, felaket sözcüğü halkların yaşamış olduğu topraklar ve savaş alanları ile âdeta bütünleşmiştir. İkinci milenyumun son yüzyılına girilirken, Avrupa’da başlayan bloklaşma, militarizm ve silahlanma, 1914 yılının başlangıcında halkların arzuladığı barış umutlarını önce bölgesel çatışmaya, sıcak Ağustos ayının başlarında da askeri alanda büyük dünya savaşının patlamasına neden oldu. Avrupa’da liderlik savaşını sür-

* Bilkent Üniversitesi, T.C. Tarihi Koordinatörü, Ankara.

düren Alman ve Fransızların karşılıklı taarruzlarıyla başlayan savaş, çok kısa zamanda gelişen Alman taarruzları ile Fransızlar üzerinde bir baskı oluşturdu. Bu baskıyı azaltmak amacıyla Rus ordularının Doğu Prusya'ya girmesiyle iki cepheli hal alan savaş, çok kısa bir sürede Tanenberg'te Rusların kesin yenilgisi ile sonuçlandı. Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın yanında bir oldu bitti ile yer alan Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlü, atak, heyecanlı ve büyük hayaller peşinde koşan Enver Paşa'nın yeni bir Tanenberg yaratmak arzusu, Marn bölgesinde bu defa Alman ordusunun yükünü hafifletmek olgusu ile birleşince 1914 yılının son günlerinde Osmanlı İmparatorluğunu yeni bir felakete karşı karşıya getirdi. Doğu'da açılan cephe, Sarıkamış'ta Allahüekber Dağları'nda en büyük düşman olan derin kar, şiddetli soğuk ve tipi ile bütünleşince 1915 yılı başları Osmanlı Devleti ve halkı için Birinci Dünya Savaşı'nın en buharanlı zamanlarından birinin yaşanmasına neden oldu. 1915 yılının başlaması ile birlikte özellikle Doğu Cephesi'nde Sarıkamış Harekati'nda yitirilen 80.000 genç asker Osmanlı halkını derinden derine etkiledi. 1915 yılı başlangıcından itibaren içinden çıkılmaz bir durum alan savaş koşullarının ve Alman büyük karargahındaki yapılan değerlendirmelerinin büyük ölçüde üst komuta kademesi tüm savaş boyunca Almanlara teslim edilmiş ve bu arada bir Alman tarafından yönetilen Osmanlı Genelkurmay Başkanlığı, Alman ulusal hedefi paralelinde geliştirdiği ve uygulama alanına koymuş olduğu planlarının aksiyon unsuru olan Osmanlı ordusu kendi ülkesini korumaktan çok, Alman ütopyasına hizmet eder hale gelmiştir. Bu makale kapsamında Ermenilerin geçici bir süre zorunlu göç ettirilmesiyle sonuçlanan 1915 Geçici Yasası'nın çıkarılmasına kadar geçen süre içerisinde Bağlaşık Devletlerin ve özellikle Rusların kışkırtmaları ve Rus hareket planları çerçevesinde ayaklanan Ermenilerin hareketleri ve yaptıkları yasa dışı olaylara karşı Osmanlı Hükümeti tarafından alınan bir seri karar irdelenecek, zorunlu göçe tabi tutulan Ermeni yurttaşların istemlerinin yerine getirilme çabalarında merkezî yönetimin duyarlılığı üzerinde durulacaktır. Yapılan incelemede Washington ABD Ulusal Arşiv Dairesi ve Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüdler (ATASE) Arşivi'nden elde edilen ve şimdiye kadar hiç kullanılmayan özgün belgeler kullanılacaktır.

ERMENİ SORUNU VE ALMANYA'NIN DÜNYA POLİTİKASI (WELT POLİTİK) BAĞLAMINDA DOĞUYA HAMLE (DRANG NACH OS- TEN) SİYASASI

Birinci Dünya Savaşı'nın temelinde sömürge yarışında geç kalmış güçlü bir Almanya'nın Küçük Asya ve Orta Doğu'dan başlamak üzere doğuya doğru yayılma emelleri büyük ölçüde etkili olmuştur. Alman stratejistleri Avrupa'nın liderliği yarışında bu yayılmanın ideolojisini önce "Pangermenizm" çerçevesinde 1880'lerden itibaren Avrupa için geliştirdiler Kuşkusuz bu siyasanın temelinde 1870-1871 Almanya-Fransa Savaşı'nda Fransa'nın ağır bir yenilgiye uğraması yatmaktadır. Pangermenizm sayesinde ulusal birliğin oluşumuyla birlikte Orta Avrupa'da Prusya'nın önderliğinde Alman İmparatorluğu'nun kurulması sağlandı. İtalya ulusal birliğinin aksine, Almanya bir yığın krallık, prenslik ve serbest kentlerde yaşayan, küçük devletçiklerden oluşuyordu. Özellikle Prusya'nın sırası ile Danimarka, Avusturya ve Fransa karşısında elde ettiği askeri başarılar, Alman Birliği'nin perçinlemesine neden oldu. Avrupa'da denge unsurlarını iyi bilen yaşlı Bismark, Alman dış politika faaliyetlerini Avrupa kıtası dışına taşırmamaya özellikle dikkat ediyor, Avrupa dışı topraklarla uğraşmanın Avrupa'daki Alman üstünlüğünü sarsacağına inanıyordu. Bismark'ın 1890'larda başbakanlıktan ayrılması Alman dış politikasının temel yapısında da büyük değişiklikler meydana getirdi. II. Wilhelm, Bismark'ın aksine Almanya'nın büyük bir imparatorluk olabilmesi için, diğer büyük devletler gibi onun da sömürgecilik yapması ve ilişkilerini dünya çapında genişleterek bir dünya politikası (*Welt Politik*) takip etmesi gerektiği düşüncesinde idi. Bir başka deyişle Almanya'nın II. Wilhelm ile birlikte "Dünya Siyaseti" (*Welt Politik*) Avrupa coğrafyasında "Yaşam Alanı" (*Lebensraum*) olarak yansırken, Küçük Asya ve Orta Doğu'dan başlayan Asya açılımında ise "Doğu'ya Hamle" (*Drang Nach Osten*) olarak biçimlendirildi. Avrupa'da büyük devletlerin ikinci olarak mutabık kaldıkları bir diğer husus da 1877-1878 Savaşı sonrası Osmanlı İmparatorluğu'nun artık kesinkes çok kısa zamanda dağılma sürecine girdiği konusunda tereddütlerinin kalktığı olmuştur. 1838 Balta Limanı Antlaşması'nın İngiltere'ye vermiş olduğu tek taraflı ayrıcalık ve sağlanan olanaklarla, İngiltere 1878 yılına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nu dış platformda desteklemiştir. Ancak bu tarihten sonra kendi yaşam alanına karşı Rusya'nın müdahalesi ile karşılaşmış ve Yakın Doğu'daki dengeler de değişince İngiltere Berlin Barış Antlaşması ile kendi hayat sahasını uzaktan koruma yoluna girmiştir. 1890'larda adeta bir rezonans gibi düğmeye basmışçasına bir biri peşi sıra gelen Ermeni Sason, Zeytun ve Van ayaklanmaları, Os-

Cemal Paşa'nın göreve başlaması ile Denizcilik Bakanlığı Hukuk Müşavirliği'ne de Ermeni asıllı Milletvekili Hallaçyan Efendi seçildi.

manlı Bankası Olayı ve Ermenilerce Bab-ı Ali'ye yapılan yürüyüş doğrudan İngiltere, Fransa ve Rusya'nın aynı kampta toplanmasına neden olmuştur. Batılı tarihçilerin üzerinde mutabık kaldıkları 1894 Martı'ndan itibaren "Ermeni Üçlü Antlaşması"¹ biçiminde adlandırdıkları savaş

öncesi bu ilk bloklaşma dolaylı bir tutum olarak da Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasına neden olmuştur. Bu bloklaşma olgusu gittikçe keskinleşen kamplaşma olgusunu da beraberinde getirmiştir. Sonunda yine eski bir Osmanlı toprağı olan Saray Bosna'da Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun veliahdı Ferdinand'ın bir Sırp milliyetçisi olan Princip tarafından öldürülmesiyle savaş başladı. 1913 yılında Mareşal Otto Liman Von Sanders'in kalabalık bir Islah Heyeti'yle Türkiye'ye gelmesi ordunun modernizasyonunun yanında olası bir savaşta Alman Büyük karargahının bir başka ifadeyle kendi ülkesini korumaktan çok, Alman ulusal hedefleri çerçevesinde Osmanlı Silahlı Kuvvetlerinin planlarının yapılmasını da sağladı. Etkin bir büyükelçi olan Alman Büyükelçisi Vangenheim liderliğinde savaşın başlangıcında Osmanlı Genelkurmay Başkanı Von Bronsart Paşa daha sonra Von Seect Paşa, Genelkurmay II. Başkanı Von Merten Paşa bulunuyordu. Ayrıca Osmanlı Silahlı Kuvvetleri içerisinde Ermeni yurttaşlar da etkin roller üstlenmişlerdi. 1914 başında Fransa'da Denizcilik Bilimleri eğitimi gören Ermeni yurttaş Zadik Hanzediyan 17 Nisan 1914 tarihinde Denizcilik Bakanı Cemal Paşa ile bir sözleşme yaparak Türk Deniz Kuvvetleri'ne girmiş ve 20 Nisan 1914'te de Deniz Ölçümleri (Mesaha) ve Torpil İşleri Müdürlüğü'ne atanmıştı.² Yine Cemal Paşa'nın göreve başlaması ile Denizcilik Bakanlığı Hukuk Müşavirliği'ne de Ermeni asıllı Milletvekili Hallaçyan Efendi seçildi.³ Denizcilik Bakanı'nın 4. Ordu Komutanı olarak Suriye'ye gitmesiyle birlikte Osmanlı Deniz Kuvvetleri'nin tüm komutası Amiral Şuson'a geçmişti. Çanakkale ve İstanbul Boğazları Başkomutanı Amiral Von Usedom ve savaşın başlangıcında 1. Ordu, Çanakkale Cephesi'nin açılmasıyla birlikte bu Cephenin Komutanlığına verilen 5. Ordu Komutanı Mareşal Liman von Sanders Osmanlı Silahlı Kuvvetleri'nin üst düzey komutasını ele geçirmişlerdi.

1 Ercüment Kuran, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler* (Ankara: 1994), s. 231.

2 Gnkur.Başkanlığı ATASE Arşivi, K. 521, D. 2029, F. 19-12.

3 Cemal Paşa, *Hatırat* (İstanbul: 1996), s. 88.

Böylesine bir örgütlenme ile Alman komutanların karar mekanizması içerisinde bulunmaları, Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlü adamı Almancı Başkomutan Vekili Enver Paşa'yı Alman çıkarları ve ülke geleceğini ilgilendiren konularda etkiliyorlardı.

Almanya Birinci Dünya Savaşını Kazansaydı, Ermenilerin Durumu Ne Olurdu?

Osmanlı İmparatorluğu coğrafyasında, Kafkasya, Türkistan, İran ve Hindistan topraklarında doğuya hamle politikası bağlamında Pantürkizm ve Panislamizm stratejisini yürüten Almanya, Birinci Dünya Savaşını kazansaydı, bu coğrafya içerisinde Bağlaşık Devletlerin güdümündeki bağımsız bir Ermenistan amacı peşinde koşmuş Ermenilerin bulunmasını ister miydi? Bir başka deyişle bölgede Rusya ve Batının haklarını koşulsuz kendi hakları gibi savunan Ermenilerin bulunması mı yararlıdır? Yoksa bölgede kendilerinin güdümünde Türk ve Müslüman bir toplumun mu bulunması yararlıdır? Bölgedeki Ermenilerin ilerde sorun olmaması için bölgeden uzaklaştırılması da Alman çıkarları ve özellikle "Doğuya Hamle" politikasının argümanları bağlamında değerlendirilmelidir. Bağdat demiryolunu bir kolonizasyon ve nüfuz alanı yapan Almanların Ermeni Sorunu'nu ileri boyutlara taşınmasında siyasal çıkarlarının bulunduğu yadsınamaz bir gerçektir. 1913 -1916 yılları arasında ABD Büyük Elçisi Henry Morgenthau ittihatçı liderleri suçlamakla beraber, Ermeni zorunlu göçünün baş mimarı olarak Alman ordusunu görüyordu. Benzer görüşler Morgenthau'dan çok daha ciddi bir entellektüel olan Amerikalı tarihçi ve misyoner H.A.Gibbons tarafından da savunulmuştur.⁴ Gibbons'a göre Ermenilerin uzaklaştırılmasından Almanlar, sadece Almanlar kârlı çıkıyorlardı. Birinci Dünya Savaşı'nın Genelkurmay Başkanlığı Arşivi'nin 1916-1918 yılları arasında Osmanlı Genelkurmay Başkanlığı görevini icra eden Alman Generali Von Seect tarafından Almanya'ya kaçırılması, her türlü yazışmaya karşın Genelkurmay ATASE Başkanlığı'na kazandırılmamış olması ortaya atılan bu savın doğruluğunu güçlendirir mahiyettedir. 2002 yılında Genelkurmay Başkanlığı ATASE ilgilileri ile yapılan görüşmelerde söz konusu belgelerin Almanya'dan istenildiği, hiç olmazsa bir kısım belge fotokopilerinin ATASE Arşivi'ne kazandırılması için yazışmaların devam ettiği öğrenilmiştir.

⁴ H.A.Gibbons, *The Backest Page of Modern History, Events in Armenia in 1915* (New York: 1916), s. 17 (Aktaran Taner Timur, *1915 ve Sonrası Türkler ve Ermeniler*, (Ankara: 2000), s. 55.)

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA MÜSLÜMAN OLMAYAN UYRUKLARIN ASKER OLMA MÜCADELELERİ ARDINDA YATAN NEDEN VE ZORUNLU GÖÇ GEÇİCİ YASASININ ÇIKARILMASINA NEDEN OLAN İSYANLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman Olmayan Uyrukların Asker Olma Mücadeleleri

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Müslüman olmayan uyrukların yıllar süren mücadelelerinden sonra Osmanlı Meclis-i Mebusânı 12 Temmuz 1909 tarihinde bedelât-ı askeriyenin kaldırılmasını ve askerlik ödevinin bütün herkesi kapsayan bir şekilde düzenlenmesine ilişkin bir karar tasarısını kabul etti. Kabul edilen bu karar tasarısı uygulamanın aynı yıl içinde başlanılmasını öngörüyordu. Meclis tarafından alınan karar tasarısının ardından hükümet 1883-1888 doğumluların birlikte celp edilmesine karar verdi. Mart 1911'de 200.000 civarında askerlik mükellefinin 40.000'i gayrimüslim idi. 27 Mart 1912 tarihinde Harp Okulu ilk gayrimüslim mezunlarını verdi. 394 subay adayı arasında 4 Rum, 3 Ermeni ve 1 Yahudi vardı. Birkaç ay sonra patlayan Balkan Savaşında cepheye 8.000 Ermeni gönderildi. Ermeni yurttaşlar, Birinci Dünya Savaşı'nın Kafkas Cephesinde, Muharip Komutan, Çanakkale Savaşı'nda Topçu Batarya Komutanı ve Jandarma Komutanı oldular. Ermeni, Yahudi ve Rum kökenli yurttaşlar Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı üniforması altında cephelerde ülkeleri için canlarını verdiler, gazi oldular ve madalya aldılar.

Seferberliğin İlanı ve Kandırılmış Ermeni Askerlerin Firarları, İsyan Bölgelerinin Askerî Açından Değerlendirilmesi

3 Ağustos 1914 tarihinde seferberliğin ilanı ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde askere alınan bazı Ermeni gençlerinin silahları ile birlikte 30 Ağustos 1914'ten itibaren firar ettikleri görülmektedir. Bu hareket içerisinde yer alan Ermenilerin, kendi ulusal devletlerinin kurulmasını sağlamak amacıyla büyük bir ihanet örgütlenmesiyle askerliği bir araç olarak kullandıkları müşahede edilmektedir. Ayrıca firarilerin, Rus ilerlemesine koşut olarak daha savaş öncesi Sivas'ı bir kurtarılmış bölge statüsüne sokan Muratyan güçleri ile Midyat'taki Bagok Dağı bloku üzerindeki Hezek bölgesindeki silahlı ayaklanmacılara katıldıkları ve Van ve civarında kitlesel olarak ayaklandıkları görülmektedir. Hakkında gıyabi idam kararı verilmiş bulunan Muratyan'ın güçleri 30.000'in üzerine çıkmış, Bagok Dağı'ndaki ayaklanmacılara bölgedeki Süryaniler de ka-

tıldıkları gibi sayıları 10.000'leri aşmıştır. Bunların birincil görevleri, Wilson İlkelerine göre savaştan sonra bölgedeki çoğunluğu tesis etmek amacıyla çocukları Alman çıkarlarına hizmet edecek biçimde Anadolu'dan uzaklaştırılmış olan Müslüman köylerine silahlı baskınlar düzenleyerek masum insanları da evlerinden barklarından ederek, göçe zorlamaktı. Anadolu'nun bütününü ele geçirilmeyi hedeflemiş Rusya için, gerek jeopolitik gerekse jeostratejik bakımdan büyük bir önemi haiz Sivas Baş Yaylası ve Mardin Eşiği ile İskenderun'a inmek için de 1890'lardan beri Osmanlı Devletinin başına bela olmuş olan Zeytun ve Haçin bölgelerinin kendilerine müzahir güçler tarafından ele geçirilmesi büyük önem taşımaktadır. Bu bölgelerdeki faaliyetler hiçbir zaman durmamış, artan bir yoğunlukta devam etmiştir. Bölgedeki yasa dışı olaylar ve yapılan değerlendirmeler hemen her evrede yabancı misyonun raporlarına da yansımıştır. Örneğin, ABD'nin İstanbul Büyükelçisi Rockhill'in Türkiye'deki Amerikan Misyoner Örgütünün Malî Saymanı Bay Peet ile 5 Kasım 1912'de yapmış olduğu görüşmede elde ettiği bilgileri, kendisine atfen 08 Kasım 1912'de ABD Dışişleri Bakanına yazmış olduğu şifreli telgraf şöyle özetlemektedir. :

*"Bay Peet, Bitlis'te, Van'da Mardin'de ve Haçin'de yasa dışı güçlerin çok güçlü olduğunu belirtmektedir."*⁶ * (Ek-1)

Büyükelçi her ne kadar yasa dışı olayların kaynağını belirtmekle birlikte 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra gelişme istidatı gösteren bu yasa dışı faaliyetlerin merkezinde Ermeni ayrılıkçı güçleri bulunmaktadır. Bu faaliyetlerin bu bölgelerde etkinlik kazanmasının bir başka ayırıcı özelliği de adı geçen bölgelerin bol miktarda gerek yer altında mağara ve tünelleri gerek yer üstünde bitki örtüsü bulundurması bakımından gayri nizami savaş koşullarına uygun birer bölge olarak seçilmiş olduğu da değerlendirilebilir.

⁵ Sinan Kunalalp, 'İkinci Meşrutiyet Döneminde Gayrimüslimlerin Askerlik Meselesi', *Toplumsal Tarih*, İstanbul, s. 15.

⁶ ABD Ulusal Arşiv Dairesi, Washington, 367.11/10.

* "At Bitlis, Van, Mardin and Hadjin he considers lawless element very strong."

Alman Ulusal Amacı Parelelinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Açmış Olduğu Cepheler ve Ermeni İsyanlarının Hedefi

Konuya güç mukayesesi bakımından yaklaşıldığında ise Zorunlu Göç Geçici Yasasının gündeme gelmesini gerekli kılan o günün savaş bölgeleri konjonktürünü de irdelemek gerekmektedir. Birinci Dünya Savaşı'nın olmak ya da olmamakla bütünleşmiş evresinde Osmanlı Devleti aşağıdaki cephelerde ölüm kalım savaşı vermektedir:

1. Suriye Filistin Cephesi: Ordu Sina Çölü doğrultusunda Süveyş'e doğru yürümektedir.

2. Irak Cephesi: Kut-ül Amare ve Basra üzerine İngilizlerle kıyasıya muharebeler gündemdedir.

3. Kafkas Cephesi: Ruslar Erzurum'a doğru saldırmaktadır, açlık, soğuk, tifo, tifüs Osmanlı ordusunu kırıp geçirmektedir

4. Çanakkale Cephesi: Boğazdaki savaşlar tüm acımasızlığıyla sürmektedir.

5. Arap yarımâdasında İngiliz güdümündeki Suudilere karşı, Yemen'de İmam Yahya ve İmam İdris'in ayrımcı isyanlarını bastırmakla uğraşmakta, C vitamini noksanlığının neden olduğu skorpit hastalığı Anadolu çocuklarını eritip bitirmekte, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Ermeni ayaklanmalarının yaygın bir hal almasını bekleyen Mekke Emiri Şerif Hüseyin, İngiliz Casusu Thomas Edward Lawrence ile Osmanlı Devletine karşı nifak turları düzenlemektedir.

Genel bir değerlendirmeye Osmanlı Devleti'nin kendi aslı unsuru olan ordusu Alman ulusal hedefini gerçekleştirmek uğruna Yemen çöllerinden, Mısır'a, İran içlerine, Galıçya'ya, Romanya'ya kadar dağılmış durumdadır. Romanya'da yapmış olduğu savaşın yanında, Bükreş'te Askerî Valilik bile yapılmaktadır.⁷ Hepsinden önemlisi savaşı bitirmeye ve sıkışan Rusya'ya yardım yapılmasına matuf Birinci Dünya Savaşı'nın dönüm noktası olan ünlü Çanakkale Savaşları bu evrede yapılmaktadır. Doğu Anadolu'da bir çığ gibi büyüyen Ermeni ayrılıkçı ayaklanmaları Bağlaşık Devletlerinin Gelibolu yarımadasına çıkarma yapmasından 10 gün önce, güç ve yaygınlık bakımından en üst düzeye çıktığı görülmektedir. Ayaklanmaların geniş bir platforma yayılması bakımından hazırlıklarını yapan Ermeni Komiteleri, İngiltere ve Rusya'nın emri ile isyan bölgesinin sınırlarını Rusların ilerleme istikametleriyle bütünleştirdiler. Aslında

⁷ Esat Arslan, 'Birinci Dünya Savaşında Romanya Osmanlı Askeri Valiliği', *Askeri Tarih Bülteni*, Şubat 1998, Sayı 44, s. 81.

bu olgu bir askerî stratejik önlemler manzumesini de dikte ettirmektedir. Nedeni? Kesin sonuç yerine Osmanlı Silahlı Kuvvetleri'nin kuvvet getirmesini önlemek ve hatta kesin sonuç yerinden -ki o zaman kesin sonuç yeri Çanakkale'dir- isyan bölgelerine kuvvet ayırmasını sağlamak amacına yönelmiştir.

Sason'da memur ve jandarmalar öldürülmüş, Rus ilerlemesi Van gölünün her iki kıyısından Van ve Bitlis'e yönelince Van ve Bitlis içinde komiteler güdümünde Ermeni ayaklanması "Büyük Ermeni Ayaklanması" na dönüşmüştür. Ayrılıkçı Ermeniler karakollara ve Türk evlerine saldırmaktadırlar. Banka ve Duyun-u Umumiye İdaresi, Postahane gibi devlet ve kamu binaları yakılmaktadır.⁸ Ruslar Van'ı ele geçirdiklerinde işgalci düşmandan yana eylem koyan ve silahsız halka yönelen Ermeni çetelerine karşı çaresizlik ve umutsuzluk en üst seviyeye ulaşmıştı. Erkeklerinin çoğu Alman ulusal hedefi doğrultusunda Anadolu'dan uzaklaştırılmış, Müslüman yerleşim bölgelerinin savunmasız bir konumda bulunmasının tedirginliği beklenmedik göç dalgalarının oluşmasına yol açmıştı. Eli silah tutan Müslüman unsur cephelerde erirken kadın, küçük çocuk ve yaşlılardan başka hiç kimse Anadolu'daki yerleşim bölgelerinde bulunmuyordu. Ölümle sonuçlanacak bir başka tehdit de, Doğu Anadolu'dan ilerleyen Rusların "işgal ettikleri yerlerdeki müslümanları cepheye, iki ateş arasına sürme" tehdidiydi. Bu durumda geriye tek bir şey, yapılacak tek şey kalıyordu, evlerinden, barklarından ve yurtlarından hiç bir hazırlık yapmadan, yanlarına hiç bir şey almadan ne olabileceğini bilemeden yollara düşmek ve kaçmak. Bu hazırlıksız kaçışın sonuçlarını tarihçi ve nüfusbilimci Prof. Dr. Justin Andrew McCarthy, 14 Eylül 2000 tarihinde ABD Temsilciler Meclisi Uluslararası İlişkiler Komisyonu İnsan Hakları ve Uluslararası Harekât Alt Komitesinde yaptığı konuşmada "Savaş sırasında Türkler ve diğer Müslümanların açlık ve hastalık nedeniyle yaklaşık üç milyon kayıp verdiği"* şeklinde açıkça belirtmektedir.⁹ Sağ duyu ön plana çıkarılarak düşünüldüğünde ve durum objektif olarak irdelendiğinde bölgedeki ve yollardaki çıplak Müslüman unsurların Ermeni intikam birlikleri ve çetelerine karşı nasıl duyarlı durumda oldukları kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

⁸ Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt 5, s. 453.

* "The Turks died from disease and starvation. In the wartime period, Turks and other Muslims lost nearly 3 million souls."

⁹ Justin Andrew McCarthy, ABD Temsilciler Meclisi, Uluslararası İlişkiler Komisyonu İnsan Hakları ve Uluslararası Harekât Alt Komitesi, 14 Eylül 2000, s. 1.

ZORUNLU GÖÇ ÖNCESİ BAŞKOMUTANLIK VEKALETİ VE SA- VAŞ BAKANLIĞININ DURUM DEĞERLENDİRMESİ

Önemli önlemlerin alınmasını gerekli kılan olaylara ait duyum ve haberler, doğrudan doğruya Genelkurmay Başkanı Von Bronsart ve II. Başkanı bile Alman olan Osmanlı Genelkurmay Başkanlığına aktığı gibi, doğrudan Başkomutanlık Vekaleti ve Osmanlı Savaş ve Denizcilik Bakanlıkları'na da akıyordu. Askeri olaylar bütünüyle gerek Osmanlı Genelkurmay Başkanlığı Karargahında gerekse Başkomutanlık Vekaleti ve Savaş Bakanlığı ve Denizcilik Bakanlığı karargahında genel karargah subayları tarafından değerlendirilmeye tabi tutuluyordu. Doğal olarak askerî hiyerarşik sistem şöyle işliyordu. Genelkurmay Başkanlığında öncelikle karargah içi du-

**Başkomutanlık Vekaleti
Van gölü etrafından ve
Van vilayetinde isyan ve
ihtilal için bir ocak haline
gelen Ermenilerin o
bölgeden kaldırılarak
isyan yuvasının
dağıtılması konusunda
hemfikir olmakla birlikte
dağıtım konusunda iki
seçenek üzerinde
durmaktadır.**

rum muhakemeleri yaparken alınacak önlemler de Alman Genelkurmay Başkanlığı onayı ile Başkomutanlık Vekaletine sunuluyordu. Ülkenin bütünü- nü ilgilendiren ve İstanbul'u hedef alan hatta savaşı sonlandırabilecek alışı gelmedik bir durum yaşanıyordu. Almanların güdümündeki Osmanlı Genelkurmay Başkanlığı'nın Rus ilerlemesi ve buna koşut Ermeni ayaklanmalarına yönelik gerekli durum muhakemelerini yaparak, konunun çözümüne ilişkin önerilerini Başkomutanlık Vekaletine sunmuş olabileceği de-

ğerlendirilmektedir. Belgeler ışığında ortaya konulan bulgular bizleri bu yöne doğru götürmektedir. Bu olguya etki eden en önemli hususlardan birisi de yukarıda belirtildiği gibi, Birinci Dünya Savaşı sonunda Osmanlı Genelkurmay Başkanlığı Arşivinin son Osmanlı Genelkurmay Başkanı Von Seect Paşa tarafından Almanya'ya kaçırılması meselesidir. Elimizde Almanların yapmış olduğu Osmanlı Genelkurmay Başkanlığı görüşü bulunmamakla beraber Başkomutanlık Vekaletinin 1. Şube Müdürü İsmet (İnönü) tarafından İçişleri Bakanlığına sunulan aşağıdaki değerlendirme ve iki seçenekli öneri Alman general ve subaylarının etkin olduğu Osmanlı Genelkurmay Başkanlığı'nın irdelemelerinin de izlerini taşımaktadır:

"Osmanlı Ordu-yu Hümayunu Tarih-i Tesvidi (Karalaması) : 19.2.31
Başkomutanlığı Vekâleti Tarih-i Tebyizi (Temize Çekilmesi) : 19 Nis.31 (02 Mayıs 1915)
Birinci Şube
Mübeyyize Konulan Numro : 2049 M Mübeyyiz (Temize Çekenin)İmzası

Dahiliye Nezaret-i Celilesine - Tahrirat

Gayet Mahremdir.

Van Gölü etrafından ve Van Vilayetince bilhassa malum olacak mevaki-i muayyene-
deki (belli yerlerdeki) Ermeniler isyan ve ihtilal için daimi bir ocak halindedirler. Bu hal-
kin oradan kaldırılarak isyan yuvasının dağıtılması fikrindeyim.

Üçüncü Ordunun verdiği malumatlara nazaran Ruslar 7(20) Nisan 'da Hudutları dahi-
lindeki Müslüman ahaliyi çıplak bir halde hududumuz dahiline sürdüler. Hem buna bir
mukabele-i bilmisil olmak ve aynı zamanda yukarıda söylediğim maksadı hasıl etmek
üzere :

*Ya merkur Ermenileri ve ailelerini Rusya Hududu dahiline sürmek yahut merkur
Ermenileri ve ailelerini Anadolu dahiline muhtelif yerlere dağıtmak lazımdır. Bu iki şık-
tan münasibinin intihabı (seçilmesi) ve icrasını rica ederim. Bir mahsur yoksa ussat (asi-
ler) ailelerini isyan merkezlerini hudut haricine sürmeyi ve onların yerine hudut haricin-
den gelen İslâm halkı yerleştirmeyi tercih ederim. Oibabda. (Bu konuda)*

İsmet¹⁰

Söz konusu belge 2 Mayıs 1915 tarihinde gizli bir telgrafla za-
manın Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlü adamı Başkomutan Vekili
Enver Paşanın onayıyla İsmet İnönü tarafından, İçişleri Bakanı Talat
Paşa'ya gönderilmiştir. Başkomutanlık Vekaleti Van gölü etrafından
ve Van vilayetinde isyan ve ihtilal için bir ocak haline gelen Ermeni-
lerin o bölgeden kaldırılarak isyan yuvasının dağıtılması konusunda
hemfikir olmakla birlikte dağıtım konusunda iki seçenek üzerinde
durmaktadır. Birincisi, Rusların 20 Nisan 1915'te kendi sınırları
içinde bulunan Müslüman halkı, cephelere sürdükleri gibi, buna
misilleme olarak ya Ermenileri ve ailelerini Rusya hududuna sür-
mek, ikincisi ise Anadolu içerisinde muhtelif yerlere dağıtmak biç-
mindedir. Başkomutanlık Vekaleti İçişleri Bakanlığı'ndan bu iki yol-
dan birinin seçilmesini istemiştir. Bu karar önerisi karargah durum
muhakemelerinin sonucu olduğu gibi, ayrıca karar mekanizmasına
iki seçenekten birinin seçilmesi zorunluluğunu da getiren tekem-
mül etmiş bir karargah çalışmasıdır. İçişleri Bakanlığı'na gönderilen
bu askerî telgraf bir bilgi vermek amacıyla değil, olayı kesin çözü-
me kavuşturmak için gönderilmiş bir belgedir. Bu belgeyi dürüstlük
ve içtenlikle yorumlayan bir Fransız araştırmacı Georges de Male-
ville 1988 yılında Paris'te yayımladığı "1915 Ermeni Trajedisi" adlı
kitapta İsmet (İnönü) Bey'in bu telgrafını şöyle yorumlamaktadır: *

¹⁰ Gnkur. Başkanlığı ATASE Arşivi K 2815 , D 59, F 2.

* Georges de Maleville, söz konusu belgeyi doğrudan Enver Paşa'ya mal etmektedir. Söz konusu doküman
Enver Paşa'nın onayı alınarak İçişleri Bakanlığı'na gönderilmiş, bu durum askerî hiyerarşi bakımından doğru

"Bu mektup son derece önemlidir. Biz, Türklerin şimdiye kadar gündeme getirmediğine şaşırıyoruz. Gerçekten de bu belgenin otantikliği ne tartışılabilir ve ne de tartışılmıştır. Hatta yayınlanmak için bile yazılmamıştır. Bu mektup açık bir samiyetle aşağıdakileri göstermektedir:

a. Bir kere, düşmana karşı sempati beslediğinden endişe edilen halkın yerlerini değiştirme inisiyatifi Türkler tarafında ele alınmamış, aksine Ruslar tarafından 20 Nisan 1915'te ele alınmıştır. Enver'e bu fikri veren Ruslar olmuştur. O da Rusların yaptıklarına karşılık olarak (ki Rusya'daki Türkler Anadolu'daki Ermeniler gibi Ruslara karşı isyan etmemişlerdi) bu fikri düşünmüştür."¹¹

Ruslar tarafından iki cephe arasına çıplak bir biçimde sürülen Müslümanlar isyan etmedikleri gibi, hiçbirseyden habersiz, çaresiz ve masumdular. Rusların Müslüman halka yapmış oldukları ise doğrudan "Kasıt-Grup-Organize Plan" ile özdeşleşen soykırım olmakla birlikte, savaştan sonra yapılacak olan plebisite zemin hazırlamağa matuf, bölgedeki Müslüman nüfusu yok etmeyi amaçlamaktaydı. Osmanlı merkezî yönetimini karşı harekete sevk eden bir başka önemli özellik de etkinin doğrudan Ruslardan gelmiş olduğudur. Bu durum, bir anlamda Arnold Joseph Toynbee'nin *Challenge&Respond* (Meydan Okuma ve Karşı Koyma) tezini doğru bir biçimde ortaya koymaktadır. Diğer bir deyişle inisiyatif; Ruslar'dadır ve "Meydan Okuma" doğrudan onlardan gelmiştir. Türkler de buna karşı bir anlamda kendi yurttaşını koruma adına hareket de bulunmuşlardır, kendi uyrukları olan Ermeniler lehine bir karar süreci içerisinde değerlendirilebilen bir hareket tarzını benimsemişler ve uygulamışlardır. Araştırmacı yazar Georges de Maleville değerlendirmelerine aşağıdaki şekilde devam etmektedir:

"b. Enver Paşa'ya Ermeni toplumunu göç ettirme fikri Van Gölü etrafındaki Ermenilerin ayaklanmaları ve ihtilalci bir ocak halinde bulunmalarından sonra gelmiştir.

c. Ayrıca Enver, mektubu yazdığı tarihte, isyan etmiş Ermenilerle ilgili hiç bir karar almamış, aksine Ermenileri ya askerî hatların önüne ya da geri bölgelere yerleştirme konusunda bir seçenek önermiştir."¹²

bir yaklaşımdır. Ancak yukarıda da açıkça belirtildiği gibi, belge doğrudan "İsmet" imzasıyla İçişleri Bakanlığı'na gönderilmiştir (E.A. Yazarın Notu).

¹¹ Georges de Maleville; *La Tragédie Arménienne de 1915* (Paris: 1988), s. 51. (Aktaran Genelkurmay Başkanlığı, *Massacre Exerted by Armenian on the Turks During World War I* (Ankara), s. 5.)

¹² de Maleville, La..., s. 5.

2 Mayıs 1915’de Enver tarafından öngörülen tedbirler sadece Doğu Anadolu’da isyan etmiş Ermenilerle ilgilidir. Osmanlı yöneticilerinin bırakın savaşın başlangıcında 1915 yılı başlarında bile zorunlu göç yasasına ilişkin bir düşünceleri olmadığı gibi, bir planları da yoktur. Daha zorunlu göç geçici yasası çıkarılmadan 25 gün önce, 2 Mayıs 1915’de Başkomutanlık Vekaleti’nde bir proje olmadığı gibi, öncesinde bir fikir dahi söz konusu değildir. Hele hele, Ermenileri yok edecek gizli bir imha planı ise hiç yoktur.¹³ Eğer Osmanlı Hükümeti, Ermenileri daha iç bölgelere naklettirme yerine, bölgedeki Ermenileri, Rusların Türklere yapmış olduğu gibi cephe hattına sürmüş olsaydı gerçek bir soykırımın en önemli unsuru olan kasıt unsurundan, belki de, bahis olunabilirdi. Ancak, Ermeniler, Van’ın Türklere tarafından alınması sırasında aynı şeyi Müslümanlara karşı yapmışlar taş taş üzerinde kalmayan, yaşayan bir soykırım kenti görünümündeki Van’ı insanlık alemine miras olarak bırakmışlardır. Ermeniler çekilirken Van’da ve çevresinde yaptıkları, işgal altında tuttıkları bu bölgede yapılanlar insan havsalasını zorlar mahiyettedir. Osmanlı yönetimi, beceriksizce, daha insani olan ikinci seçeneği, Ermenileri geri bölgelere nakletme ve iskan yolunu seçtiler. Bu hal tarzını da beceriksizce uyguladılar ve sonunda dram yaşandı.¹⁴

Osmanlı Hükümeti’nin almış olduğu karar ve yapılan kendi yurttaşlarını geçici bir süre için savaşın direkt etkilerinden koruyacak biçimde kendi topraklarında (Konya, Deyrizer, Halep gibi) emniyetli bölgelere alma ve İsmet Bey’in İçişleri Bakanı Talat Paşa’ya sunduğu mektubunda belirttiği gibi “dağıtım” hareketinden başka bir şey değildir. Yani Ermeni yurttaşlar hiç bir şekilde hudut harici edilmemişlerdir. Bir başka ifadeyle Rusların 1828-1829 Savaşı’nda yaptıkları gibi cebren, zorla vatanlarını terke zorlanmamışlardır. Yapılan harekât alanının düzenlenmesi ve harekâtla ilgili Amerikan Talimnamelerinin ortak olarak belirttikleri gibi, askerî harekât gereği, harekâttan etkilenebilecek yurttaşların güvenilir bölgelere alınması ya da harekâtı olumsuz olarak etkileyecek ayrılıkçıların anavatan içerisinde geçici bir süre bir başka bölgeye alınma konseptinden başka bir şey değildir. Bunun da uluslararası platformlarda karşılığı “deportation” (hudut haricine sürmek) değil; “distribution” (dağıtım), “evacuation” (tahliye etmek), “displacement” (yer değiştirme), *relocation* (yeniden iskan)dır. ABD’nin tüm 100 ve 110 serisi sahra ta-

¹³ de Maleville, La..., s. 5-6.

¹⁴ de Maleville, La..., s. 6.

limname (Field Manual) lerinde bu hususa açıkça yer verilmiştir. Ayrıca Sivil İşler ve Askeri Hükümet (Civilian Affairs & Military Government) talimnamelerinde de bu hususun detaylarına yer verilmiştir. Osmanlı yönetimi, bölgede yaşayan yurttaşlarını savaştan sonra evlerine dönmek üzere geçici olarak kendi anavatanında güvenli bir bölgeye almaya karar vermiştir. Cephelelerde savaşın güvenle sürdürülmesi ve yurt içinde de emniyetin sağlanması için o günün ortamında bir başka çare görülemedi. Bu tamamen bir askeri önlemdir.

ZORUNLU GÖÇ GEÇİCİ YASASI VE OSMANLI HÜKÜMETİNİN ERMENİLERİN SEVK SIRASINDA ZARAR GÖRMEMELERİ İÇİN ÇABALARI

Zorunlu Göç Geçici Yasası

Konuyu irdelemeden önce, Osmanlı Hükümeti tarafından çıkarılan 27 Mayıs 1915 tarihli Geçici Yasa'nın ikinci maddesinin değerlendirilmesi konuya açıklık getirecektir.

"Madde 2 - Ordu ve müstakil Kolordu ve Fırka Kumandanları icabat-askeriye mebni veya casusluk ve hıyanetlerini hissettikleri kura (köyler)ve kasabat(kasabalar) ahalisini münferiden (tek tek) veya müctemian (toplucu) diğer mahallere sevk ve iskan ettirebilirler."

Yasa bütünüyle değerlendirildiğinde yasanın geçici bir süre için kabul edilmiş olduğu hemen ilk bakışta görülmektedir. Diğer ayrıntı özelliklerinden biri de ayrımcılık göstermeksizin bütün Osmanlı yurttaşlarını kapsaması ve askerlik gereği ya da bireysel olarak yapıldığında doğrudan ölüm cezasını gerektiren casusluk ve hıyanet suçunun belki de en insancıl biçiminin bireysel ya da topluca ülke içerisinde en azından ordu muharebe bölgesi dışındaki diğer yerlere sevk ve iskan biçiminde uygulanabileceğini göstermektedir. Böyle olmasına karşın neden 3. Ordu muharebe bölgesindeki Ermenilere uygulanmıştır? Bunların gerekçeleri aşağıdaki şekilde özetlenebilir :

1. Ermeniler nüfus bakımından Osmanlı İmparatorluğu'nun hiç bir bölgesinde çoğunlukta olmadıkları gibi Doğu Anadolu'da azınlıktaydılar. Ermeni ayrılıkçı güçlerinin hedefi, ABD Başkanı Woodrow Wilson'un 14 noktasına göre, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra halkın kendi geleceğini plebisitle belirleme hakları ilkesince biçimlenecek olan yeni dünyada, Ermenistan ola-

rak yerini almak istemesini amaçlıyordu. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Çarlık Rusyası ve Batılı Bağlaşık Devletlerin yayılmacı siyaseti sonucu yapay bir Ermeni Devleti'nin kurulmasıydı. Osmanlı Devleti'nin paylaşılması demek olan Doğu Sorunu kapsamında batıda ilk yapay ulus devlet Yunanistan 19. yüzyılın ilk çeyreğinde kurulmuştu. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde de Osmanlı Devleti'nin doğusundaki topraklarda ya Rusya'nın güdümündeki Ermenistan genişletilecekti ya da bir Batılı devlet güdümünde Ermenistan Ulusal Devleti kurulacaktı. Her iki halde de Ermeni ulusal devletinin kurulabilmesi için hedef olarak seçilen bölgedeki Müslüman nüfusun azaltılması daha doğru bir deyişle yok edilmesinden geçiyordu.

2. İkinci olarak da yukarıda ifade edildiği gibi, Rus ilerlemesine koşturucu olarak casusluk ve hiyanetlerin en son noktası Ermeni isyanlarının bölgede genişleme ve yayılma istidatı göstermiş olmasıdır.

Zorunlu Göç Sırasında Alınması Gereken Önlemler ile İlgili Bakanlar Kurulunun Talimatı

Yukarıdaki gerekçeler ışığında zorunlu görülen bu göç ettirme hareketi sırasında önlemlerin alınmasında Bakanlar Kurulu'nun tutumu ve olaylara karşı duyarlılığı meselesi konunun bir diğer ayrıntı özelliklerinden birini oluşturmaktadır. Bir başka ifadeyle, acaba Bakanlar Kurulu bu eyleme başlanılmadan önce bölgedeki komutanları çıkartılan yasa dışında bilgilendirmiş mi? Yoksa konuyu doğrudan bölgedeki komutanların inisiyatifine mi terk etmiştir? İrdelenmesi üzerinde durulması gereken hususlardan birisi de budur. Osmanlı Merkezî Yönetimi, Ermeni yurttaşların sevk ve iskanları sırasında olayları yakından takip ettiği gibi, hemen her vesileyle bölgedeki komutanlıklarını eyleme dönük olarak genelgelerle uyarmıştır. Bu genel konseptin bir göstergesi olarak bölgedeki Komutanlıkların son derece sıkı bir biçimde talimatlandırılmasına yönelik, Osmanlı Bakanlar Kurulu'nun 1915 Mayıs tarihli talimatı aşağıdadır:

"Bahse geçen kasaba ve köylerde yerleşik ve nakli gereken Ermeniler, yeni yerleşme bölgelerine hareket ettirilmeli ve yolculukları sırasında rahatları sağlanılmalı, canları ve malları korunmalıdır. Varışlarından itibaren yeni yurtlarına tamamen yerleşmelerine kadar yaşeleri göçmen ödeneğinden karşılanmalıdır. Bunlara daha önceki mali durumları ve halihazır ihtiyaçlarına göre mal ve toprak dağıtılmalıdır. İhtiyaç sahipleri

için Hükümet evler yapmalı, çiftçi ve ihtiyaç sahibi zanaatkarlara tohum, alet, teçhizat temin etmelidir."¹⁵

Olaylar sırasında sadece Bakanlar Kurulu kararları ile yetinilmediği gibi, ayrıca yönerge ve yönetmelikler de yayınlanmıştır. Bir biri peşi sıra alınan önlemler değerlendirildiğinde zorunlu göç sırasında Osmanlı Devleti'nin işi olurlarına bırakmadığı, savaş içinde olmasına karşın her türlü önlemi almaya çalışmış olduğu görülmektedir. Zorunlu Göç Geçici Yasası ile ilgili yönetmelik Takvim-i Vekayi'nin dışında halkla ilişkiler disiplininin bir gereği olarak bölgedeki yerel gazetelerde de yayınlanmıştır. Bu amaçla İçişleri Bakanlığı tarafından 30 Mayıs 1915 tarihinde yayımlanan savaş durumu ve olağanüstü politik zorluklar nedeniyle başka bölgelere gönderilen Ermenilerin barındırılmaları ve yedirilip ve içirilmeleri ile ilgili konuları kapsayan 15 maddelik yönetmeliğin bazı maddeleri şöyledir:

1. Göç ettirilenler bütün hayvan ve taşınabilir mallarını birlikte götürebilirler.
2. Göç sırasında yer değiştirenlerin can ve mal güvenliklerinde, yedirilme ve dinlenmelerinin sağlanmasında geçiş yollarındaki memurlar görevlidir. Bu konuda ortaya çıkabilecek aksaklıklardan rütbe sırasıyla bütün görevliler sorumlu tutulacaktır.
3. Göç sonunda göçmenler, sağlıklı çalışmaya, tarımla uğraşmaya elverişli köy ve kent evlerine yerleşeceklerdir.
4. Yeni yerleşme bölgelerinde göçmenlere verilecek arazi yoksa, devlet malı ve köy çiftliklerinden yararlandırılacaktır.
5. Muhtaç durumda bulunan göçmenlerin masraflarını hükümet karşılayacaktır.
6. Yerleşme bölgesinde her aileye yeterince toprak verilecektir.
7. Tarım yapacaklardan veya sanatkarlardan muhtaç olanlara uygun miktarda araç ve sermaye verilecektir.

Yönetmelikte açıkça belirtildiği gibi, bir devletin din farkı gözetmeksizin kendi yurttaşına sağlayabileceği bütün yardımlar ve kendi yurttaşlarının istemleri doğrultusunda devlet tarafından karşılanacağı ve yerine getirileceği maddelerce sıralanmıştır. Savaş

¹⁵ Başbakanlık Arşivi, İstanbul, Meclisi Vükela Zabıtları, Bakanlar Kurulu Talimatı, C. 198, Karar No: 1331/ 163.

içerisinde olmasına karşın yeni yerleşim bölgelerinde Ermeni yurttaşların hemen hemen karşılaşılabileceği tüm sorunları ele alınmış ve her bir sorunun halledilmesi amacıyla devletin bütün olanaklarının kullanılması, gerektiğinde devlet arazilerinin de kendilerine verilmek suretiyle kendi yurttaşı lehine çözüm getirilmesi birincil amaç olarak ele alınmıştır.

ZORUNLU GÖÇ SIRASINDA ÜÇ ERMENİ DİN ADAMININ TELGRAFLARI VE SAVAŞ BAKANI ENVER PAŞA TARAFINDAN İSTEMLERİNİN ANINDA KARŞILANMASI

Osmanlı Devleti 20. yüzyıla başlarken büyük ölçüde telgraf hatları bağlamında iletişim sorununu da çözmüş bulunuyordu. Telgraf hatları yalnızca askerler tarafından sadece askerî amaçlar için değil, Osmanlı uyrukları tarafından da sivil amaçlı olarak yaygın bir biçimde kullanılıyordu. Birinci Dünya Savaşı içerisinde bile yüksek önceliğe sahip askerî telgraflar yanında sivil telgraflar barış zamanında olduğu gibi yaygın bir biçimde Osmanlı yurttaşları tarafından kullanılmaktaydı. Bu modern haberleşme özgürlüğü, en fazla da okuma yazma bilme oranı yüksek olan Osmanlı'nın Müslüman olmayan uyrukları tarafından kullanılmaktaydı. Bu bir bakıma, doğrudan bir yurttaşın en üst makamlara ulaşabilmesine olanak sağlıyor, ilgili makamlar tarafından olumlu olarak değerlendirilen konular derhal eylem planına konuluyordu. Bu bölüm kapsamında, trenle Burdur, Konya ve Konya Ereğlisi'ne ulaşmış olan Ermeni göç ya da o günkü diliyle muhacirin kolları temsilcileri olan üç Ermeni papazın Başkomutanlık Vekaleti'ne çekmiş olduğu telgraflar ile Başkomutanlık Karargah personeli ile Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın göstermiş olduğu aksülemel üzerinde durulacaktır. Konunun önemine binaen Başkomutanlık karargahı ilgili personelinin göstermiş olduğu ivedilik hakkında Enver Paşanın kendi karargahını sıkı bir biçimde talimatlandığı değerlendirilmektedir. Telgraflardan biri 17(30) Ağustos 1331(1915) günü Ermeni Papaz Karabet,¹⁶ diğer ikisi 18 (31) Ağustos 1331 (1915) tarihinde Papaz Arslan¹⁷ ve Papaz Karakin¹⁸ Efendiler tarafından gönderilmiştir. Telgrafları 19 (01) Ağustos (Eylül) 1331 (1915) tarihinde inceleyen Enver Paşa aynı gün Konya Ereğli Kaymakamlığına bir telgraf gönderilmesini emretmiş ve Başkomutanlık Vekaleti Muhacirin (Göç-

¹⁶ Gnkur. Başkanlığı ATASE Arşivi K. 483, D. 1873, F5.

¹⁷ Gnkur. Başkanlığı ATASE Arşivi K. 483, D. 1873, F5-1.

¹⁸ Gnkur. Başkanlığı ATASE Arşivi K. 483, D. 1873, F5-2.

menler) Müdürünün derhal bölgeye gönderildiğinin bildirilmesini ve bu konuda her üç Ermeni papazına da ayrıca Başkomutanlık Vekaletinden ayrı ayrı çekilecek telgraflarla bilgi verilmesini emir buyurmuştur. Her üç papaz tarafından Başkomutanlık Vekaleti'ne gönderilmiş olan telgraflar incelendiğinde, yolda çekilen sıkıntılar, parasızlık ve ekmeksizlik dile getirildiği ve göç kollarının buldukları yerlerden daha fazla ileri gidilmemesi konusunda Başkomutan Vekilinden ricada bulunulduğu görülmektedir. Çekilen telgraflarda parasızlık ve ekmeksizlik bile bildirilirken, yollarda olası görülen ölüm ve yaralının bildirilmemiş olması bu konuda yolda bir sıkıntıyla karşılaşmadığı şeklinde değerlendirilmektedir. Ereğli'de Ermeni Muhacirin Kolları namına Papaz Karabet tarafından gönderilen telgraf 17(30) Ağustos 1331(1915) günü Başkomutanlığa ulaşır ulaşmaz, ilgili şube müdürü konunun önemine binaen kırmızı kalemle "Seyfi Beye, Nazır Paşa Hazretleriyle görüşülecektir" (Ek-2) biçiminde şerh düşmüş, Seyfi Bey de Konya Ermeni Murahhası (Temsilcisi) Papaz Karakin (Ek 3) ve Burdur Ermeni Cemaati Kolları namına Papaz Arsen tarafından gönderilen diğer iki telgrafla konuyu Osmanlı Ordu-yu Hümayun Başkumandanlık Vekaleti Karargah İç Mütalaa Kağıdı (KİMK) ile Başkomutan Vekiline sunmuştur. Enver Paşa da Konya Ereğli Kaymakamlığına bir telgraf çekilmesini emir buyurmuş ve kaymakamlığa hitaben;

*"Osmanlı Ordu-yu Hümayunu Tarih-i Tesvidi (Karalaması) : 19.6.31
Başkomutanlığı Vekâleti Tarih-i Tebyizi (Temize Çekilmesi): 19.6.31 (02 Eylül 1915)*

Mübeyyize Konulan Numro : Telgraf 4562 Mübeyyizin (Temize Çekenin) İmzası

Konya Ereğli Kaymakamlığına

Yerlerinde kalmaları için 17 Ağustos'ta telgraf çeken Karabet Dülgeryan ve refiklerine (yoldaşlarına) cevap olarak söyleyiniz. Daha yakın mevkilerde iskanlarının tanzimi için Muhacirin Müdürü oraya gönderilmiştir."¹⁹ (Ek-4)

Kendi yurttaşlarının istemlerini her şeyin üzerinde tutan Birinci Dünya Savaşında Osmanlı padişahının bütün yetkileriyle donanımlı Osmanlı Ordusunun Başkomutan Vekili Enver Paşa askerî bir planlama gereği önceden bir bölgeye sevk ve iskanları planlanmış ulaştırma kollarını durdurduğu gibi, daha yakın bölgelerde iskanlarının sağlanması amacıyla Başkomutanlık Vekaleti Göçmenler Müdürünü de Ermeni yurttaşların sorunları ile yakından ilgilenmesi için anılan

¹⁹ Gnkur. Başkanlığı ATASE Arşivi K 483, D1873, F5-3.

bölgeye göndermiştir. Ayrıca tam bir halkla ilişkiler disiplininin örneği olarak istek sahiplerinin de telgrafla bilgilendirilmesine emir buyurmuştur. Her üç Papaz tarafından yapılan istem; 19 Ağustos 1331 (01 Eylül 1915) tarihinde Seyfi Bey tarafından Enver Paşa'ya arz edilmiştir. Kendisinin buyrukları doğrultusunda aynı gün Konya Ereğli Kaymakamlığına ve üç Ermeni papaza ayrı ayrı telgrafların çekildiği ilgili şube müdürü tarafından mavi renkli kalemle işaretlenmiş ve işlem sonuçlandırılmıştır.

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğunun olmak ya da olmamakla özdeşleştiği yaşamsal ortamında Almanların etkin olduğu Osmanlı merkezi yönetimi karar mekanizmalarının uzun müzakerelerinden sonra, Zorunlu Göç Geçici Yasasına başkaca hiç bir çare kalmadığı için zorda kalınarak ancak karar verilebilmiştir. İç hukuk bakımından doğrudan ölüm cezasını gerektiren casusluk ve hıyanet suçunun olduğu bir ortamda bir önlem olarak, belki de yapılabilecek en insancıl biçimi olan sevk ve iskan yöntemi benimsenmek zorunda kalmıştır. Ayrıca, geçici yasanın yanında merkezi yönetim tarafından yönerge ve genelgeler hazırlanıp, uygulayıcılara göndermek ve Ermeni yurttaşların istemleri birinci derecede değerlendirilmek suretiyle bu konudaki merkezi yönetimin duyarlılığı da gösterilmiştir. Olaya bir başka açıdan bakıldığında da , 3. Ordu muharebe bölgesinde isyan ve ihtilal için bir ocak haline gelen Ermenilerin o bölgeden kaldırılarak isyan yuvasının dağıtılması amaçlanmış ve Ruslar tarafından ilerleme istikametleri boyunca işgal ettikleri yerlerdeki Ermeni halkın Rusları ve Ermeni İntikam Birliklerini alayışle karşıladıkları için bu yola zorunlu olarak başvurulmuştur.²⁰ Objektiflik ve yansızlığın elden bırakılmadığı ve makale kapsamında sunulan birinci el belgelerin pragmatik ve bütünüyle yorumlandığı takdirde, olay açıkça göstermektedir ki zorunlu göç öncesinde ve esnasında ortada ne bir imha planı vardır ne de gerçek anlamda "Kasıt - Grup - Organize Plan" ile özdeşleşen bir soykırım bulunmaktadır.

²⁰ Gnkur. Başkanlığı ATASE Arşivi K . 2818, D. 59, F 2-6.

EKLER:

EK-1

TELEGRAM RECEIVED. C I P H E R .

B.

From Constantinople,
Undated,
Rec'd Nov. 8, 1912, 9:06 a. m.

INDEX BUREAU
NOV 8 1912
DEPT OF STATE

Filed
367.11/10

Secretary of State,
Washington.

November 5, 4 p. m., communicated to
Peet, Treasurer American missions in Turkey, who
says that thus far he has little that seems to
indicate reason to fear for safety our people.
At Bitlis, Van, Mardin and Hadjin he considers
lawless element very strong. All other points
report situation normal when last heard from
which was before reports of defeat of Turkish
army could have reached them. He asks that I
make strong representations to the Turkish Govern-
ment as to necessity of safeguarding our people
in interior. This I have already repeatedly
done of late and should naturally continue to
do.

ROCKHILL.

Deciphered by

NOV 8 1912

(ABD BÜYÜKELÇİSİ ROCKHILL'İN 08 KASIM 1912 TARİHLİ TELG-
RAFI)

EK-2

GNKUR ATASE ARŞİVİ

KOL 60 HKLS. : 40 DOS : 1793 FİH. : 5

GNKUR ATASE ARŞİVİ

1915

38

Ermeni Araştırmaları, Sonbahar 2002, Cilt 2, Sayı 7

(PAPAZ KARABET DÜLGERYAN'IN 30 AĞUSTOS 1915 TARİHLİ TELG-
RAFI)

EK-3

Handwritten telegraph document with a circular stamp in the top right corner that reads "GNKUR ATASE ARSIVI". The document contains several lines of handwritten text in Ottoman Turkish, including a header with "GNKUR ATASE ARSIVI" and a date "31 AĞUSTOS 1915". The text is written in a cursive script. At the bottom of the document, there is a rectangular stamp that reads "GNKUR ATASE ARSIVI" and "KOL. KHRIS. 43 DOS. 1833 FIB. 5-1".

(PAPAZ KARAKİN'İN 31 AĞUSTOS 1915 TARİHLİ TELGRAFI)

EK-4

میشک امضاسی	عشایلی اردوی هابونی آتش قوماندانلی و کالتی	اوراقی او طمسک نومروس
تاریخ تریضی	شعبه	شعبه تک نومراسی
میشک نومبران نومروس		سویچک امضاسی
مناهیجک امضاسی		تاریخ نومبردی
مناهیجک نومروس		نومروسک نومروس

۲۵۶۲

۲۱-۲-۱۹

A	3
B	86
F.5	3

قلمه ارکلی قانمکلیق
بروز قانلری ایچونه
قلمه قوروت دولکانه
اطلاقه سویمکده
ایلمدی تفریحونه

سید ایلدی

GNKUR ATASE ARŞIVI
KOL 604 KLS. : 1833 FİH. 5-3

قوتسیدی
(نومروس) ایلمدی
ایلمدی
ایلمدی
ایلمدی
ایلمدی
ایلمدی
ایلمدی
ایلمدی

(BAŞKOMUTANLIK VEKALETİ KARARGAHININ 01 EYLÜL 1915 TARİHLİ KARARGAH İÇİ MÜTALAA KAĞIDI)

18. YÜZYILDA OSMANLI İNŞAAT SEKTÖRÜNDE GAYR-İ MÜSLİMLER VE KAFKASYA'YA GÖNDERİLEN ERMENİ AMELELER

Yrd. Doç. Zübeyde GÜNEŞ-YAĞCI*

Title: *Non-Muslims in the Ottoman Construction Sector and the Armenian Workers Sent to the Caucasus Region in the 18th Century*

Abstract: *The Turco-Russian wars in the 18th century led to the need for repairing and strengthening of castles in Caucasia. The number of construction activities' being over the labour supply forced Ottoman government to transfer construction workers to the region. The transferred workers were chosen among both Muslims and non-Muslims, that's the criteria had been the qualifications instead of the religious background. The author of this article deals with this transfer of workers to Caucasia in the 18th century and argues that all workers are treated equally without looking at their backgrounds.*

Keywords: *Worker, Caucasia, Tsar Petro, Ottoman-Russian Wars, Castles, Anapa, Armenian Workers, Salaries Of Workers, Non-Muslim Workers*

Anahtar Kelimeler: *Amele, Kafkaslar, Çar Petro, Osmanlı-Rus Savaşları, Kaleler (Serhat Kaleleri), Anapa, Ermeni Ameleler, Amele Ücretleri, Gayr-i Müslim Ameleler*

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde inşaat sektöründe gayrimüslim ameleler yoğun olarak çalışmakta idiler. Bunu açık bir şekilde Ömer Lütfi Barkan'ın Süleymaniye Camii ve İmaret-i İnşaatı adlı eserinde görmek mümkündür. Bu çalışmada yer aldığı üzere camii inşaatında çalışan gayrimüslim amelelerin Müslüman amelelere oranı %50'nin biraz üzerindedir. XVIII. yüzyılda da devlet, gayrimüslim amelelerden yararlanmaya devam etmiştir. Hatta yüzyılın şartları gereği serhat kalelerinde yoğun olarak yapılan inşaat faaliyetlerinde Müslüman ameleler yanında gayrimüslim ameleler de çalıştırılmış ve amelelerin çalışma şartları aynı düzeyde tutulmuştur. Kafkasya'daki inşaat faaliyetlerini ve Ermeni amele gönderilmesini de bu çerçevede ele almak gerekmektedir. Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki Rus ilerleyişine karşı aldığı tedbirlerden birisi olan Anapa kalesinde yapılan inşaat faaliyetlerinde kullanılan ameleler üzerinde durulurken, genelde müslim ve

* Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Balıkesir.

**İnşa faaliyetlerinde
Müslüman ameleler
yanında gayr-i müslim
ameleler de çalıştırılmış
ve amelelerin çalışma
şartları aynı düzeyde
tutulmuştur**

gayrimüslim Osmanlı tebaası, özelde inşa sektöründe öteden beri çalışan Ermeni amelelerin Kafkasya'ya gönderilme sebepleri ve amelelerin statüleri incelenmeye çalışılmıştır. Bu nedenle zaman zaman devletin İstanbul ve ülkenin diğer bölgelerinde uyguladığı amele ücretleri ele alınmak suretiyle XVI. yüzyıldan başlayarak, za-

man içindeki değişimi ve bu değişimin genelde müslim ve gayrimüslim ameleler, özelde Ermeni ameleler açısından farklı olup olmadığı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu konuda Başbakanlık Osmanlı arşivinde XVIII. yüzyılda Kafkasya'ya gönderilen Ermeni amelelerin ücretleri ile ilgili olarak bilgi bulmak mümkündür. Ayrıca Anadolu'da ve İstanbul'da fiyat ve ücretler üzerinde yapılan araştırmalardan da yararlanılmıştır. Buna rağmen bu araştırmalarda arka planda fiyatlar verilirken ücretlerle de kıyaslamaya gidilmiş, bu da ücretler hakkında bilgi edinmemize yardımcı olmuştur.

Gayrimüslim reayadan inşaat sektöründe istifade edilmesi daha yükselme döneminde başlamıştır ve bu amaçla Anadolu'nun bir çok yerinden İstanbul'a inşaat sektöründe çalışmak üzere mevsimlik ameleler gelmiştir. İstanbul'daki inşa etkinliği bu anlamdaki göçü cazip kılmaktaydı. Özellikle devlete ve vakıflara ait inşaatlarda iş bulma olanağının yüksek olması, bu anlamda önemli bir etkenidir.¹ Duvarcı, marangoz gibi vasıflı ve vasıfsız pek çok amele Amasya, Kayseri gibi Anadolu'nun birçok yerlerinden İstanbul'a çalışmak amacıyla gelmekteydi. Süleymaniye Camii ve imaretinin inşasında Anadolu'dan gelen usta ve ameleleri görmek mümkündür. Serbest işgücü olarak niteleyebileceğimiz nitelikli işgücünün ve niteliksiz olan hamallık ve ırgatlık gibi işler Süleymaniye Camii inşasında işlerin %23.8'ini oluşturmaktaydı. Bu vasıflı ve vasıfsız ameleler günlük ücretle çalışan serbest statüde işçilerdi. Ancak statüleri ücretli olmakla birlikte çalışmamak gibi bir seçimleri yoktu.² Hatta çalışma şartlarında istedikleri düzenlemeleri kabul ettirme gibi bir hakları da yoktu. Umumiyetle merkezden amele ihtiyacı bölgenin yöneticilerine bildirilir ve gerekli sayıdaki amelelerin tedarik edilmesi

¹ Suraiya Faroqhi; *Kent ve Kentliler*, (İstanbul: 1993), ss. 343-344.

² Ömer Lütfi Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmaret İncelemesi (1550-1557)*, (Ankara: 1972), s. 26.

istenirdi.³ Süleymaniye Camii inşaatında Hıristiyanların oranı %51 bulurken Müslümanların oranı ise %49 idi. Tabii ki çeşitli zanaat gruplarında bu oranlar değişmektedir.⁴ Bu durum aralarında oran bakımından pek fazla fark görünmemesine rağmen inşaat sektöründe Hıristiyan amelelerin çok önemli bir yer tuttuğunu bize açık bir şekilde göstermektedir. Bu anlamdaki işgücü göçü İstanbul'a XVIII. yüzyılda da devam etmiştir. 1155/1742-1743 yılında Kayseri'den gelerek ve İstanbul'da Parmakkapı yakınlarında yer alan Papazoğlu ve Kurşunlu hanlarında yaşayan Hıristiyan göçmenlerle ilgili kayıtlar mevcuttur. Bu kayıtlardaki isimler incelendiğinde Papazoğlu ve Kurşunlu hanlarında kalan amelelerin çoğunluğunun Ermenilerden oluştuğunu söylemek mümkündür.⁵ Bu ameleler İstanbul'da sadece camii ve vakıfların işlerinde değil, kale, köprü, gemi inşası gibi işlerde de çalıştırılırlardı.⁶

Gayr-i Müslim amelelere uygulanan politikalarda dikkat çekmek istediğimiz diğer bir unsur da inançlarının gereklerini yerine getirmelerinde kolaylık sağlanmasıdır

Osmanlı Devleti'nde gerek vakıf inşaatları, gerekse kale, gibi devlet inşaatlarında çalışan gayrimüslim amelelere uygulanan politikalarda dikkat çekmek istediğimiz diğer bir unsur da inançlarının gereklerini yerine getirmelerinde kolaylık sağlanmasıdır. Mesela cuma gününün genel tatil olmasının haricinde gayrimüslim amelelerden isteyenlerin kendileri için ibadet günü olması hasebiyle önem

³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BAO) C As. Nr. 33870, Dergâh-ı Muallâm Kapıcıbaşılarından Karahisar-ı Şarki Sancağı Voyvodası, Canik Muhassılı Hafız Mehmed'e hüküm (17 zilhicce 1207), 16. Temmuz 1794; C. As. Nr. 12844, Trabzon valisi Yusuf Ziya Paşa'ya Hüküm (7 safer 1211) 12 Ağustos 1796).

⁴ Cengiz Orhonlu, 'Şehir Mimarları', *Türkler*, Sayı 14, (Ankara: 2002), s. 530.

⁵ Suraiya Faroqhi, '18. Yüzyıl Anadolu Kırsalında Suç, Kadınlar ve Servet', içinde Madeline C. Zilfi (ed.), *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, (İstanbul: 2000), ss. 15-16.

⁶ Ahmet Makal, 'XIX. yüzyıl Sonları XX. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri', *Osmanlı*, Sayı 5, (Ankara: 1999), s. 90. Osmanlı Devleti'nde özellikle Ermenilerin çeşitli alanlarda istihdamının yapıldığını biliyoruz. Bu alanlardan birisi de İstanbul'da hamallık işleridir. 1826 yılında yeniçeri ocağının ligasından sonra Devlet, Türk hamallar yerine Ermenilerden istifade etmek yolunu tercih etmiştir. Hamallık işini bu tarihe kadar yeniçeri ittifakiyla Müslümanlar yürütüyordu. Özellikle hamalların İstanbul limanında çalıştıkları düşünüldürse nedenli önemli oldukları açıkça ortaya çıkmış olacaktır. Sultan II. Mahmut hamallık işinin yapılması amacıyla on bin kişinin sağlanması için Ermeni Patriğine emir verdi. Anadolu'nun değişik bölgelerinden özellikle Doğu Anadolu vilayetlerinden bu amaçla Ermeniler çalışmak üzere İstanbul'a geldiler. Bu durum Ermenilerin 1896 yılındaki Osmanlı Bankası'nı işgal etmesine kadar devam etti. Bundan sonra Ermenilerin yerine Doğu Anadolu vilayetlerinden gelen Müslümanlar geçti. Ermeni hamallar başkentten memleketlerine geri gönderildiler. Donald Quataert, 'XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İşçi ve Devlet', *Osmanlı*, Sayı 5, (Ankara: 1999), s. 81. Bu iş için XIX. yüzyıl boyunca Anadolu'dan İstanbul'a Ermeni göçü olmuştur. Bu göçe dair mürur tezkerelerine Jurnal defterlerinde sıkça rastlanmaktadır. Bu konuda bakınız: *Kastamonu Jurnal Defteri* (1252-1253/1836-1837), Haz: Abdülkerim Abdukadroğlu, İ Hakkı Aksoyak, Necip Fazıl Duru, (Ankara: 1998).

arz eden pazar günü de tatil yapmaları sağlanmış, işe gelmek konusunda mecbur tutulmamışlardır. Aynı durum Noel ve Paskalya günleri için de uygulanmış ve kendilerine muhakkak genel tatil verilmiştir.⁷

OSMANLI DEVLETİ'NİN KAFKASYA'YA AMELE GÖNDERMESİ

Osmanlı Devleti, Rusya'nın Kafkasya'da ilerlemeye başlamasından sonra bölgeyi tahkim ve takviye etmeye başlamıştır. Nitekim Rusya'nın bu yöndeki çalışmaları Çar Petro dönemi ile birlikte yoğun olarak başlamış ve artarak da diğer Çar ve Çariçeler dönemlerinde devam etmiştir. Çar Petro, 1722-1723 yıllarında Kafkasya hareketi olarak adlandırabileceğimiz, Bakü'ye kadar olan bölgeyi işgal etmiştir ve hareket sonunda Kafkasya'da yer alan Geylan, Mazenderan ve Esterabad gibi bölgeleri ele geçirmiştir.⁸ Çar Petro'nun Kafkasya'da ilerlemesi üzerine Osmanlı Devleti, Kafkasya ile daha yakından ilgilenmeye başlamıştır. Bu politika çerçevesinde Doğu Karadeniz kıyılarında bulunan kaleleri tamir ve tahkim etmeye veya bazı kaleleri yeniden inşa etmek amacıyla faaliyetlerde bulunmaya karar vermiştir. Faş, Sohum gibi kaleler bunlardan bir kaçıdır.⁹

1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım Hanlığı'na bağımsızlık verilmiş ve Kafkasya'daki Osmanlı-Rus sınırı da Kuban nehri olarak tespit edilmiştir. Ayrıca Rusya, Antlaşmanın 11. maddesi gereği Osmanlı Devleti'ne ait sulara ticaret yapma hakkını da elde etmiştir.¹⁰ Rusya'nın Karadeniz'de serbest seyr-ü sefer etmesinin bir başka anlamı da Karadeniz'in Türk gölü olmaktan çıkması ve uluslararası sular haline gelmesidir. Ayrıca yukarıda belirttiğimiz gibi Kırım Hanlığı'nın bağımsız olması, Osmanlı Devleti'nin Karadeniz kıyılarının bir nevi Rus tehdidine açık hale gelmesi demektir. Nitekim Rusya, 1783 yılında Kırım Hanlığı'nı ilhak ettiğini resmen ilan etti¹¹ ve sonuç olarak Osmanlı Devleti, Karadeniz üzerindeki tek güç olma özelliğini tamamen kaybetti.

⁷ Barkan, *Süleymaniye Camii...*, s. 101.

⁸ Alexandre Bennigsen, 'Peter the Great, the Ottoman Empire, and Caucasus', *Canadian-American Slavic Studies*, Cilt VIII, Sayı 2, Summer 1974, ss. 311-318; İbrahim Yüksel, 'Çarlık Rusya'nın Azerbaycan'ı İstilas ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu', *Kafkasya Araştırmaları I*, (İstanbul: 1992), s. 25-33.

⁹ Mahir Aydın, 'Faş Kalesi', *Osmanlı Araştırmaları VI*, (İstanbul: 1986), s. 71.

¹⁰ Osman Köse, *Küçük Kaynarca Antlaşması (Oluşumu-Tahlili-Tatbiki)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, s. 387.

¹¹ Halil İnalçık, 'Kırım Hanlığı', *Türk Dünyası El Kitabı II*, (Ankara: 1976), s. 427.

Bu gelişmeler üzerine Osmanlı Devleti Doğu Karadeniz kıyılarındaki yer alan kalelerin derhal tamir ve tahkimi için harekete geçti.¹² Bu amaçla İstanbul'dan ve Anadolu'dan sadece asker takviyesi değil işçi takviyesi de yapılmaya çalışıldı. Tabii ki bu arada gerekli oranda malzeme takviyesini de özellikle vurgulamak gerekir.

Bölgenin tahkimi ve askeri bakımdan takviyesi için Trabzon valileri görevlendirilmiştir.¹³ Yine bu amaçla umumiyetle Trabzon eyaleti sancaklarından usta, amele ve malzeme sevkiyatı yapılmıştır. Mesela daha yüzyılın başlarında Faş kalesinin yapımı için Trabzon, Gönnye, Batum, Gümüşhane ve Erzurum'dan sanatlarında mahir olmak üzere tertip edilen çeşitli dallarda inşaat ustaları ve ayrıca ameleler gönderilmiştir.¹⁴ Ustalar özellikle İstanbul'dan gönderilmeye çalışılmıştır.

Karadeniz'in kuzeyinde yer alan Soğucak¹⁵ ve daha sonra inşa edilmesi ile onun yerini alacak olan Anapa kalesi ile Osmanlı Devleti Rusya'nın Karadeniz'deki varlığına alternatif bir yol bulmaya çalıştı. Soğucak Muhafızlığı kurulduktan ve aktif hale getirildikten sonra Ferah Ali Paşa¹⁶ Soğucak muhafızı olarak tayin edilmiştir. Ferah Ali Paşa'nın görevleri arasında Anapa Kalesi'nin yapımı ön planda yer almaktadır.¹⁷ Nitekim kısa süre içerisinde kalenin yapımı tamamlanmıştır. Bu amaçla Paşa'nın istediği usta ve ameleler İstanbul'dan gönderilmiş¹⁸ ve Anapa kalesi stratejik önemi itibarıyla Os-

¹² Doğu Karadeniz kıyısındaki Soğucak kalesi başta olmak üzere Rus sınırında bulunan diğer bazı kaleler; Hotin, Bender, Kule, Tulçı, İsakçı, Akkerman gibi kaleler de tamir edilmiştir. Bütün bu faaliyetler Hassa başmimarı Mehmed Tahir Ağa'nın görev süresi içerisinde tekbül etmektedir. Geniş bilgi için bakınız: Muzaffer Erdoğan, 'Onsekizinci Asır Sonlarında Bir Türk Sanatkârı Hassa Başmimarı Mehmed Tahir Ağa Hayatı ve Mesleki Faaliyetleri', *İÜFD Tarih Dergisi*, XI/15, Eylül 1960, ss. 25-47.

¹³ Bu amaçla Trabzon valisine gönderilen emirler için bakınız: B.O.A., MAD Keşif ve Tamirat Defteri, Nr. 3162, s. 577 vd. Ayrıca Osmanlı idari yapısı içerisinde de Soğucak Trabzon Eyaletine bağlı olarak yer almaktadır. Fahmettin Başar, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)*, (Ankara: 1997), s. 22, s.129.

¹⁴ Faş kalesindeki 1726 yılındaki inşaat faaliyetleri kapsamında İstanbul'dan gönderilen usta ve amelelerden başka yine Trabzon Gönnye ve Batum sancaklarından amele ve ayrıca Erzurum taraflarından ise 100 nefer rençberân ile birlikte 140 nefer amele tertip edilmiştir. 1727 yılında ise Trabzon eyaletindeki kazalardan 150 nefer rençberân kale mahalline gönderilmiştir. Bu gibi faaliyetler 1728 yılında da devam etmiş ve Ortaköy, Diemetoka, Amavudköy ve Edirne'den 300 nefer amele, Erzurum'dan 100 nefer, Trabzon dan 50 nefer, Ahıska ve Batum'dan 150 nefer ve Gönnye'den 100 nefer olmak üzere 400 nefer rençberân kale yapımında görevlendirilmek üzere Faş kalesine sevk edilmişlerdir Aydın, Faş Kalesi, ss. 73-93

¹⁵ Soğucak kalesinin ne suretle tahkim ve takviye edilmesi gerektiği Fransız istihkam subaylarından Antuvan Şabo(?) tarafından Bab-ı Aliye bildirilmiştir. Antuvan Şabo dönemin sadrazamı Halil Hamid Paşa tarafından kabul edilmiş ve Soğucak Kalesi ile birlikte Çanakkale kalelerinin de müdafaa planlarını yapmıştır. İsmail Hakki Uzunçarşılı, 'Sadrazam Halil Hamid Paşa', *Türkiyat Mecmuası*, Sayı 5, (İstanbul: 1935), s. 234.

¹⁶ Ferah Ali Paşa'ya Soğucak Muhafızlığı görevi 25 Aralık 1785'de tevdi edilmiştir. BOA. A. RSK. Nr. 1601, s. 46,

¹⁷ BOA, C As, Nr. 1006 Soğucak Muhafızı Ferah Ali Paşa'ya hüküm, (Evahir-i Cemâziyel-âhîr 1196), Haziran 1782; MD, Nr. 181, Soğucak Muhafızı Ferah Ali Paşa'ya hüküm, s. 88, h. 272 (Evail-i Muharrem 1196)

¹⁸ BOA, C As Nr. 47391, Soğucak Muhafızı Ferah Ali Paşa'nın tahrirât hülâsası (4 Şaban 1198)

manlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya'daki varlığının bir anlamda kanıtı haline gelmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti buradaki varlığı ile Rusya'ya karşı yararlanmak istediği Kuzey Kafkasya kabileleri ile de irtibat kurma imkanına sahip olmuştur.¹⁹

Bu nedenle 1787 yılında başlayan Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Rusya'nın Kafkasya'daki askeri hareketlerinin temel amacı Anapa kalesini almaktı. Anapa kalesi Osmanlı Devleti'nin Kafkas kabileleri ile doğrudan irtibat kurduğu önemli bir merkezdi ve Anapa kalesi

**Kuzey Kafkasya'ya usta ve
amale gönderilmesi
1793-1797 yılları arasında
yoğunluk kazanmıştır**

ele geçirilirse Osmanlı Devleti'nin bölgedeki etkinliği zayıflamış olacaktı. Kale, Trabzon valisi Battal Hüseyin Paşa'nın Kafkasya hareketinde başarısız olması üzerine Ruslar tarafından ele geçirilmiştir.²⁰ Battal Paşa'nın bu hareketinden önce yapılan iki saldırıda Ruslar başarılı olamamışlardı. Ancak savaş sonunda imzalanan Yaş Antlaşması ile kale Osmanlı Devletine iade edilmiştir. Özellikle bu tarihten sonra kalenin tamiri için devamlı surette gerek İstanbul'dan ve gerekse Anadolu'dan insan gücü takviyesi yapılmıştır. Çünkü kale Rus saldırıların nedeniye zarar görmüştür.²¹

Kuzey Kafkasya'ya usta ve amale²² gönderilmesi 1793-1797 yılları arasında yoğunluk kazanmıştır. Ameleler, İstanbul dışından, özellikle Trabzon, Gönnye, Batum, Karahisar-ı Şarki, Erzurum, Kastamonu, ve Sinop gibi sancaklardan gönderilmişlerdir. Bunların yanında Bolu, Viranşehir gibi kazalardan da amele sevkıyatı yapılmıştır. 1796 yılında Bolu ve Viranşehir kazalarından da 500 nefer rençber amelesi tertip edilerek Batı Karadeniz limanlarından olan Bar-

¹⁹ Mustafa Budak, 'Kafkasya ve Osmanlı Devleti (XVI-XIX. Yüzyıllar), *Osmanlı I*, Ankara 1999, s. 599

²⁰ Rusya kaleyi ele geçirmek için 1788, 1789 ve 1791, yıllarında üç saldırı düzenledi ve 1791 yılındaki üçüncü saldırısında ele geçirmeyi başardı. John F. Baddeley, Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil, (İstanbul: 1995), ss. 76-79.

²¹ BOA. HH, Nr. 6339, Sadrazamın Padişaha Arzı, (1205), 1790/1791.

²² Amele, işçi, ırgat anlamına gelmekte olup, Arapça 'amel' (iş) kelimesinden gelmektedir. Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyıla kadar daha çok inşaat, tarım, madencilik alanlarında çalışanlar için kullanılan bir tabir olarak karşımıza çıkmaktadır. Kelime, daha sonraki dönemlerde ise genellikle ağır işlerde çalışan vasıfsız işçileri ifade etmek amacıyla kullanılır hale gelmiştir. Sendikacılık Ansiklopedisi, 'Amele' maddesi s. 38; Aynı anlamda vasıfsız işçiyi ifade etmek için rençber tabiri de kullanılmaktadır. Ahmet Makal, 'XIX. yüzyıl Sonları...', s. 91; Hatta bazen rençber amele tabiri ile de aynı anlamı, yani vasıfsız ağır işlerde kullanılan işçileri ifade etmek amacıyla kullanılmıştır. BOA. C As, Nr. 24959, Sinob Kadısına Hüküm, (22 Şa'ban 1211), 20 Şubat 1797; BOA. C As, Anapa Bina Ermini Tosun Mehmed Ağa'nın Sadarete Arzı, (Selh Şa'ban 1211), Şubat 1797; Vasıflı ameleleri ifade etmek için esnaf amele ifadesi belgelerde yer almaktadır. BOA. C As, Nr. 47923, Mimar Mehmed Ağa'nın Sadarete Arzı, (16 Safer 1193), 5 Mart 1779; BOA. C As,

tin'dan sevkiyatının yapılması istenmişti.²³ Yine aynı yıl içerisinde Karahisar-i Şarki sancağından toplanan 50 nefer amele Vona (Perşembe) limanından gönderilecektir. En fazla sevkiyat yapılan sancakların başında Erzurum ve Trabzon sancakları gelmektedir. Bunun sebebini Karadeniz bölgesinin Kafkasya'ya olan coğrafi yakınlığında aramak gerekir. Özellikle Karadeniz limanları sayesinde deniz taşımacılığının yapılabilmesi ulaşım konusundaki sıkıntıları azaltmaktadır. Nitekim Osmanlı Devleti Kafkasya'ya yapacağı askeri hareketlerde da asker sevkiyatının büyük bir kısmını Karadeniz bölgesinden Karadeniz limanları vasıtasıyla yapmıştır.²⁴

Kafkasya'ya Ermeni Amele Gönderilmesi

Kafkasya'ya amele sevkiyatı hususunda dikkatimizi çeken en önemli nokta bölgeye Ermeni amele gönderilmesidir. 1796 ve 1797 yıllarında Erzurum, Bayburt, Gümüşhane sancaklarından Anapa Kalesine yaklaşık 300 Ermeni amele gönderilmeye çalışılmıştır. Bu iş için Erzurum valisi Yusuf Ziya Paşa'ya görev tevdi edilmiştir. Bu meyanında ilk emir 12 Ağustos 1796 tarihine aittir. Erzurum valisi Yusuf Ziya Paşa'dan taht-ı hükümetinde olan sancaklardan 300 Ermeni amele tertip etmesi ve en kısa zamanda Trabzon iskelesine göndermesi talep edilmiştir.²⁵ Amelelerin nakil masrafları Trabzon gümrüğünden karşılanacaktır.²⁶ Trabzon limanından gruplar halinde Batum limanına ve nihayet Anapa'ya sevkiyatın yapılması bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır. Sevkiyat sırasında 50'şer kişilik gruplar oluşturulması ve her bir grup için de bir zabıt tayin edilmesi önemle vurgulanmıştır. Amelelere günlük yetmiş beşer akçe verilmesi uygun görülmüştür. Ücretlerinin iki aylık meblağı peşin olmak kaydıyla kişi başına 300 akçe postal parası verilmesi öngörülmüştür.²⁷

**Kafkasya'ya amele
sevkiyatı hususunda
dikkatimizi çeken en
önemli nokta bölgeye
Ermeni amele
gönderilmesidir.**

²³ BOA. C. As. Nr. 5872, Sadaret Penâhiden Hafız İsmail'in Sadarete arzı, (2 Rebi'ül-âhir 1211), 6 Ekim 1796.

²⁴ Bunu açık bir şekilde XVIII. Yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen ve Canik Muhassılı ve Trabzon valisi Canikli Ali Paşa'nın Kırım seraskerliği görevleri çerçevesinde yaptığı iki Kırım seferinde görmek mümkündür. Rıza Karagöz, 'Canikli Ali Paşa', Yayınlanmamış Doktora Tezi, 19 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, s. 38, s. 57.

²⁵ BOA. C. As. Nr. 12844; Trabzon Valisi Yusuf Ziya Paşa'ya hüküm, (7 Safer 1211) 12 Ağustos 1796.

²⁶ Trabzon Şerhiye Sicili Nr. 132, s. 29a, Trabzon Valisi Yusuf Paşa'ya ve Trabzon Gümrük Emîni'ne hüküm (Safer 1211) Ağustos 1796.

²⁷ BOA. C. As. Nr. 4213; Çukadar-ı Asafiden İbrahim'in tahrirat hülâsası, (25 Cemâzi-yel-âhir 1211), 26 Aralık 1796.

Özellikle Osmanlı-Rus savaşlarından sonra Rus sınırında bulunan kalelerin tamiri için bu bölgelere önemli ölçüde ameşe gönderilmiştir.

kazalarından 500 ameşe daha toplanması istenmiştir.²⁸ Ağustos 1797 de yine İstanbul'dan usta ve ameşe gönderilmesine karar verilen 100 duvarcı amelesinin bir kısmı gayrimüslimdir. Gayrimüslimlerin Ermeni, Rum vb. hangi milliyetten oldukları kayıtlarda açıkça ifade edilmemiştir.²⁹

Vasıflı ve vasıfsız işçi göçünde İstanbul başkent olması hasebiyle büyük bir potansiyel oluşturmaktaydı. Bunun yanında devlet, diğer inşaat işlerinde değişik bölgelerden ihtiyaç olan yerlere ameşe sevkıyatı yapmaktaydı. Kale, köprü ve gemi inşası gibi faaliyetler bunlardandır. Özellikle savaşlardan sonraki dönemlerde serhat kalelerinin tamirinin yapıldığı durumlarda işçi talebinde artış meydana gelmektedir. XVIII. yüzyıl bu açıdan önemli ölçüde faaliyetin olduğu bir dönemdir. Devrin siyasi şartları gereği Osmanlı Devleti'nin müdafaa konumuna girmesi, sınır boylarındaki serhat kalelerinin tamiri ve tahkimini yoğunlaştırmıştır. Bu nedenle sınır boylarında artan inşaat faaliyetleri ameşeye olan talebe de yansımıştır. Özellikle Osmanlı-Rus savaşlarından sonra Rus sınırında bulunan kalelerin tamiri için bu bölgelere önemli ölçüde ameşe gönderilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki inşa faaliyetleri de bu açıdan önem arz etmektedir. Başta Anapa olmak üzere Kuzey Kafkasya'daki kalelerin tamiri için Eflak ve Boğdan'dan ameşe gönderilmiştir. Kuzey Kafkasya'nın ileri gelenlerinden Seyyid Halil Sadarete gönderdiği arzında, Anapa kalesinin tamiri için 1000 nefer rençber amelesine ihtiyaç duyulduğunu ve bunun 100 nefer kadarının kale yakınlarındaki Nogaylardan istihdam edildiğini ifade etmekle birlikte geri kalan 500 neferinin ise Eflak ve Boğdan'dan gönderilmesini talep etmektedir.³⁰ Seyyid Halil'in istediği amelelerin Eflak ve Boğdan'dan gönderilip gönderilmediğine dair elimizde kesin bir kayıt

²⁸ BOA. C. As. Nr: 9050; Anapa Bina Emmini Tosun Mehmed'e hüküm, (22 Ramazan 1211), 21 Mart 1797.

²⁹ BOA. C. As. Nr: 4033, Anapa Kalesi bina emini Tosun Mehmed Ağa'nın Sadarete arzı, (17 Safer 1212), 15 Ağustos 1797.

³⁰ Jean-Lois Mattei, 'Kırım ve Kafkasya'da Osmanlı Nüfuzunun Gerilemesi ve Ruslara Karşı Kafkas Kabilelerinin Direniş Girişimleri (1792)', *Toplumsal Tarih*, Haziran 1994, s. 54.

yoktur. Ancak Seyyid Halil; arzında böyle bir talepte bulunduğuna göre daha önce bölgeden Kafkasya'ya amele gönderilmiş olmalıdır.

Amele Sevkiyatında Ortaya Çıkan Problemler

Amele sevkiyatı konusunda ne gibi problemler vardı? İstenilen sayıda amele tedarik edilebiliyor muydu? Ameleler gönderildikleri bölgelere gitmekte istekli miydiler? Ya da gönderildikten sonra iş bitene kadar kalıyorlar mıydı? Kaçma hadiseleri vuku buluyor muydu? Bu soruların cevabı bu başlık altında verilmeye çalışılmıştır. Ele aldığımız bölge ve dönem için amelelerin sık sık kaçtıklarını söylemek mümkündür. Hatta daha Kafkasya'ya varmadan kaçanlar vardı. Çünkü Seyyid Halil Sadarete yazdığı arzında amelelerin kaçtıklarını açıkça belirtmektedir. Bu nedenle kaçışın önlenmesi amacıyla amelelerin başlarına mutlaka güvenilir birisinin tayin edilmesini istemektedir. İşçiler neden gitmek istemiyorlar ya da gönderilseler bile neden kaçıyorlardı? Muhtemelen bölgenin tabiat şartları ve işin ağır olması Anapa veya başka kalelere giden işçilerin sık sık ve hatta daha bölgeye varmadan kaçmalarının sebebinin izah etmeye yeterlidir.³¹ Aynı problem Kastamonu'da da yaşanmıştır. Çukadarı Asâfiden Abdullah'ın 1793 tarihli raporunda Kastamonu'dan 200 amele tertip edilmesi istenmiştir. Ancak Kastamonu Mütesellimi Hüseyin Ağa'nın ifade ettiği üzere her bir ameleye 100 kuruş verilse bile onları kendi rızalarıyla Kafkasya'ya göndermek mümkün değildir. Hüseyin Ağa, amelelerin zorla gönderildiği durumlarda ise kaçma olasılıklarının yüksek olduğunu belirtmektedir. Raporda istenen amelelerin gönderilmesinin ancak bölgenin ileri gelenlerinin teşviki sayesinde mümkün olabileceği özellikle vurgulanmaktadır.³² Yani amelelerin gönderilmesi bölge halkının kefaletinin sağlanması ile mümkün görünmektedir.³³ Ağustos 1797'de ise İstanbul'dan gönderilen duvarcı amelesi ve Erzurum'dan gönderilen

³¹ Mattei; 'Kırım ve Kafkasya'da...', s. 55.

³² BOA. C. As. Nr: 12916; Çukadar-ı Asâfiden Abdullah'ın tahrirat hulâsası, (3 Rebi'ül-evvel 1207), 9 Ekim 1793.

³³ Osmanlı Devleti'nde Kamu hizmetlerinin görülmesinde ve suçların önlenmesinde kefalet sistemi uygulanmıştır. Reayadan olanların hatta yer yer devlet hizmetinde çalışanların mutlaka kefilleri bulunmaktaydı. Tanınmayan bilinmeyen bir kişiyi, güvenilir biri vasıtasıyla tanıma ve güvenilir hale getirme amacı güdülmekteydi. Böylece Devlet, insanları birbirine kefil olmak suretiyle birbirlerinden sorumlu tutuyordu. Geniş bilgi için bakınız: Abdullah Saydam, 'Kamu Hizmeti Yaptırma ve Suçu Önleme Yöntemi Olarak Osmanlılarda Kefâlet Usulü', *Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyyet*, (Trabzon:1998), ss. 98-115; Bu tür bir uygulamaya Kafkasya'ya gönderilen ameleler konusunda tesadüf edilmektedir. Temmuz 1797'de Anapa Kalesinde çalışan bir kısım amele firar etmiştir. Üç aylık yevmiyeleri de amelelere peşin olarak ödenmiştir. Amelelerin çalıştıkları günler düşüldükten sonra geri kalan kısmının kefillerinden alınması istenmiştir. BOA. C. As. Nr. 4738, Anapa Bina Emîni Tosun Mehmed Ağa'nın Sadarete Arzı, (23 Muharrem 1212), 18 Temmuz 1797.

amelelerin kaçma ihtimaline (gemide veya Anapa'ya ulaştıktan sonra) karşılık gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir. Bu tedbirlerden birisi sevkiyat sırasında sıkı önlemlerin alınmasıdır. Bir diğer önlem de iki aylık ücretlerinin peşin olarak verilmemesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Halbuki amele gönderilmesi hususunda daha önceki uygulama iki aylık ücretlerinin peşin verilmesi idi. Hatta postal parası adı altında her bir ameleye 300 akçe de peşin olarak ödenmekteydi. Anapa Kalesi Bina Emini Tosun Mehmed Ağa'nın Sadarete, böyle bir tedbirin alınmasını teklif etmesini, ameleler arasında kaçma olaylarının artması şeklinde değerlendirmek gerekir. Bu tedbir çerçevesinde peşin ücret ödenmesi uygulamasından vazgeçilmekteydi ve İstanbul'dan giden ameleler 90 gün, taşradan giden ameleler ise 60 gün çalıştıktan sonra yevmiyeleri ödenmeliydi.³⁴ Buna dair bir konuyu yukarıda adı geçen Tosun Mehmed Ağa, Temmuz 1797 tarihli raporunda açıkça belirtmektedir. Mehmed Ağa, Anapa kalesinden kaçan amelelerin tam listesini hazırlamıştır. Ancak raporda amelelerin kaçma sebeplerini açıklamamıştır. Amelelerin üç aylık ücretleri peşin ödenmiştir. Ödenen miktarın kefillerinden alınması istenmiştir.³⁵ Merkezden valiliklere gönderilen emirlerde bir kısım ücretlerin peşin ödeneceği açıkça ifade edilmekteydi. Ayrıca amelelerin harcırahları da merkezden tespit edilir ve peşin ödenmesi gereken kısım içerisinde yer alırdı.³⁶ İncelenen tarihlerde, XVIII. yüzyılın son çeyreğinde her bir amelenin harcırahı 3000 akçe (25 kuruş) olarak tespit edilmiştir.³⁷

Hatta Kafkasya'ya İstanbul'dan gönderilen 100 duvarcı amelesinin bir kısmı kürek cezası almış olan kişilerdir, ancak bunların kaçınının bu gibi kürek cezası aldığını tespit etmek mümkün değildir. Ayrıca Kafkasya'ya ceza almış kişilerin amele olarak gönderilmesinin gerekçesi de açıkça ifade edilmemiştir. Bunun sebebinin 1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında yoğunlaşan inşaa faaliyetlerinde aramak gerekir. Muhtemelen artan inşaa faaliyetlerine karşılık ortaya çıkan işgücü açığını kapatmak amacıyla bu yola başvurulmuştur.³⁸

³⁴ BOA. C. As. Nr: 4033, Anapa Kalesi bina emini Tosun Mehmed Ağa'nın Sadarete arzı, (17 Safer 1212), 15 Ağustos 1797.

³⁵ BOA, C As, Nr. 4738, Anapa bina emini Tosun Mehmed Ağa'nın Sadarete Arzı, (23 Muharrem 1212), 18 Temmuz 1797.

³⁶ Ahmet Tabakoğlu, 'Osmanlı Ekonomisinde Emek Piyasası ve Ücretler', V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler (İstanbul 21-25 Ağustos 1989), (Ankara: 1990), s. 91.

³⁷ BOA. C. As. Nr: 33870, BOA. C As. Nr. 33870, Dergah-ı Muallâm Kapıcıbaşılarından Karahisar-ı Şarki Sancağı voyvodası, Canik Muhassılı Hafız Mehmed'e hüküm (17 Zilhicce 1207), 16 Temmuz 1794.

³⁸ BOA. C. As. Nr: 4033, Anapa Kalesi bina emini Tosun Mehmed Ağa'nın Sadarete arzı, (17 Safer 1212), 15 Ağustos 1797.

Amele gönderilmesi hususunda 1798 yılında da önemli ölçüde sıkıntı yaşanmış olmalıdır. Çünkü Anadolu Eyaletinden Aydın, Sultanönü (Eskişehir), Karahisar (Afyon), Menteşe (Muğla), Teke (Antalya) sancaklarında bulunan tımar ve zeamet sahibi olanlar, kale bina ve şaranpolarında³⁹ çalıştırılmak üzere Anapa'ya gönderilmişlerdir.⁴⁰

OSMANLI DEVLETİ'NDE AMELE ÜCRETLERİ

Osmanlı devletinde amele ücretlerinin yüksek olduğunu söylemek mümkündür. Bunun sebebi XVI. yüzyıl istisna tutmak kaydıyla işgücü talebinin artmasına karşılık işgücü açığının kapatılamamasıdır. Özellikle XVIII. yüzyılda bu anlamda önemli oranda bir açık vardır. Bunda yüzyılın şartları gereği inşa faaliyetlerindeki artışın önemli bir faktör olması yanında, büyük çaplı veba salgınlarının da işgücü açığının artmasında diğer bir faktör olarak kabul etmek gerekir. Bu nedenle işgücü eksikliğinden dolayı amele ücretleri yüksek seviyede kalabilmiştir. Ö. Lütfi Barkan, XVI. yüzyılda bile Süleymaniye Camii inşasında çalışan amelelerin günlük ortalama 11 akçe civarında ücret aldıklarını; bu rakamın ise yüksek olduğunu ifade etmektedir.⁴¹ Hatta serbest piyasada amele ücretleri daha yüksektir. Çünkü ameleler kimi zaman devletten daha fazla ücret veren kişilerin inşaatlarında çalışmaya gidebiliyorlardı. Böyle zamanlarda devlet, amelelerin devlete ait binalar haricinde çalışmalarını yasaklayabilirdi. Bu tür girişimde bulunanlar ise cezalandırılırdı. Çünkü öncelik devlete ait olan binalardaydı. Böylece amele ücretleri de kontrol altında tutulmaktaydı.⁴²

**Osmanlı Devleti'nde
amele ücretlerinin
yüksek olduğunu
söylemek mümkündür**

³⁹ Şaranpo: Küçük kalelerin etrafına Kazıklarla yapılan set, bölme. Aydın, 'Faş Kalesi', s. 72.

⁴⁰ BOA. C. As. Nr: 53257, Eyalet-i Anadolu'da vaki Aydın sancağı beylerine (Evâil-i Rebi'ül-âhir 1212).

⁴¹ Barkan, Süleymaniye Camii... s. 22, Rençber, neccar gibi amele ücretleri XVI yüzyılda yaz aylarında 12 akça, kış aylarında 10 akçe olarak tespit edilmiştir. Yine bu yüzyılda bennâ (Kalfa Dülger), neccar, taşçı gibi işçilerin ücretleri itirazları üzere günlük 12 akçeden 16 akçeye çıkarılmıştır. Ahmet Refik Altınay; Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı, Haz: Abdullah Uysal, (Ankara: 2000), ss. 124-126.

⁴² Altınay, *Onuncu Asr-ı Hicride...*, s. 125, Osmanlı Devletinde mal ve hizmetlerin narha tabi olduğu gibi işçi ücretleri de narha tabi idi ve merkez tarafından belirlenirdi. Bu itibarla tespit edilen ücretlerin altında ücret verilmesi yasaktı. Tespit edilen ücretlerin yetersiz kalması durumunda vasıflı ve vasıfsız işçiler divana başvurarak gerekçeleriyle birlikte yevmiyelerinin yetersiz olduğunu belirtirler ve yeniden düzenleme yapılarak zam talep ederlerdi. Bu başvurular divan tarafından değerlendirilerek yevmiyelerin az olduğu sonucuna ulaşırsa derhal ücret narhları yeniden düzenlenir ve gerektiği ölçüde zam yapılırdı. Zam ilgili işçilerin kethüda ve söz sahiplerinin ücretleri kabul ettiklerini ve bu tespit edilen ücret üzerinden ücret talep etmeyeceklerine dair taahhütte bulunmalarından sonra yürürlüğe girerdi. Salih Aynural; *İstanbul Değirmenleri ve Firınları Zahire Ticareti (1740-1840)*, (İstanbul: 2002), s.155.

Amele ücretlerinin yüksek olması XVIII. yüzyılda da devam etmiştir.⁴³ Bu durumu yüzyıl içersindeki çeşitli inşa faaliyetleri ve ücret çalışmalarından takip etmek mümkündür. 1780'de Cezayirli Gazi Hasan Paşa, konağının yapımında çalışan amelelere 48 ilâ 60 akçe (16-20 para)⁴⁴ arasında değişen ücretler ödenmiştir. Kalifiye eleman olarak nitelendirebileceğimiz neccar, marangoz, taşçı, sıvacı gibi amelelerin ücretleri daha yüksek idi. En düşük ücret ise yine vasıfsız, ağır işlerde çalışan rençber amelelere verilmekteydi.⁴⁵ 1770 yılı şubatında Bursa'da Sultan Orhan Camii tamiratında çalışan ustaların yevmiyeleri 70 akçe, amelelerin ise 60 akçe idi.⁴⁶ Bu tarihten yaklaşık 20 yıl sonra, 1793 yılında Sivas'ta Paşa sarayının inşaatında çalışan ustaların gündelikleri 90 akçe (30 para), amelelerin ise 75 akçe (25) para olarak ödenmekteydi.⁴⁷ 1802 de ise Yıldırım Bayezid Vakfı'na ait usta ve amelelerin ücretlerinde önemli düzeyde yükselme söz konusudur. Bir ustanın günlüğü 195 akçeye (65 para) yükselmiştir.⁴⁸ Vakıf inşaatında çalışan vasıfsız amelelere de aynı ücret verilmiştir. Yerel bazı farklılıkları dikkate almadığımız zaman ücretlerde bir yükselmenin olduğunu söylememiz mümkün görünmektedir.

Kafkasya'ya gönderilen amelelerin ücretleri doğrudan merkezi hükümet (İstanbul'dan) tarafından belirlenmiştir. Merkezden amele sevkiyatı ile ilgili olarak valiliklere gönderilen emirlerde amelelere verilecek ücretler, bu ücretlerin ne kadarının peşin olduğu ve nereden ödeme yapılacağı açık bir şekilde belirtilirdi.⁴⁹ Kafkasya'ya

⁴³ Amele ücretlerinde XVI. yüzyıla göre yaşanan artışı paranın değerini kaybetmesine bağlı olarak görmek mümkündür. Ancak böyle bir artış söz konusu olduğunda bile amele ücretlerini alım gücü açısından ele almak gerekir. Bunun XVI. yüzyıla oranla ameleler aleyhine gelişmiştir. Mesela 1525 yılında tersanede çalışan usta bir günlük ücretiyle 6425 gr. et alabilmekteydi. Bu durum 1640 da 5711 gr. ve 1826 da ise 6425 gr. dir. Tabakoğlu, 'Osmanlı Ekonomisinde...', s. 97. Ancak özellikle XVIII. ve XIX. yüzyıl için Bursa'da farklı bir durum vardır. 1775 yılında bir usta gündeliğiyle 6 kile buğday alıyorken 1827'de gündeliğinde artış olmasına rağmen 0.35 kile buğday alabilmektedir. Mustafa Öztürk, 'Bursa'da Hububat Fiyatları (1775-1840)', XI. TTK (5-9 Eylül 1990), Kongreye Sunulan Bildiriler, IV, (Ankara: 1994), s. 1734. Ancak inşaat sektöründe çalışanlar özellikle kalifiye eleman olan ustalar tarım kesiminde çalışanlara göre daha fazla ücret almaktadırlar. Reşat Kasaba, Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi, s. 85.

⁴⁴ 1 para 3 akçedir. Dolayısıyla bir amelenin yevmiyesi 48-60 akçedir. XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren Osmanlı Devleti'nde sikke rayici şu şekildedir: 1 kuruş 40 para, 1 para 3 akçe ve 1 kuruş 120 akçe idi. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV. Cilt I. Kısım, s. 597.

⁴⁵ Neccar: 30-40 para (90-120 akçe), Taşçı: 27-30 para (81-90 akçe); Sıvacı: 40 para (120 akçe) Tabakoğlu, 'Osmanlı Ekonomisinde...', s. 96.

⁴⁶ Öztürk, 'Bursa'da Hububat...', s. 1733.

⁴⁷ Mustafa Öztürk; 'XVIII. Yüzyılın Sonlarında Orta Anadolu'da Fiyatlar', X. *Türk Tarih Kongresi* (Ankara 22-26 Eylül 1986) Kongreye Sunulan Bildiriler, IV, (Ankara: 1993), s. 1837.

⁴⁸ Öztürk, 'Bursa'da Hububat...', s. 1733.

⁴⁹ BOA. C. As. Nr: 24959, Sinob Kadısına hüküm 22 Şa'bân 1211, (20 Şubat 1797; Nr: 36737, Anapa Bina Emni tarafından talep edilen rençberan amelenin defteri, (13 Şa'bân 1211), 9 Şubat 1797; C As. Nr. 5872, Sadaret Penâhiden Hafız İsmail'in Sadarete arzı, (2 Rebi'ül-âhir 1211), 6 Ekim 1796.

gönderilen amelelerin ücretlerini, Bursa, İstanbul ve Sivas'ta amelelere verilen ücretlerle karşılaştırdığımızda çok fazla bir farkın olmadığı görülmektedir. 1793 yılında Sivas'ta bir amelenin gündeliği 75 akçe iken yaklaşık aynı tarihlerde 1794 ve 1797 yıllarında Kafkasya'ya gönderilen amelelerin ücretleri de günlük 75 akçedir.⁵⁰

Kafkasya'ya gönderilen amelelerin ücretlerinde Osmanlı Devleti'nde ele aldığımız dönem olan XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan uygulamalarda olduğu gibi müslim ve gayrimüslim arasında bir fark gözetilmemektedir. Ücretlerin belirlenmesinde temel kıstas işçilerin usta, amele gibi vasıflı veya vasıfsız olmaları idi. Usta olan vasıflı ameleye daha fazla ücret ödenmekteydi. Kafkasya'ya gönderilen Müslüman ameleler için tespit edilen günlük 75 akçe⁵¹ yevmiye, Ermeni amelelere de verilmekteydi.⁵² Osmanlı Devleti'nin daha önceki dönemlerinde olduğu gibi XVIII. yüzyılda Kafkasya'ya gönderilen Ermeni ameleler için de ayrı bir uygulama söz konusu değildir. Ücretlendirmede kişinin milliyeti değil, taşıdığı vasıflar ön planda yer almaktadır.

**Kafkasya'ya gönderilen
amelelerin ücretleri
doğrudan merkezi
hükümet (İstanbul)
tarafından belirlenmiştir**

SONUÇ

Osmanlı Devleti, Rusya'nın kendisi için bir tehdit unsuru olmaya başlamasından sonra Rus sınırında bulunan kaleleri tamir, tahkim etmeye daha fazla önem vermeye başlamıştır. Bu gibi faaliyetler XVIII. yüzyılda Osmanlı-Rus Savaşlarının başlaması ve yüzyılın devamında Kafkasya'ya kayması ile birlikte Kafkasya'da da yoğun olarak başlamıştır. Öncelikle Faş, Sohum ve daha sonraki tarihlerde Soğucak ve Anapa kaleleri tamir ve tahkim edilen kalelerin başında gelmektedir. Özellikle Anapa kalesi Kafkasya'daki Osmanlı varlığının devamı için ayrı bir yere sahip olması nedeniyle önemle üze-

⁵⁰ 1796 yılında Karahisar- Şarki Sancağından Anapa Kalesi için gönderilecek amelelere günlük 75 akçe verilmesi emredilmiştir. BOA. C As 3708, Karahisar-ı Şarki Sancağında vaki kazaların kadılarına ve Karahisar-ı Şarki Sancağı Mutesellimine hüküm, 2 Şaban 1210 (4 Mart 1796).

⁵¹ BOA. C As 3708, Karahisar-ı Şarki Sancağında vaki kazaların kadılarına ve Karahisar-ı Şarki Sancağı Mutesellimine hüküm, 2 Şaban 1210 (4 Mart 1796).

⁵² BOA. C As. Nr: 36737, Anapa Bina Ermini tarafından talep edilen rençberan amelenin defteri, (13 Şa'bân 1211), 9 Şubat 1797.

rinde durulmuştur. Çünkü Anapa kalesi Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya kabileleri ile doğrudan irtibat kurduğu bir yerdir. Kırım Hanlığı'nın Rusya tarafından 1782 de ilhak edilmesi Kuzey Kafkasya'nın, dolayısıyla Anapa Kalesinin önemini artırmıştır.

Bu itibarla devlet Anapa kalesinin tamiri ve tahkimi konusuna azami dikkat göstermiştir. Kafkasya'daki diğer kaleler gibi Anapa kalesinin tamiri için de Karadeniz bölgesinden amele sevkiyatı yapılmıştır. Bu amelelerin Karadeniz bölgesinden yapılmış olması bölgenin coğrafi yakınlığından kaynaklanmaktadır. Bu tarihlerde amele talebine karşılık işgücü açığının fazla olması muhtemelen Ermeni amele gönderilmesinin sebebini açıklamamızı sağlayacaktır. Yine aynı sebeplerden ötürü kaleye Eflak ve Boğdan'dan da amele gönderilmesi sağlanmıştır.

**Amele talebine karşılık
işgücü açığının fazla
olması muhtemelen
Ermeni amele
gönderilmesinin
sebebini açıklamamızı
sağlayacaktır**

Burada dikkat çekmek istediğimiz en önemli unsurlardan birisi, Osmanlı Devleti'nin en azından inşaat sektöründe çalışan amelelerin ücretlendirilmesinde müslim- gayrimüslim ayırımına gitmemiş olmasıdır. Bunun örneğini çok açık bir şekilde Süleymaniye camii inşaatından başlayarak, üzerinde dur-

duğumuz dönem olan XVIII. yüzyıl içerisinde de görmek mümkündür. Ücret tespit edilirken uygulanan temel kıstas kişinin taşıdığı vasıflardır. Bir zanaata sahip olup olmadığı üzerinde durulan en önemli kriterdir. Kafkasya'ya gönderilen Ermeni amelelerin ücretlerinin belirlenmesinde aynı kıstaslar dikkate alınmış ve Müslüman amelelerin ücretleri ile aynı seviyede tutulmuştur. Bir ameleye günlük 75 akçe ücret verilmesi uygun görülmüştür. Her bir ameleye verilen postal ücreti dahi aynı seviyede olup her bir amele için 300 akçedir.

FRANSA'NIN ERMENİLERE YÖNELİK POLİTİKASININ TARİHİ TEMELLERİ (1878-1918)

Doç. Dr. Yusuf SARINAY*

Title: *The Historical Roots of France's Policy Towards Armenians (1878-1918)*

Abstract: *This article analyses France's policy, which has contributed to the emergence of Armenian issue, with its historical dimension. The activities of France in order to Catholicize the Armenians, the rapprochement between the French and the Armenians in the Ottoman state, and subsequent Armenian migration to France are discussed by relying on archive documents. The author emphasizes and documents the massive propaganda activities of Armenians, who have settled in France, against the Ottoman state. He also mentions Ottoman state's response to the attitudes of both France and Armenians. The French-Armenian alliance against Ottoman state during World War I constitutes the final part of the article.*

Keywords: *France, Armenians, Ottoman Armenians, Catholicization, Propaganda, Armenian Press, French-Armenian Cooperation*

Anahtar Kelimeler: *Fransa, Ermeniler, Osmanlı Ermenileri, Katolikleştirme, Propaganda, Ermeni Basını, Fransız-Ermeni İşbirliği.*

B ilindiği gibi Ermeni diasporasının ve propagandasının en etkili olduğu ülkelerden biri olan Fransa'nın çağdaş Ermeni mitolojisinde ayrıcalıklı bir yeri bulunmaktadır. Nitekim, Fransız Ulusal Meclisi 18 Ocak 2001 tarihinde "*Fransa 1915'te Ermenilere yapılan soykırımı resmen tanır*" şeklinde bir yasayı kabul etmiştir. Böylece Fransa uzun vadede Türkiye'nin sözde "soykırım" suçlamasıyla mahkum edilmesini amaçlayan bir yasaya öncülük etmiştir.

Makalede, böylesine önemli bir konuda ülkesindeki Ermeni toplumunun etkisi altında kalan Fransa'da Ermeni propagandasının ve Fransa'nın Osmanlı Ermenilerine yönelik politikasının tarihi temelleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

FRANSA'NIN ERMENELERİ KATOLİKLEŞTİRME FAALİYETLERİ

Ermeni meselesi, 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Hıristiyanların haklarını korumak bahanesiyle,

* Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürü.

Rusya, Fransa ve İngiltere tarafından ortaya konulan emperyalist stratejinin yani, doğu sorununun bir parçası olarak gündeme getirilmiştir. Bu bağlamda Fransa, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilerle ilk ilgilenen, bu ilgisini Osmanlı toprakları üzerinde kurmak istediği iktisadi nüfuz alanları bakımından devam ettiren, Orta Doğu ve Akdeniz'de denge sağlamak için bu unsuru uzun yıllar kontrolü altında tutan devlet olmuştur.¹ Özellikle bölgede İngiliz veya Rus nüfuzunda kurulacak bir Ermeni Devleti'ne kendi menfaatleri açısından şüpheli bakan Fransa,² Ermenileri kendi çıkarları doğrultusunda kullanabilmek için Ermeniler arasında Katoliklik propagandasına girişmiştir.

Katolikliğin Ermeniler arasına girişi Haçlı Seferlerinden sonra başlamış, daha sonra Papalık, Osmanlı topraklarında yaşayan Hıristiyanların haklarını savunmak ve onları Katolikleştirmek faaliyetlerini artırmak için Babıâli nezdinde teşebbüslerde bulunma yetkisini elde etmek amacını takip etmiştir.³ 1535'te Fransa'ya verilen kapitülasyonlardan sonra, bu ülkenin desteğini arkasına alan Papalık, Osmanlı Ermenilerinin yoğun oldukları bölgelere misyoner heyetleri göndermeye başlamıştır. Özellikle Papa Sikst Quint (1585-1590) Osmanlı Devleti'nde görev yapan misyonerlere, Ermenileri Katolik mezhebine çekmek için talimat vermiş, "Papa için gönül, Fransa Kralı için kul kazanmak" yolunda seferber olan misyonerler, Ermenileri Katolik mezhebine dahil etmek için faaliyetlerini artırmışlardır. 1604'te yenilenen kapitülasyonla da Fransa'ya Katolikler üzerinde himaye hakkının tanınması üzerine, Osmanlı Ermenilerini Katolikliğe geçirme noktasında misyonerlere daha rahat bir ortam hazırlanmıştır. Fransa propaganda da Fransisken ve Cizvit rahiplerinden yararlanmıştı.

Kapitülasyonlarla elde ettiği imtiyazları, Osmanlı Ermenilerini kendisine bağlayacak bazı politikalar için bir vasıta yapan Fransa, Ermenileri Katolikleştirmekle, Osmanlı Devleti'nde kendisine bağlı iç müttefik meydana getirmiş oluyordu. Başlangıçta, sadece İstanbul Ermenileri üzerinde yürütülen propaganda daha sonra Anadolu'nun her tarafına, özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Suriye ve Lübnan bölgesine kaydırılmıştır. Böylece Fransa, diğer Avrupalı devletlerle arasında artan rekabette Ermenilerden faydalanarak avantaj sağlamak ve ileride Akdeniz ve Boğazlar üzerinde rakiplerinden daha fazla hak ve söz sahibi olmak iste-

¹ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (İstanbul: 1987), s. LXXXIII.

² Gürbüz Evren, 'Fransa'nın Ermeni Politikası: Kilikya'dan Marsilya'ya' *Uluslararası Türk-Ermeni Sempozyumu, Bildiriler*, (İstanbul: 2001), s. 273.

³ Davut Kılıç 'Osmanlı Ermenileri Arasında Katolik Kilisesinin Kuruluş Faaliyetleri' *Yeni Türkiye*, Yıl: 7, Sayı: 38 (Mart-Nisan 2001) s. 726.

miştir.⁴ Fransa'nın Ermenileri Katolikleştirme faaliyetleri sonucu çok sayıda Ermeni Katolik mezhebine girmiştir.

Fransa, Katolikleşen Ermenilerin Fransa kralına kurtarıcı olarak yönelebileceklerini ve bir çoğu banker olan bu Ermenilerin Osmanlı devlet kademelerindeki nüfuzlarını Fransa lehinde kullanabileceklerini düşünmüştür. Bu amaçla Katolik Ermenileri her türlü yardım ve himayeye mazhar kılmış ve onların Fransa'da sanat ve ticaret eğitimlerini kolaylaştırmıştır. 1810 yılında Paris'te eğitim veren Doğu Dilleri Okulu'nda Ermenice kürsüsü kurdurmuştur.⁵ Sonuçta, Fransa ve Papalığın gücünü arkalarına alan ve Anadolu'nun çeşitli yerleşim birimlerine kadar inen misyonerler, Ermeni toplumu, Gregoryen ve Katolik olarak ikiye bölmüşlerdir.

Osmanlı Devleti, Ermenileri Katolikleştirme faaliyetlerine karşı geçte olsa önlemler almış, ancak Fransız Hükümeti'nin protestosu ile karşılaşmıştır. Fransa, Katolik Ermeniler için patrik tayin edilmesi yönünde büyükelçiliği vasıtasıyla Babıâliye baskı yapmaya başlamıştır. Bu sırada Rusya ile süren savaşta meydana gelen bu tür müdahaleler, Babıâli'yi başta Fransa olmak üzere bütün Katolik devletlerin baskısıyla karşı karşıya bırakmış, Osmanlı Devleti, bu meseleye tavizkar bir şekilde yaklaşmaya mecbur edilmiştir. Sonuçta II. Mahmut, 6 Ocak 1830 tarihinde Katolik Ermeni cemaatinin ayrı bir "millet" olarak kabulü için bir ferman ilan etmiş ve 1831 yılında Hagopos Çukuryan Ermeni Patriği olarak atanmıştır. Böylece tüm Katolik Ermenilerinin yanında Rum ve diğer gayrimüslimlere mensup Katolikler, bu patrikliğe bağlanmıştır.⁶ Fransa, Türkiye'deki Katoliklerin koruyucusu olmanın ötesinde bütün Hıristiyanlar üzerinde de himaye göstermiştir. Bu çerçevede, Fransa Lübnan'a verilen bağımsızlığı, Zeytun'da da sağlamak için hareket etmiş, bu destek üzerine Ermeniler uzun yıllar sürecek olan Zeytun İsyanı'nı başlatmışlardır.⁷

**Fransa'nın Ermenileri
Katolikleştirme faaliyetleri
sonucu çok sayıda Ermeni
Katolik mezhebine
girmiştir.**

⁴ Durmuş Yılmaz, *Fransa'nın Türkiye Ermenilerini Katolikleştirme Siyaseti*, (Konya: 2001), s. 57-58.

⁵ Kılıç, 'Osmanlı Ermenileri Arasında ...', s. 732-733.

⁶ Geniş bilgi için bkz. Kemal Beydilli, *II. Mahmud Devrinde Katolik Ermeni Cemaati ve Kilisesi'nin Tanınması (1830)*, (Yayınlayan: Ş. Tekin, A. Tekin) (Harvard Üniversitesi: 1995), s. 8-26, Nakleden Kılıç, 'Osmanlı Ermenileri Arasında ...', s. 733-734.

⁷ Geniş bilgi için bkz. Erdal İler, *Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytun İsyanları (1780-1880)*, (Ankara: 1988).

Ermeniler Doğu Anadolu'da bağımsız bir devlet kurmak hayaliyle Avrupa ve Amerika'da yoğun propaganda faaliyetine girişmişlerdir.

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonrası imzalanan Ayesta-fanos ve Berlin Antlaşmaları ile Osmanlı Devleti Ermenilerle meskun vilayetlerde onlar için ıslahat yapmayı kabul ediyor ve bu ıslahatları denetleyecek büyük devletlere bilgi vermeyi vaadediyordu. Böylece Ermeni meselesi, Osmanlı Devleti'nin bir iç meselesi olmaktan çıkıp, milletlerarası bir mesele halini almıştır.⁸ Bundan sonra, Ermeniler Doğu Anadolu'da bağımsız bir devlet kurmak hayaliyle Avrupa ve Amerika'da yoğun propaganda faaliyetine girişmişlerdir.

ERMENİLERİN FRANSA'YA YERLEŞMELERİ VE FRANSA'DA ERMENİ FAALİYETLERİ

Fransa'ya ilk yerleşen Ermenilerin çoğu maddi durumları iyi olmayan öğrenciler ve birkaç iş adamından oluşmaktaydı. Paris'te yaşayan bu küçük Ermeni toplumunun faaliyetlerini Osmanlı Devleti takip etmeye çalışmaktaydı.⁹ Başlangıçta Ermenilerin faaliyette bulunduğu yerler Paris, Marsilya ve Lyon'du.

Fransa'daki Ermeni toplumunun ve ilk aktif faaliyetlerinin temelleri 1880'li yıllarda Marsilya'da Mighirditch Portokalian tarafından atılmıştır.¹⁰ M. Portokalian, 1870'de Van'daki okulunu ihtilal tohumlarını saçan bir merkez haline getirmiş, 1878'de Theological Kolej'i açmış, bu koleji politik bir araç olarak kullandığı için tutuklanma tehlikesi belirince Fransa'ya kaçmıştır.¹¹ İstanbul doğumlu olan M. Portokalian Fransa Cumhurbaşkanı'na başvurarak 18 Ekim 1892 tarihli kararname ile Fransız vatandaşlığına geçmiştir.¹² Portokalian Marsilya'da bir basımevi ve Ermeni Birliği adında bir dernek kurarak 1885'te L'Armenie adında bir gazete çıkarmaya başlamıştır.¹³ Haftada iki defa çıkan, Ermenice yayınlanan ve Osmanlı Devleti'ne girişi yasak olan¹⁴ bu gazete Londra ve Anadolu'daki

⁸ Ercüment Kuran, 'Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu', *Yeni Türkiye*, Yıl:7, Sayı: 37 (Ocak-Şubat 2001) s. 235-244.

⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Siyasi (BOA.HR.SYS), 2748/2-79

¹⁰ Evren, 'Fransa'nın Ermeni Politikası: ...', s. 273

¹¹ Salahi Ramadan Sonyel, *The Ottoman Armenians*, (London: 1987), s. 209

¹² BOA.HR.SYS. 2749/110

¹³ BOA.HR.SYS. 2748/26

¹⁴ BOA.HR.SYS. 2749/110

abonelerine gönderiliyordu. Bu gazete Ermeni davasını Batı kamuoyunda tanıtmada oldukça etkili olmuştur. Portokalian'ın faaliyetlerinden önce Marsilya'daki Ermeniler bir derneğe sahip değillerdi. Kiliselerine bağlı bir lokalde haftada iki defa toplanan 50 kişi civarında bir topluluktu. Bu lokalde İstanbul'da yayınlanan Hayverik, Arevlek, Meşak ve L'echo de Causas gibi gazeteleri okumaktaydılar.¹⁵

Ermeniler, Berlin Antlaşması'ndan sonra, Avrupa ve Amerika'da teşkilatlanarak yoğun propaganda faaliyetlerine girişmişlerdir. Özellikle Antlaşmanın 61. maddesi ile Ermenilerin yaşadıkları vilayetlerde vaad edilen reformların gerçekleştirilmesi için Avrupa'nın dikkatini çekecek terör olaylarına ve propagandaya yönelmişlerdir. Bu çerçevede diğer ülkelere paralel olarak Fransa'daki Ermeni faaliyetleri 1880'li yılların ortalarından itibaren artmaya başlamıştır.

Nitekim, Portokalian'ın Marsilya'daki faaliyetlerine paralel olarak, Paris'te Ermeni Vatanperverler Komitesi, Hayasdan (Haissadan) isimli 15 günde bir yayınlanan Ermenice-Fransızca bir gazete çıkarmıştır. Bunun yanı sıra gene Paris'te Armenia isimli Fransızca bir gazete yayınlanmaya başlamıştır.¹⁶ Bu gazeteler Berlin Antlaşması'nda vaadedilen ıslahatları gerçekleştirmek amacıyla, Ermeniler lehine Osmanlı Devleti'ne müdahale edilmesi için propaganda başlanmışlardır. Bu arada Paris'teki Ermeni Komitesi tarafından Fransız Dışişleri'ne Osmanlı hükümeti aleyhine ağır bir dilekçe verilmiş, bu dilekçenin Dışişleri Bakanı Goblet tarafından resmen kabul edilmesi üzerine¹⁷ Fransa'daki Ermeni faaliyetleri artmıştır. Bu durumdan cesaret alan, Fransa'da eğitim gören Ermeni öğrenciler, Ermeni işadamları ve Fransa'ya kaçan bir kısım Ermeniler, Fransız kamuoyunu, basınını ve hükümet çevrelerini kendi lehine etkilemek üzere harekete geçmişlerdir.

İngiliz Ermeni Derneği kurucularından Minasse Tcheraz, Fransız halkını Ermeni davası lehine kazanmak amacıyla 14 Nisan 1895'te Paris'te Coğrafya Cemiyeti'nde bir konferans vermiş, bu konferans Paris basınında da yer almıştır.¹⁸ 24 Mayıs 1895'te Ermeniler Paris'te; Londra, Viyana ve Varna temsilcilerinin de katılımı ile yeni bir toplantı düzenlemişler, gazeteler bu toplantıyı Ermeni işlerine dair uluslararası bir konferans olarak duyurmuşlardır. Bu sırada yi-

¹⁵ BOA.HR.SYS. 2748/26

¹⁶ BOA.HR.SYS. 2749/110

¹⁷ BOA.HR.SYS. 2748/6-82

¹⁸ BOA.HR.SYS. 2856/36

Ermeniler Fransa'da da 1890'lı yılların ortalarında yoğun bir propaganda faaliyetine girişmişlerdir.

ne Paris'te sosyalist milletvekili Rocheforte'nun başkanlık ettiği Paris Ermeni Yurtseverler Komitesi tarafından 30 Aralık 1895 tarihinde bir toplantı daha yapılmıştır. Osmanlı Devleti ve özellikle Padişah II. Abdülhamit aleyhine düşmanca konuşmaların yapıldığı bu toplantı üzerine Osmanlı Devleti'nin Paris Büyükelçisi Fransa Dışişleri Bakanı ile görüşmüş, yabancı hükümdarlara karşı hakaret ile ilgili yasanın uygulanmasını talep etmiştir.¹⁹

Bilindiği gibi, 1890'lı yıllarda Ermeni Komitecileri Avrupalı devletlerin dikkatini üzerlerine çekerek Osmanlı Devleti'ne müdahalelerini sağlamak amacıyla silahlı terör eylemlerine başlamışlardır. Ermeni komitacılarının Erzurum, Kumkapı, Merzifon, Kayseri, Yozgat, Sasun, Zeytun ve Van'da çıkardıkları isyan ve terör olaylarına karşı Osmanlı Devleti gerekli güvenlik önlemlerini alarak, bu tedhiş hareketlerinin önüne geçmeye çalışmıştır.²⁰

Anadolu'da meydana gelen bu olaylar Avrupa ve Amerika'da Ermenilere yapılan katliam olarak propaganda edilmiştir. Bu çerçevede Ermeniler Fransa'da da 1890'lı yılların ortalarında yoğun bir propaganda faaliyetine girişmişlerdir. İlk olarak Paris'te bulunan Ermeni öğrenciler, Ermenilere Türkler tarafından yapıldığını iddia ettikleri mezalimin Fransız basınında yayımlanmasını istemişler, bir kısım basın da bu tarzda yayın yapmıştır.²¹

Marsilya'da Fransız Kilise Papazları, Ermeni Papazlar ve ticaretle uğraşan birkaç Ermeni önderliğinde 1896 yılında "Sığınmacı Ermenilere Yardım Komitesi" kurulmuştur.²² Komite, yerel gazetelerde Ermeniler için bağış toplamayı amaçlayan bir çağrı yayınlamıştır.²³ Paris'te Sainte Clotilde Kilisesi'nde 2 Kasım 1896 tarihinde Ermeniler tarafından düzenlenen bir cenaze töreninde ayini yöneten Papaz yaptığı konuşmada Haçlı Seferleri zamanında Ermenilerin silah arkadaşlarını kurtardıklarını söylemiş ve Ermeni halkını kurtarmak için tüm Fransızlara çağrıda bulunmuştur.²⁴

¹⁹ BOA.HR.SYS. 2749/7; BOA.Y.PRK.EŞA. 21/1

²⁰ Geniş bilgi için bkz. Uras, a.g.e. ss. 458-524; Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, (Ankara: 1983), ss. 134-167

²¹ BOA.HR.SYS. 2749/31

²² BOA.HR.SYS. 2786-1/242-250

²³ BOA.HR.SYS. 2749/60

²⁴ BOA.HR.SYS. 2747/57

Bu tür propagandalardan etkilenen Fransız halkı, bazı devlet adamları ve yazarlar, Ermeniler lehine faaliyetlerini artırmışlardır. Georges Clemenceau, Anatole France, Jean Jaures ve Francis de Pressenue gibi önemli kişiler Fransız destekleme komitesini kurarak binlerce Ermeninin Türkler tarafından öldürüldüğü iddialarını başta Fransa olmak üzere tüm Avrupa kamuoyuna yaymaya başlamışlardır. Yazıları ve söylemleri büyük ilgi toplayan bu devlet adamları ve yazarlar, "Zavallı Ermeni", "Katliamcı Türk" imgelerinin yerleşmesinde ve güçlenmesinde önemli rol oynamışlardır. Clemenceau, sosyalist lider Jaures ve yazar Anatole France gibi ünlü kişiler 1900 yılında 15 günde bir yayınlanan Pro Armenia Dergisi'nde birleşerek, Ermeni bağımsızlık hareketine destek vaadlerinde de bulunmuşlardır.²⁵

1909 yılı Nisan ayında Adana'da meydana gelen olaylar üzerine Fransa'daki Ermeniler bir protesto mitingi düzenlemişlerdir. 30 Eylül 1909'da Paris'te yapılan mitingde olayların sorumlularının cezalandırılmamasını protesto eden bir bildiriye kabul etmişler ve bu bildiriye Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı ile İstanbul'daki Ermeni Meclisi'ne göndermeyi kararlaştırmışlardır.²⁶

1912-1913 yıllarında Paris'te Ermeni faaliyetleri giderek artmıştır. Bogos Nubar Paşa'nın önderliğinde çalışan Ermeniler, özellikle Doğu Anadolu'da ıslahat yapılması yönünde büyük bir propaganda girişmişlerdir. 1912 yılı Aralık ayında Fransa Cumhurbaşkanı'na bir mektup gönderilmiş, mektupta; Balkan Savaşı'ndan dolayı bütün sorunların çözüme kavuşturulması için toplanan Londra Büyükelçiler Konferansı'nda Ermeni meselesinin de çözülmesi istenilmiştir.²⁷ Yine Paris'te ikamet eden Ermeniler Osmanlı ülkesinde yaşayan Ermeniler lehine girişimde bulunulması için Fransa Dışişleri Bakanlığı nezdinde teşebbüste bulunmuşlardır. Osmanlı Devleti de Temps gazetesinde bir yazı yayımlattırarak Ermenilerin yaşadıkları bölgeleri karışıklık içinde göstermenin yanlış olduğunu kamuoyuna duyurmaya çalışmıştır.²⁸ 3 Haziran 1913'te ünlü Fransız yazarlarından Victor Berar ile Bogos Nubar Paşa, Ermeni meselesi ile ilgili bir konferans vermişlerdir. Victor Berar, konferansında Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde acilen ıslahat yapılması gerektiğini belirtmiş, "Türkler kendi kendilerine ıslahat yapmaktan aciz olduklarından, bu ıslahat Avrupa kontrolü altında icra edilmeyecek olur-

²⁵ Evren, 'Fransa'nın Ermeni Politikası: ...,' s. 273

²⁶ BOA.HR.SYS. 2750/76

²⁷ BOA.HR.SYS. 2750/77

²⁸ BOA.HR.SYS. 2817-1/21

sa, Afrika ve Avrupa'daki topraklarını az zamanda kaybeden Türklerin Anadolu'yu da elden çıkaracakları malumdur" demiştir. Bogos Nubar Paşa'da ıslahat konusunda ısrar etmiştir.²⁹

Paris Büyükelçiliği'nden 1913 yılı Aralık ayı başlarında Hariciye Nezareti'ne gönderilen telgraflar, Ermeni sorunuyla ilgili olarak Osmanlı Devleti aleyhine yürütülen propagandanın hangi safhada olduğunu göstermesi açısından oldukça ilginçtir. Bu telgraflarda; İngiltere, İrlanda, Almanya, Macaristan, Rusya, İtalya ve İsviçre'den gelen bazı kişilerle birkaç Fransız ve Bogos Nubar Paşa'dan oluşan Fransız Asya Komitesi'nin merkezinde General Lacroix'nın başkanlığında toplanarak, Ermenilerin yaşadıkları vilayetlerde ıslahat yapılması hakkında gizli görüşmelerde buldukları bildirilmiştir. Sonuçta istenilen ıslahat hakkında hazırlanan "Elçiler Projesi", Osmanlı hükümeti tarafından kabul edilmedikçe gümrük vergilerinin artırılması ve Avrupa'dan borç alınması gibi mali işlerde Osmanlı Devleti'ne yardım edilmemesini kararlaştırmışlardır.³⁰

OSMANLI DEVLETİ'NİN FRANSA'DAKİ ERMENİ FAALİYETLERİNE KARŞI ALDIĞI TEDBİRLER

Osmanlı Devleti Fransa'daki Ermeni faaliyetlerine karşı oldukça duyarlı davranmış, özellikle Paris Büyükelçiliği ve konsolosluklar vasıtasıyla her olayı anında haber almış ve gereken diplomatik müdahaleleri yaptırmıştır. Ermenilerin basın yoluyla yaptıkları olumsuz propagandaları süratle cevaplandırma yoluna gitmiştir.

Bu çerçevede Fransız gazetelerinde çıkan gerçek dışı haberler anında tekzip edilmiştir. 1890 yılında *Matin* gazetesinde Zeytun'da Ermenilerin ayaklandığı, Kaymakam ile birkaç askeri öldürdükleri şeklinde çıkan yazıya karşılık, *Voltaire* gazetesinde yayınlatılan bir tekziple gerçekler kamuoyuna duyurulmuştur.³¹

Marsilya'daki Osmanlı Başkonsolosu Mavroyeni Bey, buradaki Ermeni faaliyetleriyle ilgili düzenli bilgiler vermiştir.³² Osmanlı Hariciyesi Marsilya'da kurulan Devrimci Ermeni Komitesi'nin üyelerine pasaport verilmesini önlemek amacıyla Başkonsolos Mavroyeni Bey'i uyarmış, Ermenilerin Osmanlı Devleti aleyhindeki entrikalar hakkında bilgi edinmek üzere aralarından bazılarını kazanmaya,

²⁹ BOA.HR.SYS. 2817-1/110

³⁰ BOA.HR.SYS. 2817-1/178; BOA.HR.SYS. 2817-1/180; BOA.HR.SYS. 1900-5/233-235

³¹ BOA.HR.SYS. 2748/12

³² BOA.HR.SYS. 2748/26.

kimlerle, nasıl ve hangi araçlarla ilişkiler kurduklarını ve kimlerle yarıştıklarını öğrenmeye çalışmıştır.³³

Ayrıca, Osmanlı Devleti, Fransa'daki Ermeni komitelerinin tam listesi ve üyelerini öğrenmek istemiş, fakat bu konuda Fransız hükümetinden gerekli yardımı alamamıştır. Marsilya Başkonsolosu Mavroyeni Bey, yaptığı özel çalışmaların sonucunu İstanbul'a bildirmiştir. Mavroyeni Bey'in raporunda; Marsilya'da Osmanlı Devleti aleyhinde yoğun faaliyette bulunan Portakalian'ın faaliyetlerini dahi sıradan bir gazetecilik olayı olarak göstermesi oldukça dikkat çekicidir.³⁴

Bilindiği gibi, 1896 yılında Osmanlı Bankası'nı işgal eden Ermeni eylemciler, Banka Müdürü ve Rus Büyükelçiliğinin devreye girmesi ile Türkiye'den serbestçe çıkmalarını garanti etmişlerdir.³⁵ Bu eylemcilerin Gironde adlı Fransız vapuruyla Marsilya'ya gitmek üzere yola çıkarılmaları üzerine;³⁶ Osmanlı hükümeti bunların Fransa'ya kabul edilmemeleri için girişimde bulunmuştur. Bu girişim üzerine, Gironde vapurunda bulunan 17 Ermeni eylemci beşli gruplar halinde tutuklu olarak karaya çıkarılmışlar³⁷ ve hiç kimseyle görüştürülmemişlerdir.³⁸ Osmanlı Hükümeti Fransa'ya gönderilen bu 17 Ermeni'nin fotoğraflarını elde edebilmek için de yoğun çaba harcamış, ancak sonuç alamamıştır.³⁹

Osmanlı Devleti, Fransa'ya göç eden Ermenilerin kimler olduğunu, hangi yollarla Fransa'ya gittiklerini öğrenmeye çalışmış aynı zamanda yabancı ülkelere girmek için bu Ermenilere gidiş, gelişlerinde yardımcı olanların kimler olduğu öğrenilerek öğrenildikten sonra, gerekli tedbirleri almayı da düşünmüştür.⁴⁰ Nitekim Osmanlı Devletinin bu konudaki baskıları sonucu Fransız hükümeti tarafından Marsilya'ya gelen Ermenilerden üçü, yasal belgelere sahip olmadıklarından tutuklanmışlardır.⁴¹ Yine 1894 yılında meydana gelen Sason Olaylarıyla ilgili olarak Fransa Meclisi'nde yapılan konuşmalar üzerine, Paris Büyükelçiliği, Fransa hükümeti nezdinde giri-

³³ BOA.HR.SYS. 2748/25-84.

³⁴ BOA.HR.SYS. 2748/16.

³⁵ Gürün, *Ermeni Dosyası*, ss. 164-165.

³⁶ BOA.HR.SYS. 2832/19.

³⁷ BOA.HR.SYS. 2802-4/15.

³⁸ BOA.HR.SYS. 2802-4/19-21.

³⁹ BOA.HR.SYS. 2802-4/25.

⁴⁰ BOA.HR.SYS. 2749/60.

⁴¹ BOA.HR.SYS. 2749/60.

şimlerde bulunmuş, Paris gazetelerinden Liberte, La Patri, Le Deba, Le Goliva, Le Gigora ile Ajans Havass'ta tekzipler yayınlamıştır. ⁴² Bu arada Fransa Hükümeti nezdinde faaliyetlerine devam eden Ermeniler, biri Amerika'dan, diğeri Hindistan'dan iki Ermeni Başpiskoposu getirerek Fransa Cumhurbaşkanı ve Dışişleri Bakanı ile görüştürmüşlerdir. Bunun üzerine Paris Büyükelçisi Münir Bey, söz konusu olaydan duyduğu üzüntüsünü adı geçenlere iletmiş, onlar da verdikleri cevapta; din adamlarını Ermeni meselesiyle ilgilenen etkili bazı milletvekillerinin baskıları nedeniyle kabul ettiklerini belirtmişlerdir.⁴³

Fransa Hükümeti nezdinde faaliyetlerine devam eden Ermeniler, biri Amerika'dan, diğeri Hindistan'dan iki Ermeni Başpiskoposu getirerek Fransa Cumhurbaşkanı ve Dışişleri Bakanı ile görüştürmüşlerdir.

FRANSA'NIN ERMENİLER LEHİNE OSMANLI DEVLETİ'NE MÜDAHALELERİ

Fransa'nın Ermeniler lehine yaptığı müdahalelerde özellikle meydana gelen olaylarla ilgili yalan yanlış bilgiler yöredeki misyonerler veya Ermeniler tarafından konsolos yardımcısına veya konsolosa gönderilmiş, konsoloslar bu kaynaklardan aldıkları bilgileri İstanbul'daki Büyükelçiliğe, Büyükelçilik de olayla ilgili bilgileri bağlı olduğu Dışişleri Bakanı'na iletilmiştir. Böylece haber bütün Avrupa basınına ve bu işle uğraşanlara ulaştırılmış oluyordu.

Anadolu vilayetlerinde bulunan Fransız konsolosları Büyükelçiliğe asılsız telgraflar çekip, duydukları her şeyi gerçekmiş gibi anlatarak ortamın gerginleşmesine yol açmışlardır. Bu telgrafları alan İstanbul'daki büyükelçi de Osmanlı Hükümeti nezdinde girişimlerde bulunmuş, adeta bir baskı uygulamıştır.

Fransa, Osmanlı mahkemelerinin verdiği kararlara da saygı duymamış, adli müdahalelerde bulunmuştur. Fransa'nın Anadolu'da görevli konsolosları Ermeniler lehine her türlü müdahalede bulunarak Osmanlı Devleti'ni idarî açıdan güç durumda bırakmışlar, içişlerine müdahale etmişlerdir. Kendi mezheplerinden olanları himaye hususunda son derece titiz davranmışlar, sorgulanmak istenen kişi-

⁴² BOA.HR.SYS. 2865/11.

⁴³ BOA.HR.SYS. 1773/82.

leri korumuşlar, büyükelçilik harekete geçerek Babıâli nezdinde, bu girişimden vazgeçilmesi için müracaatlarda bulunmuş, Babıâli de bu tür başvurular karşısında girişimlerinden vazgeçmek zorunda kalmıştır. Bazı durumlarda büyükelçilik tutuklu kişilerin bile serbest bırakılmasını talep edebilmiştir.

Fransa Büyükelçisi Paul Cambon, Ermeni meselesi hakkında telgraf ajansları ve bazı gazete muhabirleriyle görüşmüş, onların çekecekleri telgrafları bizzat görmüş, onun onayından geçtikten sonra bu telgraflar gönderilmiştir. Böylece İstanbul kaynaklı olarak Avrupa basınında çıkan Osmanlı Devleti aleyhindeki yazıların hangi yollarla edinildiği anlaşılmıştır. Gerek Ajans Havass, gerekse Ajans Reuter tarafından yayınlanan telgraflar Fransa Büyükelçiliği'ne bildirildikten sonra gönderilmiştir.⁴⁴

Fransa'nın bu müdahalelerini ve olayları çarpıtarak aktarmasını aşağıda belirtilen birçok olayda açıkça görmek mümkündür. Bu çerçevede 1895 yılında Haçin dolaylarında şiddetli karışıklıklar çıktığının haber alındığına ilişkin Sumaripa imzasıyla Fransa Büyükelçiliği'nden gelen telgraf üzerine durum araştırılmış, bölgede asayişin yerinde olduğu, Mersin Fransız Konsolosu Sumaripa'nın karışıklığa sebep olan davranışlarda bulunduğu bildirilmiştir.⁴⁵ Cizvit Ruhban Cemaati Başrahibi Andre'nin mahiyetinde bulunan tercümanlardan Artin Köylüyan'ın üzerinde adı geçen rahibin sakıncalı bir mektubunun çıkması üzerine tutuklanmış, ancak Fransa Büyükelçiliği tarafından durum protesto edilmiştir.⁴⁶ İstanbul Fransız Büyükelçisi Cambon, Hariciye Nezareti nezdinde yaptığı girişimde, Yenice ve Rumkale'deki Fransisken rahiplerinin manastırlarıyla misyonerlerin oturdukları yerlerin korunmasından sorumlu askerler tarafından öldürüldüklerini ve Osmanlı Hükümeti'nden tazminat isteneceğini bildirmiştir. Adliye ve Mezahip Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 30 Mayıs 1896 tarihli bir yazıda, Maraş'ta bulunan Halep Fransız Konsolos Vekili ile Katolik Piskoposunun olumsuz faaliyetleri nedeniyle görevlerinden alınması için durumun Ermeni Katolik Patrikliği'ne iletilmesi bildirilmiştir. Bunun üzerine Ermeni Katolik Patrikliği verdiği cevapta; piskoposun güvenilir din adamlarından olduğunu ve görevden alınma kararından vazgeçilmesini istemiştir.⁴⁷ Yine, Halep Fransa Konsolos Vekili Zeytun'dan Maraş'a dönüşünde eylemleri sabit olan bir takım Ermenileri himaye etmiş,

44 BOA.Y.PRK.AZJ.28/23.

45 BOA.A.MKT.MHM.616/26

46 BOA.HR.SYS.2748/48.

47 BOA.A.MKT.MHM.651/17.

kışkırtmış, Maraş'a gelen Fransa Büyükelçiliği Askeri Ataşesi de açıkça Katolik Ermenileri himaye ve korumaya kalkışmıştır.⁴⁸ Halep Fransa Konsolosluğu'nda memur iken geçici görevle Maraş'a gönderilen Barthelemy'in, Maraş'ta, Ermenileri kışkırtan ve tahrik eden davranışlarından dolayı, Halep Valiliği adı geçen kişinin görevden alınması için 18 Temmuz 1896'da Fransa Büyükelçiliği'ne tebligat yapmıştır. Fransa Büyükelçiliği, Barthelemy'i geri çağırmadığı gibi kısa bir süre sonra Maraş'a konsolos vekili olarak atamıştır. Osmanlı Devleti de bu memuriyeti onaylamamak için uzun süre direnmiş, onun görevden alınmasını istemiş, İstanbul'daki Fransa Büyükelçiliği'den olumlu bir cevap gelmeyince Fransa Dışişleri Bakanlığı nezdinde girişimlerde bulunmuştur. Osmanlı Devleti'nin bütün çabalarına rağmen Fransa Barthelemy'i bu bölgeden almamış, adeta Ermenilere göz kırparak onları korumaya ve kışkırtmaya devam etmiştir.

Hiç şüphesiz Fransa'nın Ermeniler lehinde Osmanlı Devleti üzerindeki en büyük müdahalesi 1895-1897 yılları arasında Anadolu'da Ermeniler için ıslahat yapılması konusunda olmuştur. Bilindiği gibi, 1895 Nisan ayında İngiltere, Fransa ve Rusya'nın İstanbul'daki büyükelçileri, İngiltere Hükümetinin teşebbüsüyle Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi gereğince Doğu Anadolu'nun altı vilayetinde, (Erzurum, Van, Bitlis, Sivas, Harput ve Diyarbakır'da) yapılacak ıslahatın esaslarını tespit çalışmalarına başladılar. Üzerinde anlaştıkları metni Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya elçilerine bildirip, onların da muvafakatini aldıktan sonra ıslahat projesini bir nota ile 11 Mayıs 1895 tarihinde Osmanlı Hükümetine sunmuşlardır.⁴⁹ Üç büyük devletin Osmanlı Devleti nezdinde ıslahat konusundaki baskıları 1897 yılına kadar sürmüş, bu sırada Rumların Girit'te çıkardıkları isyan Avrupa'nın dikkatini bu yöne çekmiş ve Ermeni meselesi geçici olarak ikinci plana düşmüştür.⁵⁰

Fransa yukarıda bahsedilen (Ermeniler için) ıslahat projesinde İngiltere ile ilişkilerinde ölçülü olmaya gayret etmesine rağmen⁵¹ İngiliz ve Rus Hükümetleri ile birlikte hareket ederek Osmanlı Devleti üzerinde sürekli baskı uygulamıştır. Bu baskılarda İstanbul'daki Fransız Büyükelçisi Cambon önemli rol oynamış, ıslahat konusunun peşini bırakmayan Fransa; 15 Aralık 1896 'da bu ıslahatın ırk

48 BOA.A.MKT.MHM.651/10

49 BOA.Y.EE.95/2.

50 Geniş bilgi için bkz. Musa Şaşmaz, 'Ermeniler Hakkındaki Reformların Uygulanması (1895-1897)', *Yeni Türkiye*, Yıl: 7, Sayı: 38 (Mart-Nisan 2001) ss. 765-773

51 BOA.HR.SYS.2814-1/175

ve mezhep gözetilmeksizin bütün Osmanlı tebaasına uygulanması gerektiğini savunarak ıslahatı bütün Osmanlı Devleti'ne genişletmek istemiştir.⁵²

Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne yönelik ıslahat konusundaki baskıları devam ederken, esas amaçları muhtar bir yönetime kavuşmak olan Ermeniler 30 Eylül 1895'te İstanbul'da olaylar çıkarmışlar, 1895 Aralık ayında da Zeytun'da isyan etmişlerdir. Zeytun İsyanı'nın elebaşları İngiliz Konsolosu himayesinde 13 Şubat'ta Zeytun'dan ayrılıp Mersin'e gelmişler, Mersin'deki Fransa Konsolosu'nun garantisi altında Marsilya'ya oradan da Paris'e gitmişlerdir.⁵³ Böylece Ermeniler, Avrupa'nın dikkatini tekrar Osmanlı Devleti üzerine çekmeyi başarmışlardır. Nitekim bu olay üzerine Fransa Dışişleri Bakanı, Osmanlı Devleti'nin Paris Büyükelçisi'ne verdiği notada olayların önlenmesi için derhal Ermeni işleri hakkında karar alınmasını istemiştir.⁵⁴ Hatta Fransa, meydana gelen olaylar üzerine Akdeniz donanması tarafından her yıl gerçekleştirilen olağan manevrayı bir ay öne almıştır. Osmanlı'nın Paris Büyükelçisi bunun sebebini sormak için Dışişleri Bakanı ile görüşmüştür. Dışişleri Bakanı verdiği cevapta; "Şurasını sizden saklayamam ki Hristiyanların katledilmekte olduğuna dair İstanbul'dan alınan telgraflar güven verici görünmüyor. Fransa Hükümeti Doğu'da çok eskiden beri itibarsız bir şekilde kabul ettiği politikadan dolayı diğer devletlerden geri kalmayacağı gibi, Ermenilerin yaşadığı Osmanlı vilayetlerindeki olaylar hakkında büyük devletlerce oluşturulan uyumu desteklemektedir" demiştir.⁵⁵

**Ermeniler 30 Eylül
1895'te İstanbul'da
olaylar çıkarmışlar, 1895
Aralık ayında da Zeytun'da
isyan etmişlerdir.**

Fransa, bundan sonra da Ermeniler lehindeki müdahalelerine devam etmiştir. Nitekim 3 Kasım 1900 tarihinde Antep'te bulunan Fransisken Manastırı'nda ele geçirilen mühür ve belgelerle ilgili olarak manastırda görevli olan Peder Sanbeto sorgulanmak istenmiş, Fransa'nın Halep Konsolosu buna engel olmuştur.⁵⁶ Ermenilerin Van Komitesi reisi olup, yakalandıktan sonra yargılanıp idama mah-

⁵² Geniş bilgi için bkz. *Documents Diplomatiques Affaires Armeniennes Projets de Reformes Dans L'empire Ottoman (1893-1897)*, (Paris: 1897).

⁵³ BOA.HR.SYS. 2749/12.

⁵⁴ BOA.HR.SYS. 2831/7.

⁵⁵ BOA.HR.SYS. 469/65.

⁵⁶ BOA.HR.SYS. 2793/28.

kum edilen Varteks'in cezasının hafifletilmesi yolunda Fransa Dışişleri Bakanı Delcasse, 1904 yılında girişimlerde bulunmuş ve Osmanlı Devleti'nin adli işlerine müdahale etmiştir.⁵⁷

I. DÜNYA SAVAŞI VE FRANSIZ-ERMENİ İŞBİRLİĞİ

Daha önce bahsedildiği gibi, 1912 ve 1913 yıllarında Fransa'daki Ermeni faaliyetleri iyice artmıştır. I. Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra Fransa'daki Ermeniler, Ermeni Gönüllü Komitesi adlı bir örgüt kurmuşlardır. Bu örgüt, 1914 yılı sonlarında Fransa'da yaşayan Ermeni gençlerini Fransız ordusuna gönüllü yazmaya başlamıştır.⁵⁸ Bu dönemde Ermeniler, Fransa'ya müracaat ederek, Fransız çıkarlarına hizmet etmek için gerekeni yapmaya hazır olduklarını bildirmişlerdir. Paris'teki Ermeni Komitesi Başkanı Arşop Çobanyan Fransa Dışişleri Bakanı Delcasse'ye bir mektup göndererek Fransa'yı Çukurova bölgesine davet etmiştir. Ayrıca, Sofya'daki İngiliz Büyükelçisi'ne müracaat eden Ermeni Komitelerinin temsilcisi Vartanyan; İngiliz ve Fransız hükümetlerinin Çukurova'yı işgale, Adana veya İskenderun Körfezi'ne çıkarma yapmaya karar vermeleri halinde bölgenin kurtarılmasına katılmak için 20.000 Ermeni'nin hazır olduğunu bildirmiştir.⁵⁹

I. Dünya Savaşı devam ederken Fransa Çukurova bölgesinin kendisine bırakılması konusunda İngiltere ile anlaşmıştır. İngiltere ve Fransa arasında imzalanan gizli Sykes-Picot Antlaşması'na göre; İngiltere Fransa'ya Musul petrolerini, Çukurova'yı bırakıyor, Fransa'da Filistin'i İngilizlere terk ediyordu.

Bu antlaşmaya katılan Ermeni delegesi Bogos Nubar, Fransız ordusunun emir ve komutasında Ermeni gönüllü askerlerinden oluşacak olan Doğu Lejyonu'nun kurulmasını, buna karşılık Fransa da Ermeni gönüllülerin Avrupa cephesinde çarpışmamasını, müttefikler galip gelince Çukurova'da Ermenilerin bağımsızlığını tanıyacağını kabul etmiştir. Bu antlaşma üzerine Kahire'deki Ermeni gönüllülerini eğitmek üzere Albay Romieu komutasındaki Fransız heyeti Kasım 1916'da Kahire'ye gitmiş, ayrıca üçbin Ermeni gönüllü Kıbrıs'ta askerî eğitim görmüştür.⁶⁰

⁵⁷ BOA.A.MKT.MHM.642/2; BOA.A.MHM. 698/16.

⁵⁸ BOA.HR.SYS. 2141/3.

⁵⁹ Gürbüz Evren, *Sömürgecilik Tarihi Işığında Ermeni Sorunundaki Çıkar Odakları*, (Ankara: 2001), ss. 96-97.

⁶⁰ Zafer Özkan, *Tarihsel Akış İçerisinde Terörden Politikaya Ermeni Meselesi*, (İstanbul: 2001), s. 53.

Ermeniler lehine uzun yıllar Osmanlı Devleti üzerinde bir baskı oluşturan ve onların hamiliğini yürüten Fransa; I. Dünya Savaşı sonunda imzalanan Mondros Mütarekesi üzerine işgallere başlamıştır. Fransa bu işgal politikasında Ermenileri kendi menfaatleri için kullanma yoluna gitmiştir.

Nitekim 11 Aralık 1918'de Fransız subayları idaresinde çoğu yerli Ermenilerden oluşan Fransız üniforması giymiş olan 400 kişilik bir müfreze Dört Yol'a girmiştir. 17 Aralık 1918'de 500 kişilik bir Fransız birliği Mersin'e, 21 Aralık 1918'de Fransa ve Ermeni askerleri Adana'ya girmiş ve 27 Aralık'ta Pozantı işgal edilmiştir.⁶¹

Sykes-Picot gizli Antlaşması'nda Antep, Urfa, Maraş ve Musul bölgelerinin Fransızlara verilmesi öngörülmüş olmasına rağmen, savaşın Filistin, Irak ve Suriye cephesinde yükünü çeken İngiltere bu bölgeleri işgal etmiş, petrol bölgesi olan Musul'u Fransa'ya bırakmak istememiştir.⁶² Sonuçta, Musul bölgesini elde eden İngiltere 1919'da Fransa ile anlaşarak Urfa, Antep ve Maraş'ı boşaltarak Fransızlara terk etmiştir. İngilizlerin bölgeyi boşaltmasına paralel olarak daha önce işgal edilen Mersin ve Adana bölgesinin yanı sıra; Urfa, Antep ve Maraş da Fransızlar tarafından işgal edilmiştir. Fransızlar tarafından daha önce Mısır'da kurulmuş olan Doğu Lejyonu (Legion d'Orient) adlı Ermeni alayı başta olmak üzere, sayıları 10.000 civarında olan Ermeni Milis Kuvvetleri de Fransız kuvvetleri ile birlikte işgallere katılmıştır.⁶³

Fransa bu işgaller sırasında, özellikle Çukurova'da Ermeni politikası takip etmiştir. Bu politika, Ermenilere askerî harekette yer verilmesi, Suriye ve Çukurova'nın idarî yönden Ermenileştirilmesi şeklinde cereyan etmiştir.⁶⁴ Yöreni işgal eden ve General Gouraud'ın emrinde bulunan altı Fransız taburundan üçü Ermenilerden meydana gelmiştir. Dünyanın her tarafından toplanan ve 5-6 bin Ermeni gönüllüden oluşan bir tabura Türkler "Ermeni İntikam Alayı" adını vermişlerdi. Fransızlar, yörenin işgalini bu üç Ermeni taburundan oluşan kuvvetle gerçekleştirilmişlerdir.⁶⁵ Ayrıca Fransız Hükümeti 1918 yılı başlarından 1919 yılı sonuna kadar Çukurova yerine Ermenistan adını kullanmıştır. Bölgenin sorumlusu Georges Picot "Suriye ve Ermenistan Yüksek Komiseri" unvanı ile görevlendiril-

61 *Türk İstiklal Harbi Güney Cephesi*, (Ankara: 1966), s. 48.

62 Yaşar Akbıyık, *Millî Mücadele'de Güney Cephesi (Maraş)*, (Ankara:1990), s. 8.

63 *Belgelerle Ermeni Sorunu*, (Ankara: 1992), s. 410.

64 Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922)*, (Ankara: 1988), ss. 180-181.

65 Kemal Çelik, *Millî Mücadele'de Adana ve Havalisi (1918-1922)*, (İstanbul: 1993), (Doktora tezi) ss. 55-56.

miştir. Fransa bölgenin idari işlerinde geniş ölçüde Ermeni memur kullanma yoluna gitmiştir. Türk memurlar görevden alınarak özellikle polis, demiryolları ve posta hizmetlerine Ermeniler atanmıştır.⁶⁶

Bu arada Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde başlayan Milli Mücadele hareketi ile Doğu'da Ermenilere Batı'da Yunanlılara karşı başarı kazanırken, bu bölgeler de Fransız ve Ermenilerin ortak işgalinden kurtarılmıştır. Böylece gerek Fransa'nın sömürgeci emellerine gerekse Ermenilerin devlet kurma çabalarına set çekilmiştir.⁶⁷ 20 Ekim 1921'de (Fransa ile) imzalanan Ankara Antlaşması ile Fransızlar bölgeyi tahliye başladıkları zaman, işgal müddetince Türk ve Müslüman halka uyguladıkları insanlık dışı işkence ve davranışlar nedeniyle Ermeni komiteciler bölgeyi terketmeye başlamışlardır. Birçok Ermeni Mersin'den vapurlarla Halep'e giden trenlerle Türkiye'den ayrılarak yabancı ülkelere göç etmişlerdir.⁶⁸ Hiç şüphesiz gördükleri himaye ve yaptıkları işbirliği nedeniyle bu bölge Ermenilerinin yoğun olarak gittikleri ülkelerin başında Fransa gelmiştir. Nitekim yapılan göçler sonucu 1914'ten önce çok az Ermeni bulunan Fransa'da bu gün bu sayı 400 bin civarına ulaşmıştır. Ermenilerin Fransa'ya göç etmelerinin temelinde 19. yüzyıldan beri bu ülkenin Ermenilere verdiği destek ve işbirliğinin önemli rolü olmuştur. Sonuçta, Fransa Ermeni diasporasının ve propagandasının en etkili olduğu ülkelerden biri haline gelmiştir.

⁶⁶ Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ...*, s. 181.

⁶⁷ Çelik, *Milli Mücadele'de Adana ...*, s. 399.

⁶⁸ Çelik, *Milli Mücadele'de Adana ...*, ss. 407-411.

İNGİLTERE ERMENİLERİ, LOBİCİLİK VE ERMENİ SORUNU

Yrd. Doç. Dr. Sedat LAÇİNER*
Yrd. Doç. Dr. İhsan BAL**

Title: *Armenians in Britain, Lobbying and the Armenian Issue*

Abstract: *Though their number is less than 20.000, the Armenians in Britain have influenced the British public opinion beyond their population. This article first explores the secrets of the Armenian diaspora in Britain in affecting (if not manipulation) the British public and media. The author argues that the Turkish and Armenian diaspora in Britain can play a crucial role in solving the Armenian problem since both should be open to dialogue, and both diasporas are far away from the problematic territories, namely the Caucasus. As a result of this belief the article examines the possible contributions of the Armenian diaspora in Britain to the possible solution of the Armenian question. The study further examines on the cultural, economic and social problems of the Armenians in Great Britain. The article finally claims that the Armenian social organisations generally concentrates on the thorny political issues instead of dealing with social, economic and cultural problems of the local Armenian population.*

Keywords: *Armenian Allegations, Armenians in Britain, Armenian Church, Armenian Diaspora, Armenian Issue, Armenian Lobbying, ASALA, British, CIA, English, Great Britain, Jewish, Homenetmen, RBO, Terrorism, Turkey, Turkish.*

Anahtar Kelimeler: *Ermeni İddiaları, İngiltere’de Ermeniler, Ermeni Kilisesi, Ermeni Diasporası, Ermeni Konusu, Ermeni Lobiciliği, ASALA, İngiliz, İngiltere, Yahudi, Terör, Türkiye, Türk.*

GİRİŞ

İngiltere, A.B.D. ve Fransa ile kıyaslandığında Ermeni diasporasının sayıca çok küçük olduğu bir ülkedir. En abartılı tahminler dahi İngiltere’deki Ermeni sayısının 15 – 20 bin arasında olduğunu söylemektedir.¹ Fakat İngiltere’de Ermeni sorununun sıkça gündeme gelişi ve 2001 yılının kışı ve bahar aylarında konunun kamuoyu gündeminde ısrarla tutulması ve Meclis’in her iki kanadında

* Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi ve Ermeni Araştırmaları Enstitüsü (Ankara) kıdemli araştırmacısı. E-posta: slaciner@eraren.org.

** Polis Akademisi öğretim üyesi.

¹ İngiltere Ermeni toplumunun önemli kuruluşlarından CAIA’ın bir çok yayınında 15.000 kişiden bahsediliyor. The Daily Telegraph’dan Philip Johnston ise bu sayının 20.000 kişiyi bulduğunu iddia ediyor: Philip Johnston, ‘Anger Over The “Forgotten” Massacre’, *The Daily Telegraph*, 11 Ocak 2001.

da görmüş olduğu ilgi, ve tüm bu gelişmelerde Ermeni lobisinin oynamış olduğu rol İngiltere Ermenilerinin sayılarının çok ötesinde temsil edildiklerini ve kamuoyunu sayılarıyla kıyaslanamayacak oranda etkilediklerini ortaya koymaktadır. Üstelik bu durum yeni bir gelişme de değildir. İngiltere’de Ermenilerin yaklaşık 200 yıldır Osmanlı İmparatorluğu ve sonrasında Türkiye aleyhtarı bir kamuoyu oluşturduğu ve 19. yüzyılın sonlarında henüz birkaç yüz kişilik bir cemaat iken İngiliz kamuoyunu nasıl yönlendirdikleri dikkat çekici bir gerçektir. Bu çerçevede bu çalışma İngiltere Ermenilerinin bu gücü nereden aldıklarını incelemektedir. Cemaati tarihsel, dini, sosyal ve siyasi yönlerden inceleyen makalenin hareket noktası ise İngiltere’de Türkiye aleyhtarı Ermeni faaliyetlerinin son yıllarda belli bir olgunluğa ulaşması ve önümüzdeki günlerde Türkiye’yi şaşır-tacak kararların alınma noktasına gelmiş olmasıdır.

İngiltere Ermenilerini incelemeye yönelten ikinci önemli saik ise İngiltere’nin uzunca bir süre uluslararası alanda Türkiye karşıtı Ermeni faaliyetlerinin merkezi olmasıdır. ABD’de Ermeni lobisi güçleninceye kadar Ermeni diasporası etkinliğini Londra merkezli olarak yürütmüş, Avrupa ve A.B.D.’de 20. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreğinde Ermeni nüfusu arttıkça bu ‘görev’ adeta bir ‘bayrak devri’ şeklinde yer değiştirmiştir. Buna rağmen İngiltere, Avrupa ve A.B.D. arasındaki coğrafi konumu ve dünya kamuoyunu etkilemedeki etkinliği ile hala önemlidir ve Ermeni diasporası siyasi faaliyetlerini Londra üzerinden dünyaya yayma stratejisini değiştirmiş değildir.

İngiltere Ermenilerini ele alırken hedeflenen bir diğer nokta ise Ermeni diasporası üzerine yapılan çalışmalara ve genel olarak diaspora çalışmalarına katkıda bulunabilmektir. Çok sayıda farklı ülkeden gelerek İngiltere’de farklı bir kimliği olan bir cemaat halini alan Ermeniler bu konuda çok değerli tecrübeler de sunmaktadır. Bu tecrübeler sadece diğer ülkelerdeki Ermeni topluluklarını anlamaya değil, Türk diasporasını anlamaya da ışık tutabilir.²

Bu çerçevede makale üç ana bölümden oluşuyor. Birinci kısımda konunun tarihsel arka planı verilirken, İngiltere Ermeni toplumunun bu ülkedeki gelişimi günümüze kadar ele alınıyor. Bu bölümde İngiltere Ermenilerinin kurduğu dernek ve kuruluşlar ile cemaat içi faaliyetlerine de değiniliyor. İkinci bölümde ise İngiliz dış politikasının oluşumunda lobiler ve bu bağlamda Ermeni lobisinin

² Ermeni diasporası konusunda şu ana kadar yapılmış en detaylı çalışmalardan biri için bkz.: *Armen Gakavian, Homeland, Diaspora and Nationalism: The Reimagination of American-Armenian Identity since Gorbachev*, yayınlanmamış doktora tezi, University of Sydney, 1997. Ayrıca *Ermeni Araştırmaları / Armenian Studies* dergisinin “diaspora özel sayısı” (Cilt: 1, No: 3) de çok değerli bilgiler sunmaktadır.

faaliyet ve hedefleri inceleniyor. Son bölüm ise Ermeni lobisinin son dönemdeki eylemlerini örneklendirerek pratik yaşamdaki durumunu detaylandırmaya çalışıyor.

I. İNGİLTERE'DE ERMENİLER: TARİH VE TOPLUM

I. A. İLK YILLAR

Ermenilerin İngiltere'deki varlıkları konusunda 7. yüzyıla uzanan bazı kanıtların bulunduğu belirtilmektedir. Buna karşın bu dönemlerde İngiltere'deki Ermeni sayısının onlarla ifade edildiğini görüyoruz. Söz konusu dönemde gelen kişilerden bazıları Arap-İslam Devleti'nin Güney Akdeniz, Arabistan, Basra Körfezi ve İran'daki yayılmaları sonucu Avrupa'ya gelen Ermenilerdir ve bunlardan az sayıda da olsa, bir kısmı sadece Büyük Britanya Adası'na değil, İrlanda Adası'na da geçmişlerdir. İçlerinde Bizans ve İran sanatıyla antik Ermeni sanatını birleştiren sanatçıların (mimar, ressam vb.) bulunduğu bu kişilerin dönemin Avrupa ve İngiltere sanatında yerel düzeyde bazı etkilerde buldukları söylenebilir.

Ortaçağ'da başlayan ilişki ise ağırlıklı olarak dini ve ticari konularda gerçekleşmiştir.

Ortaçağ'da başlayan ilişki ise ağırlıklı olarak dini³ ve ticari konularda gerçekleşmiştir. Özellikle Haçlı Seferleri esnasında Kilikya çevresindeki Ermeniler ile İngiltere'den sefere katılanlar arasında gerçekleşen ilk temaslar bazen en üst düzeylere kadar ulaşmıştır. İçinde buldukları Müslüman devletlere karşı Haçlılar ile ittifak kuran Ermenilerin bu yaklaşımı, diğer Haçlılar gibi İngiliz Haçlıları'nda da bir sempati uyandırmıştır.⁴ Ermeni kaynakları, Aslan Yürekli Richard ile Ermeni Kralı II. Leon'un 1191'de Kıbrıs'ta görüştiklerini ve bu ilişkinin IV. Leon'un Fransa ve İngiltere ziyaretleri ile devam ettirildiğini yazmaktadır. İngiliz Ortodoks Kilisesi ise İngiltere'de ilk Ermeni din adamının 1250 tarihli *Cronicles of Matthew Paris*'te yer aldığını ve buna göre Tatar işgalinden kaçan bir grup Ermeninin İngiltere'ye sığınmış olduğunu, fakat bunlar St. Ivo'ya geldiklerinde

³ Dini alandaki işbirliği Haçlı Seferleri esnasında Ermeni Apolistik Kilisesi ile Latin Haçlılar arasında bir birliğe kadar gitmiş, fakat dini alanda yaşanan birleşme Haçlı seferleri ve Kilikya ile sınırlı kalmıştır.

⁴ Ermenilerin içinde buldukları devletlere karşı Haçlılar ile ittifakı konusunda bkz.: Michael Foss, *People of the First Crusade*, (Londra: Michael O'Mara Books Limited, 1997); Mehlika (Aktok) Kaşgarlı, 'Haçlı Seferleri ve Ermeniler', içinde Berna Türkoğan (Hazırlayan), *Türk Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu*, (Atatürk Araştırma Merkezi, 2000), ss. 29-36.

Ermeni din adamının ölmüş olduğunu belirtir.⁵ Tarihçilerin dikkat çektiği bir diğer gelişme de Ermeni Kralı V. Leon'un Londra'ya gelerek (1385) Mısır kaynaklı Memluk akınlarına karşı Avrupa'da bir kampanya oluşturmaya çalışmasıdır. Yine Kral III. Henry ile Hetoum arasındaki mektuplaşma da iki toplum arasındaki ilişkilere delil olarak sunulmaktadır. 16. yüzyıla gelindiğinde ise İngiltere'deki Ermenilerin bu ülkeye daha çok kıta Avrupası'ndan, sınıflandırılmayacak farklılıkta nedenlerle geldikleri görülmektedir. Bu göçlerin ağırlıklı olarak Hollanda'dan olması ve gelenlerin İngiltere'nin güney limanlarına yerleşmeleri dikkat çekicidir. Fakat bu göçlerle dahi İngiltere'de önemli bir Ermeni cemaati oluşamamış, sayıları onlarla ifade edilmeye devam etmiştir. Cromwell döneminde Plymouth (Güney İngiltere) yakınlarında bir yerleşimden söz edilse de, bu kişilerin Ermeni oldukları şüphelidir. Kısacası ilk dönemleri değerlendirecek olursak, bu dönemde İngiltere'de kayda değer bir Ermeni topluluğunun bulunduğunu söylemek güçtür. Buna karşın gerek Haçlı seferleri, gerekse sonrasında Ermenilerin İngiltere ve diğer Avrupa Hristiyan ülkelerinde destek arayışları, Ermeni toplumunun sürekli olarak bölgesindeki halklara karşı bölge dışı güçlerden yardım umduğunu ortaya koymaktadır.

17. yüzyıldan itibaren ise gezgin Ermeni tüccarları bu ülkeye de uğramışlardır. Ermeni halkının temelde doğulu bir toplum olmasından dolayı, Ermeni tüccarları da doğu dillerini (Farsça, Hintçe, Osmanlıca vb.) iyi biliyorlardı. Doğulu olmalarına karşın dinlerinin Hristiyanlık olması Ermenilere hem doğuda, hem de batıda önemli sayılabilecek avantajlar sağlıyordu. Bu avantajlarını İngiltere'de kullanarak yükselen Ermeniler, bir süre sonra İngiliz dış politikasının önemli bir parçası haline de geldiler. Bu dönemde Hindistan'ı ve genel olarak Asya'yı sömürgeleştirme politikası güden İngiltere için Ermeniler çok iyi bir araç / aracı olabilirdi. Nitekim İngiltere'nin Hindistan'a girişinde Ermenilerin önemli roller üstlendikleri söylenebilir. Bölgeyi çok iyi tanıyan ve dil problemi olmayan Ermeniler ilk başta İngilizlere gönüllü olarak yardım ederken, İngiltere'nin doğu ticaretinde görece önemli bir paya da sahip oldular.⁶ Ermenilerin İngiltere ile Hindistan arasındaki ticarete daha çok Manchester - Kalküta hattında öne çıktıkları söylenebilir. Bu noktada şu gerçeği de not edelim ki bugünkü İngiltere Ermeni cemaati Hindistan'ın İn-

⁵ 'Britain and the Eastern Churches, First Armenian Bishop in Britain', *The Glastonbury Review* (The British Orthodox), 1997. Ayrıca bkz.: www.uk-christian.net/boc/97a.shtml.

⁶ Ermeniler sadece Hindistan değil İngiltere-İran hattında da önemli bir paya sahip idiler. Ermeniler ağırlıklı olarak ipek, kumaş ve baharat ticareti yapıyorlardı: 'Armenians in Madras', www.chennaionline.com/

giltere tarafından sömürgeleştirilmesine katkıda bulduklarını her fırsatta belirterek bununla gurur duymaktadırlar.⁷ 17. yüzyılın sonunda (1688) Ermeni tüccarlar yukarıda sayılan hizmetleri de dikkate alınarak, Kraliyet Fermanı (*Royal Charter*) ile ödüllendirilip, 'İngiltere'nin Özgür Vatandaşları' (*Free Citizens of England*) statüsüne kavuştular.⁸ İngilizler ile Ermeniler arasında Hindistan'da oluşan işbirliği İngiltere'nin bu ülkeden çekildiği 1947 yılına kadar devam etmiştir. Bu süre boyunca Ermeniler Hristiyan olmalarının da etkisiyle İngilizler tarafından 'doğal müttefik - işbirlikçi' olarak algılandılar. İngiltere Hindistan'dan çekilince ise Ermenilerin önemli bir kısmı bu ülkeden göç etmek zorunda kalmıştır.⁹ Halen İngiltere Ermenileri, Ermeni kilisesi ile işbirliği halinde Hindistan'daki Ermeni varlığını devam ettirmeye çalışmaktadır.¹⁰

Ticaretteki başarı Ermenilerin İngiliz toplumuna uyumunu da kolaylaştırmış ve sanattan edebiyata çeşitli alanlarda Ermeniler yer almaya başlamışlardır. Bu da siyasi konularda Ermeni nüfuzunu ileriki yıllarda arttırıcı bir etki yapacaktır. 18. yüzyılın başlarında sayıları çok az olmasına karşın Ermeniler, Ermenice ve İngilizce yayıncılık yapabilmek için Kraliçe Ann nezdinde girişimlerde bulundular. Bunun için Başpiskopos Thomas Vanadetsi Kraliçe ile görüşerek, maddi ve manevi destek aradı. Vanadetsi bunun dışında York Başpiskoposu'yla da görüştü ve gezisi esnasında Amsterdam'da kendisi tarafından basılan Ermenice kitapların geniş bir koleksiyonunu Oxford Bodleian Kütüphanesi'ne bağışladı.¹¹ Tüm bu çabalara karşın, destek istenilen düzeyde olmadı ve Ermeniler'e ait bir matbaanın kurulması 1780'i buldu.¹² Diğer taraftan bazı bireysel çabalar ile Ermeni kültürü ile İngiliz okuyucular yakınlaştırmaya çalışılmıştır. Örneğin 1736'da iki Ermeni kökenli kardeş olan Whiston kar-

⁷ 'A History of Armenians in Britain', *Armenian Voice*, 1988-89.

⁸ Bu noktada Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler'e millet-i sadıka denmesi Ermenilerin gerçek niyetleri ne olursa olsun, içinde buldukları topluma uyumları konusunda çarpıcı çağrışımlarda bulunuyor.

⁹ Christopher Y. Walker (ed.), *Armenia and Karabagh, the Struggle for Unity*, (Londra: Minority Rights Group, 1991), s.57.

¹⁰ Londra'da kurulu bulunan Hindistan'daki Ermeni Okulları ve Kiliselerini Koruma Örgütü bunlardan bir tanesi. Örgüt'ün şu anda en büyük gayreti Kalküta Ermeni Koleji'ni devam ettirebilmek ve Eçmiyazın Kilisesi'nin gücünü tüm Hindistan'da devam ettirebilmek.

¹¹ Görüşmeler sonucunda istenilen düzeyde bir destek sağlanamamışsa da sıcak temaslar ileride kullanılabilircek yakın ilişkilerin temelini attı. Bu görüşmelerin sonunda York Başpiskoposu, Vanadetsi'nin Oxford Üniversitesi tarafından doktora derecesiyle ödüllendirilmesi önerisinde bulunmuştur.

¹² İlginçtir, nerede ciddi bir Ermeni nüfusu artışı olsa, orada bir Ermeni matbaası da kısa süre içinde kurulmuştur. XIX. Yüzyılda bunlardan bazıları şu şehirlerde bulunuyordu: İstanbul, İzmir, Tiflis, St. Petersburg, Madras, Kalküta, Amsterdam, Legborn, Venedik, Moskova, Astrakhan ve Londra. *The Encyclopedia Americana*, Cilt II, (New York ve Chicago: Americana Corporation, 1924), s. 270.

deşler Londra'da Movses Khorenatsi'nin 'Ermeni Tarihi' adlı eserini Latince'ye çevirmişlerdir.¹³ Ayrıca Ermeni araştırmacıların diğer bazı çalışmaları da bu kişilerce İngiliz entelektüel yaşamına sunulmuştur.

I.B. 19. YÜZYIL: OSMANLI ERMENİLERİ VE ERMENİ SORUNUNUN YÜKSELİŞİ

19. yüzyıla kadar İngiltere Ermenileri daha çok kişisel sorunlarıyla uğraşiyor, zaman zaman da bir cemaat haline gelmek için uğraş veriyorlardı. Buna karşın ciddi bir siyasi tavırdan ya da Osmanlı İmparatorluğu'na dönük bir karşı propagandadan bahsetmek mümkün değildir. 19. yüzyıla birlikte ise tablo tamamen değişmiş ve Ermenilerin bu ülkede oluşturmaya çalıştıkları tüm avantajlar Türkler aleyhine kullanılmaya başlanmış, böylece dönemin süper gücü sayılabilecek İngiltere gibi bir ülkede kamuoyu, diğer etkenlerle birleşerek Osmanlı İmparatorluğu'nun aleyhine çevrilmiştir.

Daha önce de belirtildiği gibi 19. yüzyılda İngiltere'ye göç eden Ermenilerin önemli bir kısmı İstanbul ve İmparatorluğun diğer şehirlerindendi ve ilk başlarda bunların çoğunluğunu tüccarlar oluşturuyordu. Osmanlı pazarında bir çok sektörde başı çeken bazı Ermeni tüccarlar İngiltere ile bağlantılarını kullanarak İngiliz mallarını Osmanlı İmparatorluğu'na pazarlıyordu. Daha çok 1830-1835 yılları arasında gelen bu tüccarlar ağırlıklı olarak Londra, Liverpool ve Manchester merkezli çalışıyorlardı. 1862 yılında Manchester'daki Ermenilerin sayısı 30 civarındaydı ve bunların neredeyse tamamına yakını ticaretle uğraşıyordu. İngiltere'den Türkiye'ye taşıdıkları mallardan en önemlileri ise ipek, kumaş çeşitleri ve çeşitli metal ürünleriydi. 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda artan sorunlara paralel olarak İngiltere'deki Ermeni sayısında da artış yaşandı ve bunlara İran gibi diğer bazı ülkelerden gelenler de eklendi.

Kilise ve Ermeni Kimliği

Sayıları az olmakla birlikte İngiltere Ermenileri etnik kimliklerini sonuna kadar korudular ve hatta İngiliz politikalarını kendi lehlerine etkilemeyi büyük oranda başardılar. Şüphesiz bunda en önemli pay Ermenilerin din konusundaki hassasiyetlerine verilmelidir. Bir

¹³ Bu çeviri son derece önemlidir. Çünkü çeviri sayesinde söz konusu kitap tüm Avrupa'ya açılma fırsatını bulmuş, 1752, 1827, 1865 ve 1881 yıllarında önemli bir Ermeni azınlığın da bulunduğu Venedik'te (İtalya) tekrar tekrar basılmıştır. 1841'de Fransızca'ya çevrilen kitap, 1869'da ise Almanca'ya çevrilmiştir.

Ermeni için 'din', sadece din anlamına gelmez ve çok daha geniş anlamlar ifade eder.¹⁴ Ermeni Hıristiyanlığı, Ermeni ulusal kimliğinin en önemli parçasıdır ve İngiltere'de de bu böyle olmuştur ve İngiliz Ermenileri sayıları onlarla ölçülürken bile kiliseleri sayesinde güçlerinin ötesinde seslerini duyurabilmişlerdir. İngiliz Ermenileri'nin kilise kurma çabalarında dönemsel etkenler de göz ardı edilmemelidir. O dönem İngilteresi'nde hükümetin bir topluluğu önemsemesi kendisine has bir kilisesinin bulunmasından geçiyordu ve sayıları az olması nedeniyle hükümet nezdinde lobciliğe büyük önem veren Ermeniler durumun fazlasıyla farkında idiler. Bu çerçevede ilk Ermeni Kilisesi, Manchester'da 1863 yılında açılmıştır.¹⁵ 30 kadar Ermeni'nin yaşadığı bir şehirde büyük paralar harcanarak açılan bu kilisenin Ermeni kimliğinin yerleşmesinde büyük bir rolü olmuştur. Kilise, kuruluşundan sonra İngiltere Ermenileri'ni bir çok platformda temsil ettiği gibi, İngiltere'de yayınlanan ilk Ermeni edebiyat dergisi sayılan Yercraground'u da çıkarmıştır. 1869'da ise yine Manchester'da Ermeni cemaati bu kez yaklaşık 3000 pound gibi yüksek bir masrafla binası da kendilerine ait bir kilise inşaa etmiştir; Holy Trinity. 1897'de cemaat tarafından İngiltere Ermenileri'nin ruhani lideri seçilen Papaz Ghevond Phrghalemian'ın önem verdiği iki önemli konu vardı: Kafkasya Ermenileri arasında yaşanan kıtlığın etkilerini azaltmak için yardım kampanyaları düzenlemek ve Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Ermeni sorununu sürekli olarak İngiliz kamuoyunun gündeminde tutmak. Bu dönemde İngiltere'de Osmanlı görüşünü seslendirecek organize ve etkin bir merkez bulunmadığından ve Ermeniler ile İngiliz toplumunun aynı dinden olmasının verdiği yakınlık ile kilise bu konuda son derece büyük kazanımlar elde etmiş ve Türkler'i İngilizler'in vicdanında adeta 'mahkum' ettirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu karşıtı faaliyetlerde kilisenin rolü İngiliz kamuoyu ile de sınırlı kalmamış, diğer kiliseler ile işbirliği içinde hareket eden İngiltere Ermenileri, İngiltere'de ve diğer bazı Avrupa ülkelerinde geniş bir Türkiye karşıtı ağın önemli bir parçası olmuşlardır. Kilisenin bir diğer rolü de eğitimde üstlendiği rolden kaynaklanmıştır. Genç nesil Ermeniler'e sürekli olarak Türk ve Osmanlı düşmanlığı yükleyen Ermeni Kilisesi dini adeta şoven bir milliyetçiliğe çevirmiş, gelecek nesiller için 'nefret tohumları' ekmıştır.

¹⁴ Bu konuda ayrıca bkz.: Sedat Laçiner, 'Ermenistan Dış Politikası ve Belirleyici Temel Faktörler 1991 – 2002', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt: 2, No: 5, Bahar 2002, ss. 168-221; Sedat Laçiner, 'Ermeni Kimlik Bunalımı ve Güç Politikalarının Bir Ürünü Olarak Ermeni Sorunu', 2023, *2023 Dergisi*, 15 Nisan 2002, No. 12, ss. 56-61.

¹⁵ Kilise 151 Romford Sokağı'nda idi.

İngiltere’de Ermenilerin Siyasi Faaliyetleri ve Ermeni Sorunu

Daha öncede belirtildiği üzere kilisenin ve Doğu Ermenileri’nin çabaları sonucunda Ermeni radikaller kısa sürede İngiltere’de de örgütlenmeyi başardılar ve çok sayıda siyasi parti ve örgüt kurdular. Bunlardan bazıları şu şekilde sıralanabilir: Hınçak Devrimci Partisi (1887), Devrimci Federasyon (1890), Mart (1897), Hınçak (1894, 1901-1903), Hayastan (1888-1892), Nor Kiank (1898-1902), Aptak (1894-1897), Hamaink (1894).¹⁶

Bu partiler üç temel hedef üzerinde stratejilerini yürütmüşlerdir. Bu hedefler şu şekilde özetlenebilir:

1. İngiliz kamuoyunda Ermeni sorunu konusunda Ermeni görüşlerini hakim kılmak. Basına ve etkili odak noktalarına tek yönlü bilgiler aktaran kilise ve siyasi gruplar, Türklerin, masum ve sivil binlerce Ermeni’yi katletmekte olduğu haberlerini yaymışlardır. Bu konuda, Bulgaristan ve Yunanistan deneyimleri nedeniyle Türklere karşı ön yargı ile dolan İngiliz kamuoyunun ise bu sözlere inanması çok kolay olmuştur.
2. İkinci olarak Ermeniler İngiltere’nin Türkiye politikasını değiştirmeye çalışmış, kamuoyunun tepkisinin hükümetin politikalarına da yansımaya çalışmışlardır. Bunun için Meclis’in her iki kanadını da yakın takibe alan Ermeni dernekleri ve etkin – zengin Ermeniler basının ve kamuoyunun baskısının işlemediği noktalarda bağış ve diğer yöntemleri denemişlerdir.
3. İngiltere Ermenileri söz konusu politikalarını mümkün olduğunca İngilizlere söylettirmeye çalışmış, ülke içinde bir azınlık ya da bir yabancı görünümünden uzak durmaya çalışmışlardır. Bu çerçevede hemen her meslek grubunda ve ilgi alanında İngiliz-Ermeni ortak dernek ve örgütleri kurulurken bunlar siyasi alanda Ermeni görüşlerini çok daha etkin bir şekilde savunabilmişlerdir. Bu derneklerden en önemlileri Anglo-Armenian Association (1893), Friends of Armenia (1897), The Information (Armenian) Bureau (1896), Armenian United Association of London (1898) ve Armenian Patriotic Association (1888)’dir. 1920’de kurulacak olan British Armenian Chamber of Commerce de bu çerçevede değerlendirilebilir.

¹⁶ Mart ve takip eden örgütler Devrimci Federasyon’a bağlı, ya da ondan ayrılmış örgütlerdir.

Birinci Dünya Savaşı'na kadarki dönemde İngiltere'de Osmanlı İmparatorluğu karşıtı kampanyalar iki önemli merkezden yürütülüyordu: Manchester ve Londra. Manchester'daki Ermeni tüccarlar servetlerini büyük bir kampanyaya vakfederken sadece ulusal düzeyde değil, yerel düzlemde de Türk karşıtı propagandalarını yoğunlaştırıyorlardı. Manchester merkezli kampanyalarda Patrik Nersess Varjapetian ile yine din adamı olan Khrimian Hairik başı çeken isimlerdi. Londra'daki merkez ise daha çok siyasi partiler ve meclis ile basın üzerinde yoğunlaşmaktaydı. Londra'da başı çeken kişiler Londra Ermenileri'nden Seth Apcar ile İzmir Ermenilerinden Garegin Papazian'dı. Papazian aynı zamanda Ermeni yanlısı İngiliz Vikont Lordu James Bryce'nin de yakın arkadaşındı. Böylece Ermeni iddiaları Lordlar Kamarası'nda önemli bir savunucu kazanmış oluyordu. Lord Bryce kişisel olarak yaptığı girişimlerine ek olarak Ermeni kampanyasının yürütücülerini Başbakan William Gladstone ve diğer bazı lordlar ile de tanıştırmak istiyordu. Bu bağlantılardan en önemlisi şüphesiz Başbakan ve İngiliz siyasetinin en önemli simalarından olan Gladstone ile kurulan bağlantı idi. 'İflah olmaz bir Türk düşmanı' olarak tanımlayabileceğimiz Gladstone'un bu hale gelmesinde Ermeni lobisinin yakın markajının da büyük bir rolü olmuş, İngiltere'nin Gladstone dönemindeki politikaları bu etkinin de yansımasıyla tamamen Türkiye'nin aleyhine dönmüştür. O döneme kadar Türklerin Yunanlılar ile Bulgarları katlettiğini savunan Gladstone 1890'lı yıllarda ayaklanan Ermenilere karşı da Osmanlı İmparatorluğu'na saldırmış, konuyu inanılmayacak düzeyde basitleştirmiştir. Gladstone'un *The Bulgarian Horrors and the Question of the East* adlı kitabından yapılan şu alıntılar ne demek istendiğini açıkça ortaya koyar:

*'Türk ırkı ne idi ve şimdi ne? Bu sadece Müslümanlık sorunu değil, fakat Müslümanlığın bir ırka özgü bir karakterle birleşmesidir. Türkler, Avrupa'ya girdikleri o ilk kara günden bugüne, insanlığın en büyük insanlık dışı türünü oluşturdu. Nereye gittilerse arkalarında geniş bir kan yolu bıraktılar, ve onların hükümlerlerinin ulaştığı yerlerde medeniyet kayboldu.'*¹⁷

Birinci Dünya Savaşı'na kadarki dönemde İngiltere'de Osmanlı İmparatorluğu karşıtı kampanyalar iki önemli merkezden yürütülüyordu: Manchester ve Londra.

¹⁷ Aktaran Andrew Wheatcroft, *The Ottomans, Dissolving Images*, (Londra: Penguin Books, 1993), s. 234.

Hakarete varan ve art niyetli değil ise “çocukça” sayılabilecek bu sözlerin yapıldığı dönemde İngiliz askerlerinin Hindistan’da uyguladıkları işkence ve insanlık dışı uygulamalar burada detaylandırılmayacaktır. Çünkü bu satırların yazarı devletlerin belli dönemlerdeki hatalarının tüm bir ulusu bağlayamayacağını, hele hele yukarıda belirtildiği şekliyle ırkçı bir sonuca ulaştıramayacağını farkındadır.¹⁸ Türkleri yukarıdaki sözler ile itham eden ve Ermeni katliamı ile suçlayan Gladstone’un 1890lar boyunca Osmanlı topraklarında büyük karışıklıklara yol açan silahlı Ermeni isyancıları hakkında ciddi bir eleştiri getirmemiş olması onun Hristiyan idealizmi merkezli dış politikasına bağlanabilirse de, Ermeni arkadaşlarının ve Ermeni lobisinin etkisi de yadsınmaz.

Özellikle 19. yüzyılın sonunda Ermeni lobisi, destekçilerinin de teşvikiyle İngiltere’de örgütlenmeye hız vermiştir. Dernekler aracılığıyla kamuoyu üzerinde etki kurmaya çalışan lobinin en çok göze çarpan kuruluşları *Friends of Armenia* (1897), *Anglo-Armenian Association* (1893), *International Association of the Friends of Armenia*, *Information Bureau* (1896), *Armenian Patriotic Association* (1888), *Armenian United Association of London* (1898)’dir.

Gladstone’un bu aşırı denebilecek ifadelerine ve yoğun Ermeni lobisine karşın İngiltere’nin Ermeni sorunu ile ilgili politikalarında sadece Ermeni etkisini, ya da duygusal tepkileri görmek mümkün değildir. Bu konuda da İngiliz pragmatizmi ve ulusal çıkarları hafife alınmaz. Diğer bir deyişle İngiltere’nin Ermeni politikası diğer alanlarda olduğu gibi uzun dönemli politikaların bir sonucudur. Ancak dönemsel gelişmeler ve Ermeni faaliyetleri Osmanlı aleyhindeki kararların alınmasını hızlandırmıştır denebilir. Bu bağlamda İngiltere Osmanlı İmparatorluğu üzerinde reform ve taviz yönünde baskılarını sürdürmüşse de, diğer ülkeler ile kıyaslandığında daha dengeli bir politika yürütmüştür.¹⁹

20. yüzyıla geçmeden önce belirtilmesi gereken bir diğer nokta da 1896 yılında oluşturulan Galler – Ermenistan Dayanışması adlı dernektir. Bu dernek Osmanlı İmparatorluğu’na karşı lobicilik faaliyetlerinin yanısıra Osmanlı’daki Ermeni isyanlarına da destek ver-

¹⁸ Bu konuda daha fazla bilgi için, bkz. Wheatcroft, *The Ottomans...*, s. 236.

¹⁹ Çalışma İngiltere’deki Ermeniler’e odaklı olduğundan genel olarak İngiltere’nin Ermeni sorunu ve Osmanlı politikası derinlemesine incelenememiştir. Bu konuda ayrıca bkz.: Joseph Heller, *British Policy towards the Ottoman Empire, 1908-1914*, (Londra: Frank Cass and Company, 1983); G. D. Clayton, *Britain and the Eastern Question, Missolonghi to Gallipoli*, (Londra: University of London Press, 1971); Jeremy Salt, *Imperialism and the Ottoman Armenians, 1878 - 1896*, (Londra: Frank Cass, 1993).

miştir. Bu etkinliklerin sonucu olarak çok sayıda Galli şair ve yazar eserlerinde Osmanlıları katliam yapmakla eleştiren ifadeler kullanmışlardır.²⁰

I.C. 20. YÜZYIL

Birinci Dünya Savaşı ve Sonrası

Gerek savaş öncesinde, gerek savaş esnasında, gerekse savaş sonrasında Ermeni sorunu İngiltere'den ayrı düşünülemez bir konu olmuştur. Hatta bir çok Türk araştırmacısına göre Ermeni sorunu Rusya'dan çok İngiltere'nin ürettiği / sebep olduğu bir meseledir. Savaş öncesinde, esnasında ve sonrasında Ermeni sorununu Osmanlı karşısında bir koz olarak kullanan İngiltere'nin ikili bir 'oyun' oynadığı söylenebilir. Türkleri Ermeni sorunu ile sıkıştıran İngilizler, buna karşın Ermeniler'e de tam anlamıyla ihtiyaçları olan desteği vermiş değildir. Yenilgilere ve trajedilere neden olan bu sözlü, ama içi boş desteğe ek olarak İngilizler işgal esnasında 1915 olayları ile ilgili belgelere de doğrudan giriş imkanı bulmuşlar, hatta kurulan mahkemeleri etkileme gücüne sahip olmuşlar, buna karşın soykırım iddialarını destekleyecek bir karar alınamamıştır. Bu çalışmanın sınırları nedeniyle bu konunun detaylarına girilmeyecekse de konunun Türk ve yabancı tarihçilerce derinlemesine incelendiğini hatırlatırız.²¹

İngiltere'deki Ermenilere dönecek olursak, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Londra'daki Ermeni nüfusu 300 kişi civarındaydı ve henüz Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tehirden sonra göç edenler İngiltere'ye ulaşmamışlardı. Tıpkı Manchester örneğinde olduğu gibi bir Ermeni topluluğunun oluşturulmasında Londra'da da en önemli etken kilise olmuştur. Sayıları 300 civarında olmasına karşın 1920'ler boyunca Londra Ermenileri kendilerine ait bir kilise kur-

²⁰ 'Wales - Armenia Solidarity', *Armenian Voice*, Summer 2002, No. 46.

²¹ Bu konudaki diğer çalışmalar için bkz.: Mim Kemal Öke, *Yüzyılın Kan Davası, Ermeni Sorunu, 1914-1923*, (İstanbul: Aksoy Yayıncılık, 2000); Seçil Akgün, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu*, (İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1981); Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, (Ankara: 1983); Ömer Kürçüoğlu, *Türk - İngiliz İlişkileri*, (Ankara: 1978); Salahi Sonyel, *The Great War and the Tragedy of Anatolia, Turks and Armenians in the Maelstrom of Major Powers*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000); Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat - Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması*, (İstanbul: Temel, 1998); Altan Deliorman, *Türlere Karşı Ermeni Komiteleri*, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1973); Ahmet Rüstem Bey, *Cihan Harbi ve Türk Ermeni Meselesi*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2001); Nejdett Bilgi, *Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Yargılanması*, (Ankara: Köksav, 2001). Özellikle İngiltere'nin Ermeni sorunundaki rolüne odaklanmış bir çalışma için: Justin McCarthy, 'I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu', içinde Hasan Celal Güzel (ed.), *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Ankara: Yeni Türkiye Medya Hizmetleri, 2000), ss. 15-28; Şenol Kantarcı, Kamer Kasım, İbrahim Kaya ve Sedat Laçiner, *Ermeni Sorunu El Kitabı*, (Ankara: SAEMK ve EREN Yayını, 2002).

manın yollarını aradılar. Savaşın yıkıcı etkilerinin yaşandığı bir dönemde bu amaç için 5000 sterlinden fazla bir para toplanması bu konudaki isteği ortaya koyar. Toplanan yardımlara Fransa'da yaşayan Ermeniler'den Caloust Gulbenkian'ın yaptığı 15.000 sterlinlik katkı da eklenince Londra'da Ermeni mimari geleneklerine yakın çizgide bir Ermeni kilisesini yapmak mümkün olmuştur. Londra'nın prestijli mahallelerinden Kensington'da inşa edilen kilisenin adı Aziz Sarkis (St. Sarkis) Kilisesi'dir ve açılışı 1923 yılında gerçekleştirilmiştir.²² 1926 yılına gelindiğinde ise İngiltere'de yaşayan Ermenilerin sayısı 1.000'e yaklaşmıştır.

Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında Londra'daki en önemli Ermeni faaliyetlerinden bir diğeri ise Ermeni Ulusal Bürosu'nun (1918) açılmasıdır. Ermenistan, Kafkasya'daki çatışmaların da bir sonucu olarak bağımsızlığını ilan edince, bir tür büyükelçilik veya enformasyon bürosu olarak Ermeni Ulusal Bürosu kurulmuş ve Aram Raffi bu büronun ilk direktörü olarak atanmıştır. Büro, Ermenistan'ın ve genel olarak Ermenilerin İngiltere'deki çıkarlarını korumanın yanısıra diasporadaki Ermenilerin görüşlerini kamuoyunda etkili hale getirmeye de çalışmıştır. Bu çerçevede kitapçıklar yayınlayan büro bir çok toplantıya da ev sahipliği yapmıştır. Çalışmalar daha çok Londra ve Manchester'da odaklanmıştır. Ayrıca Büro Ermenistan'dan Londra'ya yapılan ziyaretleri de organize ederek, Londra nezdinde Ermenistan için lobicilik faaliyetlerinde de bulunmuştur. Söz konusu gezilerden en dikkat çekici olanı Ermenistan'da o dönem bakan olan Pogos Noubar Pasha ile Avetis Aharonian'ın Londra gezileridir. İngiltere'nin Ermenistan'ı resmi olarak tanımasının ardından ilk Ermenistan Büyükelçiliği General H. Bagradouni'nin elçiliği altında Londra'da açılmıştır. Elçilik Kafkasya'daki çatışma ve belirsizliklere karşın 1924 yılına kadar açık kalmış, kapandıktan sonra da bir süre konsolosluk işlerini yürütmüştür.

Birinci Dünya Savaşı ve sonrası dönem ile ilgili olarak belirtilmesi gereken bir diğer nokta da İngiliz sömürgeciliği ile sömürülen ülkelerdeki Ermeni azınlıklar arasındaki bağlantıdır. Savaş öncesi ve sonrasında (tıpkı Hindistan'ın sömürgeleştirilmesinde olduğu gibi) Ortadoğu'ya iyice yerleşen İngiltere için bu ülkelerdeki Ermeni azınlıklar potansiyel işbirlikçiler olmuştur. Örneğin Mısır'da geçmişi 11. yüzyıla kadar uzanan Mısır Ermenileri ülkenin yönetiminde ve ticaretinde önemli görevler üstlenmiş olmalarına karşın İngiliz işgalini memnuniyetle karşılamışlar, İngiltere'nin bu

²² Resmi açılış ancak 11 Ocak 1932'de gerçekleştirilebilmiştir. Söz konusu kilise 1937 ve 1951'de yapılan ilaveler ile genişletilmiştir.

ülkeden çekilmesiyle birlikte ise bir çoğu Mısır'da barınamayarak ülkeyi terk etmiştir.²³

İkinci Dünya Savaşı ve Sonrası

İkinci Dünya Savaşı bir çok ülkeyi olduğu gibi Ermenileri de etkilemiş ve bir çok aileyi göçmen durumuna düşürmüştür. Bunlardan bir kısmı da İngiltere'ye yerleşmiştir. İkinci Dünya Savaşı ve sonrasındaki göçlerin Türkiye açısından dikkat çekici olan yönü ise gelenlerin önemli bir kısmının daha önce Osmanlı İmparatorluğu döneminde tehcir kararıyla Lübnan, Suriye ve Kıbrıs gibi bölgelere göçen Osmanlı Ermenileri'nden oluşmasıdır. Bu da doğal olarak İngiltere Ermenileri arasında halihazırda mevcut olan Türkiye karşıtlığını körüklemiş, güçlendirmiştir.

1950'li yıllar boyunca Ermeni cemaati dış göçlerin de etkisiyle genişledi, dikey anlamda ise toplumdaki etkinliğini iş adamları ve sanatçıları vasıtasıyla arttırmıştır. 1950'li yıllarda cemaatin örgütlenmesi açısından önemli bir gelişme ise düzenlenen yardım kampanyaları sonucunda Londra'da bir Ermeni Merkezi'nin yapımına, başlanmasıdır. 1961 yılında ise Londra Ermeni Toplumu Loncası (The London Armenian Community Trust) oluşturuldu. Amaç Kensington mahallesinde Ermeni Evi'ni (The Armenian House) kurmaktır. Yapımından sonra tüm İngiltere Ermenileri'nin adeta buluşma yeri haline gelen ve siyasi, sosyal her türlü toplantının düzenlendiği Ermeni Evi, yaklaşık 1500 Ermenice ve İngilizce kitaptan oluşan kütüphanesiyle Ermeni sorunu ve Ermeniler ile ilgili hemen hemen her türlü konuda bir danışma merkezi halini de almıştır. 300.000 Türk'ün yaşadığı Londra'da Türkiye'nin böyle bir kütüphanesi ve kültür merkezi bulunmadığı hatırlanacak olursa Ermenilerin sağladığı başarı daha kolay anlaşılacaktır. Bu noktada belirtilmesi gereken bir diğer nokta da kilişe, kültür evi gibi ortak kullanım alanlarının yapımında 'imece' usulünün kullanımıdır. Bu yöntem dağınık olan imkanları birleştirip daha etkili hale getirmekle kalmamış, İngiltere Ermenileri arasında yardımlaşma ve bir ulus olma bilincini de arttırmıştır. Ken-

**1950'li yıllar boyunca
Ermeni cemaati dış
göçlerin de etkisiyle
genişledi, dikey anlamda
ise toplumdaki etkinliğini
iş adamları ve sanatçıları
vasıtasıyla arttırmıştır.**

²³ Walker (ed.), *Armenia...*, s. 36.

disini büyük bir grubun bir parçası hisseden bireyler böylece etnik kimliklerini kaybetmekten de kurtulmuşlardır.

1960'a kadar Ermeni sayısında geometrik artışlar yaşanmış ve sayı kısa sürede 5000'e yaklaşmıştır. Rakam olarak çok görünme- se de etkinlik düzeyi dikkate alındığında Ermeniler toplum için- deki dikey yükselişlerini aynı dönemlerde de sürdürmeyi başarmışlardır. Bunların büyük bir kısmı kanlı çatışmalara sahne olan Kıbrıs adasından İngiltere'ye göç etmişlerdir ve yine bu kişiler bu adaya ağırlıklı olarak tehcirle gelmiş kişilerdir. 1980'de ise bu sa- yı neredeyse üç katına çıkmış ve 10.000'i geçmiştir. Bu artışta en önemli faktör Lübnan ve İran'da yaşanan sorunlar olmuş ve yine Lübnan'dan gelenlerde Türkiye karşıtlığı adeta bir sabit fikir ola- rak kendisini göstermiştir. Sözü geçen dönemde özellikle Kıb- rıs'tan gelen göçmenlerin sayıca fazla oluşu Kıbrıs Rumları ile Kıbrıs Ermenileri'ni birbirine amaç birliğinde yaklaştırmış ve Tür- kiye karşıtı doğal bir bloğun oluşmasına katkıda bulunmuştur. 1980 ve 1990'lı yıllarda aynı yolu izleyerek (Anadolu-Kıbrıs-İngil- tere) gelen Kürt kökenli göçmenlerin de benzeri bir radikallikle Türkiye karşıtı blok içinde yerini alması Kıbrıs bağlantısına dik- katleri çekmektedir.

Ermeniler'e dönecek olursak, 12 Haziran 1965'te Ermeniler ta- rihlerinde ilk kez olarak Londra Ermeni Toplumu ve Kilise Konseyi için temsilcilerini seçtiler. Yeni temsilcilerin ilk görevi büyüyen Er- meni cemaatinin ihtiyaçlarını karşılayabilmek amacıyla Finchley bölgesinde bulunan All Saint Kilisesi'nin kiralanması idi. Kira süre- sinin sonunda 1973 yılında kilise yıkılırken, Kilise Konseyi bu kilise- nin yerine halen hizmet veren Cranley Gardens'daki St. Peter's'ı kiraladı. Tıpkı 19. yüzyılda olduğu gibi 20. yüzyılda da kilise İngilte- re Ermenileri'ne seslerini toplumda ve hükümet nezdinde duyur- mada önemli avantajlar sağlıyordu. Sayıları ne olursa olsun Kraliyet ve resmi makamlar kilise sayesinde Ermeniler'i etnik mozağin önemli bir parçası sayarken, Ermeni istekleri bu sayede daha çok önemsenmiştir. Ayrıca kilise, Ermeniler arasındaki etnik bağı kuv- vetlendirirken, asimilasyonu da önledi. Türkiye açısından ise Türki- ye karşıtlığını körükleyerek Ermeni sorununun günümüze dek et- kinliğini korumasına neden oldu.

1979 yılında İran'da gerçekleşen devrim ve sonrasında başlayan İran-İrak Savaşı da bu ülkeden İngiltere'ye Ermeni göçünü arttırmış ve İran Ermenileri'ni İngiltere Ermenileri arasında dikkate değer bir konuma getirmiştir. İran kökenli Ermenilerin, İran'da Ermeniler'e karşı gerçekleştirilen bazı ayrımcı hareketlerin nedenini Türkiye'ye

ve Türkiye'nin İranlı politikacılara dönük sözde 'telkinleri'ne bağlamaları da ilginçtir.²⁴

Ermeni Terörü ve İngiltere Ermenileri

Ermeni terörü Ermeni sorununun ayrılmaz bir parçasıdır. Şüphesiz Ermeni terör grupları İngiltere'de ve İngiltere Ermenileri arasında da faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Ancak, İngiltere son iki yüzdür Ermeni siyasi propaganda faaliyetlerinin en önemli merkezlerinden biri olmasına karşın Ermeni terör örgütlerinin en az başarılı olabildikleri ülkelerden birinin de İngiltere olduğu söylenebilir. Kuzey İrlanda terörünün de etkisiyle silahlı gruplara karşı Almanya ve Fransa ile kıyaslandığında daha hassas olan İngiliz polis teşkilatı ve istihbaratı Ermeni silahlı gruplarına karşı etkili bir mücadele yöntemi izlemiştir denebilir. Şüphesiz bu durumda bir diğer etken de Fransa'da ve ABD'de yaşanan silahlı ve bombalı eylemlerdir. Bu etkenlere ek olarak Ermeni grupların izlediği yanlış stratejinin de bu sonuçta önemli bir payının bulunduğu belirtilmelidir.

Ermeni terörünün ilk örnekleri Osmanlı dönemine kadar götürülebilir. Her ne kadar kendilerine 'barışçıl' ya da 'siyasi' isimler vermişlerse de bu dönemde Ermeni derneklerinin önemli bir kısmının silahlı gruplarla ilgisi vardı ve Osmanlı topraklarında silahlı baskınlara maddi ve manevi destek vermekten kaçınmıyorlardı. Silahlı saldırılara verdikleri desteğe ek olarak terör grupları İngiliz kamuoyunu ve Ermeni toplumu da siyasi anlamda terörize ederek kendi görüşlerini yaymaya çalıştılar. Öyle ki bazı Ermeni okul ve kursları Türk düşmanlığını ve nefreti 10 yaş altı çocuklara kadar vermeye çalıştılar. Bu faaliyetlerin somutlaştığı en önemli ilk eylem ise 1969 gösterisi oldu. Bu olayda göstericiler Türk Büyükelçiliği önünde toplanarak bildik savları tekrar ettiler.

1970li yıllarda Türk diplomatlarına karşı tüm dünyada Ermeni terör olayları patlak verince tablo değişmeye başladı. Ermeni terör grupları İngiltere'yi de eylem sahası olarak gördüler. Özellikle 1975 yılında patlattığı bombalar ile kendisini dünyaya tanıtan Ermeni terör örgütü ASALA Marksist - Leninist söyleminin bir parçası olarak ABD ile birlikte İngiltere'yi de suçlamaya başladı. ASALA'ya göre bu ülkeler 'kapitalist' olmalarına ek olarak bir diğer 'suçu' daha işlemekteydiler, o da Türkiye ile müttefik olmalarıydı. ASALA'ya göre tüm Ermeniler Sovyet yönetimi altında birleşmeliy-

²⁴ Walker (ed.), *Armenian...*, s. 55.

²⁵ İsmet Parlak, 'Etnik Kökenli ve Ayrılcı Terör Örgütleri', içinde *I. Milletlerarası Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Güvenlik ve Huzur Sempozyumu Bildiriler*, (Elazığ: Fırat Üniversitesi, 2000), ss. 986-995.

di.²⁵ Milliyetçi JCAG ve ARA da ASALA'ya katıldı ve 1970ler boyunca onlarca Türk diplomatı 1915 yılında olduğu iddia edilen olayların intikamı alındığı gerekçesiyle birer birer Ermeni teröristlerince öldürüldüler. Suikastlerin dağılımı şöyledi: Paris (7), Atina (3), Sidney (2), Cenevre (1), Lizbon (1), Madrid (2), Belgrad (1), Brüksel (1), Viyana (3), ABD (3), Ottova (1) vd. Ermeni terör örgütleri İngiltere'de de eylemler yaptılar, fakat bu eylemlerin hiçbirinde bir Türk diplomatına ciddi bir zarar vermeyi başaramadılar. İngiltere ile ilgili saldırıların bir diğer ilgi çekici özelliği ise saldırıların bir kısmının Ermeni terörüne karşı takındığı tavır nedeniyle İngiltere'ye dönük olmasıdır. İtalya'nın başkenti Roma'da NAR terör örgütü tarafından İngiliz Havayolları'na 9 Aralık 1979'daki saldırı buna örnek gösterilebilir. Aynı şekilde ASALA'nın Londra'daki THY bürosuna karşı düzenlediği bombalama eyleminden sonra yaptığı açıklamalar da ASALA'nın yalnızca Türkiye'yi değil, İngiliz devletini de hedef aldığını göstermektedir. ASALA bu eylemden sonra örgütün Kuzey İrlanda'daki devrimci gruplara destek verdiğini açıklamıştır. ASALA'ya göre Kuzey İrlanda'daki sorun bir 'İngiliz faşizmi' sorunudur. 15 Eylül 1983 saldırısındaki hedef de yine İngiltere'dir. Bu olayda patlayıcı dolu bir çanta Londra'da Holborn'da daha önce yakalanan Zaven Bedros'un davası devam ederken henüz patlatılmadan bulunmuştur. İngiliz polisi sorumlunun ASALA olduğunu bildirmiştir.²⁶ Sonuç olarak denebilir ki İngiltere'de Ermeni terörünün tutunamamasındaki en önemli etken İngiltere'nin Ermeni teröristlerine karşı tutumu ve ülkesinde bu tür eylemlere sıcak bakmaması olmuştur. Özellikle Kuzey İrlanda konusunda Ermeni terör örgütlerinin tavrı İngiliz güvenlik güçlerini endişelendirmiştir.

Ermeni terörünün İngiltere'de görece 'zayıf' kalmasının ikinci önemli nedeni İngiltere'deki Ermeni diasporasının ABD ve Fransa ile kıyaslandığında küçük kalmasıdır. Ayrıca Ermeni toplumunun önemli bir kesimi bu eylemlerde isteksiz davranmış, destek daha çok 'pasif destek' şeklinde gerçekleşmiştir. Ermeni terörünü açıkça destekleyen ya da fiilen terör eylemleri içinde yer alan grupların tamamına yakınının kökleri dışarıda olan Ermeni derneklerinin şubesi konumunda olmaları da not edilmelidir. Bu radikal gruplar daha çok ABD, Fransa ve Yunanistan'daki gruplar ile bağlantı halindedir. The Kaytzer örneği bunun en parlak örneğidir. Söz konusu süreli yayında yer alan yazılar 1978-1988 yılları arasında Türkiye karşıtlığını körüklüyor, son yıllarda Türkiye'ye karşı silahlı bir mücadele

²⁶ Hyland, *Armenian...*, s. 210.

çağrısında bile bulunuluyordu.²⁷ Londra'da basılan derginin yayıncısı ise Ermeni Öğrenciler Birliği'nin Londra Şubesi'ydi. Diğer bir deyişle bu yayının kökleri de İngiltere dışında idi. İngiltere'deki Ermeni terörünün dış bağlantılarını ortaya koyan bir diğer veri de tutuklanan teröristlerin kökenleridir. Örneğin Londra'da bir otelde Türk Büyükelçisi'ni kaçırma hazırlığındayken yakalanan Ermeni terörist Zaven Bedros Suriyelidir.

İngiltere'deki Ermeni kaynaklı terör eylemlerinin daha çok 1978-1983 yılları arasında odaklandığı ve sonrasında kayda değer bir eylemin olmadığı söylenebilir.²⁸

Bu çerçevede Ermeni teröristleri 17 Aralık 1979'da görece kolay bir hedef olan Londra'daki THY ofislerinin önünde bir bomba patlatmışlardır. Bu olayın sorumluluğunu Ermenistan'ın Özgürlüğü Cephesi üstlenmiş, olayda can kaybı olmazken önemli bir maddi hasar meydana gelmiştir. Bombalama İngiltere'ye özgü münferit bir olay olmaktan ziyade uluslararası bir kampanyanın uzantısıydı. 1979 yılında dünyanın önemli başkentlerinde Türk temsilciliklerine karşı meydana gelen Ermeni saldırı sayısı 15'ti ve Londra'daki olaydan yaklaşık bir hafta önce Roma'da İngiliz Havayolları ve Filipinler Havayolları ofisleri önünde iki bomba patlamış, yaklaşık bir hafta sonrasında ise Paris, Amsterdam ve Roma dört ayrı ASALA saldırısı meydana gelmişti.

İngiltere'deki bir sonraki Ermeni saldırısı ise yaklaşık bir yıl sonra 12 Ekim 1980'de yine Londra'da oldu. İki ayrı saldırıda ASALA

Diğer bir deyişle bu yayının kökleri de İngiltere dışında idi. İngiltere'deki Ermeni terörünün dış bağlantılarını ortaya koyan bir diğer veri de tutuklanan teröristlerin kökenleridir. Örneğin Londra'da bir otelde Türk Büyükelçisi'ni kaçırma hazırlığındayken yakalanan Ermeni terörist Zaven Bedros Suriyelidir.

²⁷ Karvık Taverdi, *A History of Armenians in Britain*, (Londra: CAIA, 2001).

²⁸ Saldırıların detaylı incelemesi ve Ermeni terör hareketleri konusunda daha genel çalışmalar için bkz.: Michael M. Gunter, "Pursuing The Just Cause Of Their People", *A Study of Contemporary Armenian Terrorism*, (New York ve Londra: Greenwood Press, 1986); Justin McCarthy, "Armenian Terrorism: History as Poison and Anti-dote", içinde *International Terrorism and the Drug Connection*, (Ankara: Ankara University Press, 1984), ss. 85-94; Sedat Laçiner, "70'li Yıllar ve Ermeni Terörizmi", içinde *Dünyada ve Türkiye'de Terör*, (Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, 2002), ss. 71-88; Enver Yaşarbaş, *Ermeni Terörünün Tarihçesi*, (İstanbul: Petek Yayınları, 1984).

Türk Turizm ve Enformasyon Bürosu'na bombalı saldırı düzenlenirken, 3 Ekim örgütü de bir İsviçre iş merkezi önünde, yine Londra'da bomba patlattı. İkinci bombanın amacı İsviçre'ye Ermeni terörüne karşı gösterdiği mücadele nedeniyle protestoda bulunmaktı. Yine bu olay da doğrudan İngiltere'ye dönük değildi. Bombalamaların gerçekleştiği Ekim ayında Cenevre, Milan, Madrid, Los Angeles, Beyrut, New York, Paris, Interlaken (İsviçre) de dahil olmak üzere 11 ayrı saldırı olayı gerçekleşmiş, Londra'daki saldırılar da diğer saldırıların bir parçası olarak düşünülmüştü. Ermeni terör kampanyasının Londra'daki son örneği ise yine 1980'de 15 Aralık'ta meydana geldi. Fransız Turizm Ofisi'nin Londra bürosunun önüne yerleştirilen iki ayrı bomba İngiliz polisi tarafından etkisiz hale getirildi. Olayın sorumluluğunu üstlenen 3 Ekim örgütü bombaları Fransa'ya İsviçre'nin Ermeni terörüyle mücadelesine verdiği destek nedeniyle uyarı amaçlı koyduklarını ilan etti. Diğer bir deyişle bu eylem de İngiltere ile doğrudan bağlantılı değildi.

Ermeni terör eylemlerini kısaca değerlendirecek olursak eylemlerin İngiltere'de olumlu bir sonuç verdiğini söyleyebilmek mümkün değildir. Aksine olaylar kamuoyunda ve hükümet nezdindeki Ermeni imajına büyük bir zarar vermiştir. İngiltere'nin, Kuzey İrlanda'daki olaylar nedeniyle eli silahlı bir gruba kendi ülkesinde silahlı eylem yapma konusunda müsamahalı davranmayacağı tahmin edilebilir bir gelişmedir. Bununla birlikte diğer Avrupa ülkeleri ile karşılaştırıldığında İngiltere'nin soruna taraf olmama konusunda sergilediği hassas strateji dikkate değer bir gelişmedir.

I.D. GÜNÜMÜZDE İNGİLTERE ERMENİLERİ

Daha önce de belirtildiği üzere günümüz İngiltere'sinde sayıları 15.000 ile 20.000 arasında tahmin edilen bir Ermeni topluluğu yaşıyor. Ermenilerin günümüzde yoğunlaştığı şehir Londra. Londra'da da ağırlıklı olarak Londra'nın üç 'borough'sunda (Ealing, Hounslow ve Brent) yerleşik durumdadır. Sosyal yapı incelendiğinde topluluğun daha çok göç yoluyla geldiği ve göçün hızını henüz kesmemiş olduğu anlaşılıyor. İlk gelenlerin durumları daha önce de belirtildiği üzere ortalama ya da üstünde. Bu kişiler içinde ticaret ve sanatta 'sivrilmiş' önemli isimler de bulunuyor. Buna karşın yeni gelenler içinde aynı şeyleri söyleyebilmek zor.

Geldiğimiz noktada İngiliz toplumuna uyum (adaptation) sürecini büyük ölçüde tamamlamış görünen Ermenilerin üç temel sorunu

bulunmaktadır: kimlik sorunu, yeni gelen mülteciler ve anavatanına destek olmak.

1. Kimlik Sorunu: Özellikle genç ve daha alt yaş gruplarında karşılaşılan kimlik sorunu cemaatin karşılaştığı belki de en önemli sorundur. Bunda farklı

ülkelerden göçün de büyük etkisi olmuştur. İran, Irak, Suriye, Lübnan, Kıbrıs, eski SSCB cumhuriyetleri gibi sosyal dokuları farklılık gösteren ülkelerden gelen Ermeniler, geldikleri toplumların özelliklerini yeni geldikleri ortama da taşımışlar, bu da farklılıkları arttırmış, ortak bir kimlik oluşumunu zorlaştırmıştır.²⁹ Özellikle gençler arasında ciddi sorunlara neden olan kimlik bunalımı aşırılıklara ve baskın İngiliz kültürüne ve moderniteye karşı direnişi getirmiştir. Toplum ile bütünleşirken, onun içinde tamamen erimek istemeyen Ermeni azınlık bu sorunu üç temel araç ile çözmeye çalışmaktadır. Bunlar din, milliyetçilik ve tarihsel düşmanlıklar, yani Türk düşmanlığıdır.

Bu araçların ilki dindir. Ermeni dini inançlarının – hangi mezhepten olursa olsun – gelenek ve görenekler ile bir karışım halinde ön plana çıkarılmasını amaçlayan bu yaklaşımda kilisenin önemli bir rolü vardır. Bilindiği üzere Nuh Tufanı'na kadar geçmişini götüren ve diğer ulusların Hristiyanlık anlayışlarından yer yer ayrılan Ermeni Hristiyanlık inancının kendine özgü tören ve kuralları da bulunmaktadır. Tarihte Hristiyanlığı bir devlet / millet dini olarak kabul eden ilk halk olmaları dikkate alındığında bu durum normal karşılanmalıdır.³⁰ Ayrıca Ermeni milliyetçiliğinin önemli bir ögesi olan Ermeni dilinin de dini ibadetler yoluyla kendisini koruyabildiğini belirtmek gerekir.³¹ Bu çerçevede sadece dini törenler ve önemli günler değil, tarihi figürler, Ermeniler için önemli sayılan yerler (Ağrı Dağı gibi), resimler vb. de ön plana çıkarılmakta, bu yaklaşım yapılacak kilisenin mimari şekline kadar etkili olabilmektedir.

²⁹ 'The UK Armenian Community', *Exile*, February 2001.

³⁰ Ermeni Kilisesi en eski millî kilisedir. III. Yüzyıl gibi erken bir tarihte Hristiyanlığa giren Ermeniler, Monofistik tartışmalar esnasında, 451 yılında Konsül'ün aldığı karardan memnun olmayarak ayrıldılar ve Gregoryan Kilisesi'ni 536'da kurdular. Papalar çeşitli defalar Ermeniler'i kendi ruhani alanlarına çekmek istediysede bunda ciddi bir başarı sağlayamadılar. Eski SSCB, Alman işgali öncesi Polonya ve İtalya gibi bazı ülkelerde 100.000 kadar Ermeni Papa'nın ruhani liderliğini tanımışlarsa da, dini ibadetlerinde farklı törenler düzenlemeye devam etmişler, ibadet dillerini korumuşlardır. Denebilir ki bu farklar Ermeni ulusal kimliğinin en önemli dayanaklarından. Ermeni Kilisesi ve dinin Ermeniler üzerindeki etkileri için ayrıca bkz.: Bedros M. Sharian, *Armenia: Her Churches and Faith*, (Atlanta: 1928); Margaret G. Dampier, *The Organization of the Orthodox Eastern Churches*, (Londra: 1910); T. E. Dowling, *The Armenian Church*, (Londra: 1910).

³¹ Klasik Ermenice'nin (Haykan) Ermeni Kilisesi'nce yüzyıllardır ibadet törenlerinde yaşatılması örneğinde olduğu gibi.

Ermeni inançlarına göre 6 Ocak'ta kutlanan Noel, İngiltere'deki Ermeni gençlerince çoğunlukla 25 Aralık'ta, yani diğer Hıristiyanların kutladığı günde kutlanmakta, bu da yaşlı nesillerce tepki ile karşılanmaktadır.

Dinin ortak bir kimlik oluşturmadaki rolü zaman zaman abartılmakta, diğer dini mezhepler ile Ermeni inançları arasındaki fark aşırı noktalara taşınmakta, bu da yeni sorunlara neden olmaktadır. Bu durumda en çok baskı görenler Ermeni gençleri ve dini kuralların dışına çıkmak isteyen kişilerdir. İçinde buldukları toplumun kurallarına uymaya çalışan gençler zaman zaman bu baskılar karşı-

sında tepki koymakta, daha az dini ve daha az siyasileşmiş bir yaşam isteklerini göstermektedirler. Bu tepki daha çok müzik grupları ile ortaya çıkmaktadır. Örneğin Ermeni gençlik grubu RBO'nun hayal ettiği Londra şu şekildedir:

*'Londra Ermeni gençliğinin gerçekten hak ettiği bir dünya var olsun istiyoruz. Bir dünya, günlük çekişmeler, din ve siyaset ile kirlenmemiş olsun. Bir dünya, genç insanların yaptığı şeyleri yapabilsin. Toplum içinde, bir başkası tarafından yargılanma korkusu olmaksızın, terleyebildiğiniz, öpülebildiğiniz bir dünya... Şimdi yeniden genç olmak zamanıdır...'*³²

Bir diğer örnek de Noel'in kutlanmasında ortaya çıkar. Ermeni inançlarına göre 6 Ocak'ta kutlanan Noel, İngiltere'deki Ermeni gençlerince çoğunlukla 25 Aralık'ta, yani diğer Hıristiyanların kutladığı günde kutlanmakta, bu da yaşlı nesillerce tepki ile karşılanmaktadır. Yaşlı ve dindar Ermenilere göre bu yöndeki davranışlar Ermenilerin 'ulusal' kimliklerini kaybettiklerine işaret eder.

Kimlik sorununu aşmada ikinci önemli araç ise milliyetçiliktir. Modern anlamda ırk temelli, seküler bir milliyetçiliği geç keşfetmiş sayılabilecek Ermeniler, uzunca bir süre Rusya, İran ve Osmanlı İmparatorluğu arasında sıkışmış, hedefledikleri bağımsız bir Ermenistan'a ulaşamamışlardır. SSCB'nin yıkılmasından sonra kurulan Ermenistan ise zayıf, denizlere kapalı, çevresi 'dost sayılmayan' ülkeler ile çevrili bir yapı olmuştur. Diğer bir deyişle Ermeniler milliyetçilik duyguları kışkırtılmış, buna karşın bu duyguları tatmin edilememiş bir millettir. Bu durum diasporalarda daha bir kendini göstermekte, kimlik bunalımı depreştikçe Ermeniler'i diğer uluslardan ayıran öğelere daha bir vurgu yapılmak istenmektedir. İngiltere de

³² 'The World of RBO Unlimited', RBO, www.rbo.co.uk/Introduction_Home.htm.

bu konuda bir istisna oluşturmaz. İngiltere Ermenileri daha XIX. yüzyıldan günümüze dek Ermeni dini, dili ve kendilerine has özelliklerini zaman zaman şovenist bir yaklaşımla sergilemişlerdir. Henüz İngiltere’de sayıları birkaç yüz iken Ermenice matbaa kurma çabaları da bu anlayışın açık bir göstergesidir. Bu durum günümüzde de devam etmektedir. Bu amaçla çocuk yaştan itibaren Ermeniler’e Ermenice (Doğu ve Batı versiyonları) öğretilmekte, Ermeni müziğinin yaygınlaştırılması için özel bir çaba sarf edilmekte, Ermeni mutfağı ve sanatları geliştirilmeye çalışılmaktadır. Bu bağlamda Ermenistan devleti ile bağlar canlı tutulmaya çalışılmakta, gençlere asıl vatanlarının İngiltere değil, Ermenistan olduğu anlatılmaktadır.

Kimlik sorununu aşmada üçüncü araç ise tarihsel düşmanlıkların canlı tutulmasıdır. İlginçtir tıpkı Rumlar gibi Ermeniler’de de Osmanlı İmparatorluğu’na dönük bir eziklik, bir hazımsızlık söz konusudur. Rum örnek olayında görüldüğü üzere bu ezikliğin zayıflıkla doğrudan bir ilişkisi yoktur. Osmanlı İmparatorluğu’na karşı dört kat genişleyen Rumlar bu psikolojiden bir türlü kurtulamamışlardır. Bu durum Ermeniler için de geçerlidir ve bu ezikliğin tek nedeni Birinci Dünya Savaşı esnasında yaşanan olaylar değildir. Bunda tatmin edilmemiş milliyetçilik duygusunun ve ortak ulus kimliğinde ortak düşman olarak bir önceki hakim unsurun, yani Türkler’in oynadığı rolün önemli olduğu açıktır. Diğer bir deyişle pozitif unsurlar (din, dil, ortak tarih) bir millet oluşturmaya yeterli olamamakta, negatif unsurlara, yani ortak düşmana duyulan ihtiyaç artmaktadır. Böyle olunca Ermeni ulusunun inşasında ve mevcudiyetini devam ettirebilmesinde Türkler sadece somut bir olayda suçlanan bir millet olmaktan çıkıyor, hayali, her türlü kötülüğün yüklendiği soyut bir kavram haline geliniyor. Başka bir ifadeyle ‘Ermeni milleti iyidir, çünkü Türkler kötüdür. Ermeniler bu durumdadır, çünkü Türkler ezmiştir’ noktasına geliyor. Bu fikir yürütmenin mantıklı bir sıralama izlemesi şart değildir, çünkü inşa edilen yapı somut bir varlık değil, hayali bir kavramdır. Durum böyle olunca gerçek Türkler’den çok, üstlenilmesi gereken tüm olumsuz özellikleri üstlenen bir ‘günah keçisi’ olarak Türk unsuru Ermeni ulusal kimliğinin en önemli harçlarından birini oluşturmaktadır ve bu durum diğer diasporalarda olduğu gibi İngiltere’de daha bir böyledir. Düzenlenen uluslararası kampanyalarda ortak bir düşmana karşı birleşmenin ‘tadı’na varan İngiltere Ermenileri, Türkiye karşıtlığı sayesinde sadece 15-20.000 kişiden ibaret olmadıklarını, büyük, onurlu, ‘zulme uğramış’ ve ‘bu zulme direnmiş’ bir millet olduklarını keşfetmekte, kendilerinin de içinde yaşadıkları toplum (İngiliz toplumu) gibi ‘gurur duyabilecek-

leri' bir geçmişlerinin bulunduğunu kavramaktadırlar. Bu haliyle İngiltere Ermenileri'nin Türk düşmanlığından kolay kolay vazgeçmeyeceklerini söylemek olasıdır.³³ Hemen hemen tüm Ermeni grup ve derneklerin Türk düşmanlığında birleşmesi bunun açık bir göstergesidir. Bu gruplar arasında soykırım iddialarıyla hiçbir ilgisi olmaması beklenen gruplar da vardır, örneğin Ermeni gay (eşcinsel) klüpleri gibi. Ne var ki 2000 ve 2001 yıllarında holokost anma törenlerine Ermenileri de katma kampanyasında Ermeni eşcinselleri de aktif bir şekilde yerlerini almışlardır.³⁴

2. Yeni Gelen Mülteciler: İngiltere Ermenilerinin ikinci temel sorunu yeni gelen Ermeni göçmen ve mültecilerdir. Her yıl yüzlerce Ermeni, Kafkasya, Ortadoğu (Lübnan, İran, Irak vb.) ve Doğu Avrupa'daki (Rusya vd.) gelişmelerden etkilenerek Avrupa'ya göç etmekte ya da sığınma talebinde bulunmaktadır. Bu kişiler en çok Almanya'ya yerleşmekte (% 64), bu ülkeyi Hollanda (% 9) ve Belçika (% 8) izlemektedir. Bu göçlerde Karabağ'da yaşanan olaylardan sonra artış olduğu söylenebilirse de, asıl etken Ermenistan'da yaşanan ağır ekonomik şartlardır. Resmi rakamlara göre İngiltere'ye 1992-2001 yılları arasında gelenlerin sayısı yok denecek kadar azdır. Örneğin Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği sadece 1999 yılı için veri sunabilmekte, bunu da 20 kişi olarak belirlemektedir. Fakat gerçek sayının bunun çok üzerinde olduğu açıktır. Ermeni kaynaklarına göre bu sayı her yıl yaklaşık 400 kişidir³⁶ ki bu da İngiltere'deki Ermeni nüfusu göz önünde bulundurulduğunda on yılda yaklaşık % 20'lik bir artışa tekabül eder. Buna doğum yoluyla olan artışlar da eklendiğinde rakamın büyüklüğü kendiliğinden anlaşılabilir. Yeni gelenler ağırlıklı olarak Ermenilerin görece daha çok yoğunlaştığı Batı Londra'ya yerleşmektedirler. Bunların önemli bir kısmının akrabaları bu mahallelerde ve bir noktaya kadar bu kişilerden yardım alırlar. Buna karşın son yıllarda Ermeni derneklerinin ve sosyal fonların yardımı olmaksızın yaşamlarını sürdüremeyecek Ermeni mülteci sayısında ciddi bir artış yaşanmakta-

³³ Ermeni diasporalarında kimlik bunalımı ve Türk düşmanlığının bu bunalımı aşmada oynadığı birleştirici rol üzerine psikolojik bir değerlendirme için bkz.: Erol Göka, 'Ermeni Sorununun (Gözden Kaçan) Psikolojik Boyutu', Ermeni Araştırmaları / Armenian Studies, Mart-Nisan-Mayıs 2001, Cilt: 1, Sayı:1, ss. 134-136; Şenol Kantarcı, 'Ermeni Sorunu: "Ezilmiş Millet" Kimliğiyle Meselenin Psikolojik Boyutu', *Yeni Türkiye, Ermeni Sorunu Özel Sayısı 1*, 37, Ocak-Şubat 2001, Yıl 7, Sayı 37, ss. 509-522.

³⁴ Bu arada Türkiye'yi ağır bir dille eleştiren Ermeni eşcinsellerinin Ermenistan'daki konumları da dikkat çekicidir. Ermenistan yasalarına göre eşcinsellik suçtur ve toplumsal baskının ötesinde hapis cezası ile cezalandırılır. Bkz.: Amnesty International Report, EUR 54/05/98, Eylül 1998, 8 ve 9; United Nations High Commissioner for Refugees, Background Paper on Refugees and Asylum Seekers from Armenia, (UNHCR, Centre for Documentation and Research, Ekim 1999).

³⁵ United Nations, Background...

³⁶ CAIA'nın verileri: CAIA, *Bi-Annual Review 1997 - 1999*, (Londra: 2000).

dır. Bunların önemli bir kısmına CAIA kalacak yer, yiyecek ve danışmanlık yardımında bulunuyor.

Yeni gelenlerin en önemli sorunları biraz önce de belirtildiği üzere ekonomik. İlk gelenlere oranla ortalamanın altında gelir düzeyine sahipler. Fakat asıl sorun uyumda ortaya çıkıyor. Birbirinden oldukça farklı coğrafyalardan gelen Ermeniler ilk gelenlere göre daha radikal olabiliyorlar ve bunun temel nedeni de kimlik ve uyum sorunlarını bu yolla kapatmaya çalışmalarıdır.

3.Anavatana Destek Olmak: Üçüncü önemli konu ise anavatana, yani Ermenistan'a destek olmaktır. Tüm Ermeni dernek ve kuruluşları sık sık Ermenistan'a yardım kampanyaları düzenler ve bu kampanyalarda başı genelde dini kurumlar çeker. Piyango çekilişlerinden, yardım kartlarına kadar çeşitlilik gösteren bu kampanyalar Ermenistan'da yaşanan ekonomik kriz ve en son depremden sonra artmıştır.³⁷ Özellikle deprem ve etkilerini ön plana çıkaran Ermeni dernekleri yerel yönetimler ve İngiliz kamuoyunu da bu konuda harekete geçirmeye çalışmış, bunda kısmi bir başarı da sağlamıştır. Depremden sonra dini ve sosyal yardım kuruluşlarıyla yakın temas geçen Ermeni dernekleri sayıları ile kıyaslandığında önemli sayılabilecek bir fon sağlamışlardır. Ermenistan'a dönük bu ilgiye karşın İngiltere Ermenileri'nin Ermenistan'da yatırım yaptıklarını söylemek zordur. Bu çerçevede '2001 Yılı Ermenistan'da İş yapan Diaspora' listesinde bir tek yatırımcının bile İngiltere kökenli olmaması şaşırtıcı değildir.³⁸ Denebilir ki İngiltere Ermenileri'nin İngiltere'den Ermenistan'a taşınmak gibi bir niyeti yoktur. Bu nedenle Ermenistan ve bölge gerçeklerinden çok, algılamalarıyla içinde buldukları ortamın ürettiği ihtiyaçları birleştirmektedirler.

Diğer Sorunlar: Bu başlık altında, sadece Ermeniler'e özgü olmayan fakat İngiliz toplumu içinde yaşayan tüm azınlıkların karşılaştığı sorunlar sayılabilir.

³⁷ Manchester Ermenileri'nin deprem sonrasında Noel kartları kampanyası buna iyi bir örnektir. Kartlar kiliselerde ve derneklerde zaman zaman değerinin çok daha üzerinde satılmış ve kampanyaya geniş bir katılım sağlanmıştır.

³⁸ Listede ağırlıklı olarak ABD, İran, Suriye, Lübnan ve Fransa'dan yatırımcılar bulunmaktadır. 'Diaspora Doing Business in Armenia', www.armeniadiaspora.com.

Tablo 1.
Dünya Ermenileri ve İngiltere Ermenileri
(Tahmini Rakamlar)³⁹

Ermenistan	1.5-3 milyon ⁴⁰
ABD	800.000-1.5 milyon ⁴¹
Kanada	50-100 bin
Fransa	350 bin
Türkiye	50.000-100.000 ⁴²
Avustralya	25-30 bin
İngiltere	10-20 bin
Almanya	15 bin
Danimarka	2-3 bin
Avusturya	1-2 bin

Tablo 2.
İngiltere Ermenileri'nin Dağılımı

Manchester ve North West	3.000 – 5.000
Londra ve Çevresi	7.000 – 12.000
Diğer bölgeler	1.000 – 3.000
Toplam	11.000 – 20.000

³⁹ Sadece Batılı ülkeler verilmiştir. Rakamlar arasındaki fark kaynaklar arasındaki çelişkilerden kaynaklanmaktadır. Özellikle Ermeni kaynakları rakamları yüksek gösterme gayretindedir. Kaynaklar: Sedat Laçiner, 'Armenian Diaspora in Britain and the Armenian Question', *Ermeni Araştırmaları / Armenian Studies*, (Ankara), No. 3, 2001; Christopher J. Walker (ed.), *Armenia and Karabagh*, (Londra: Minority Rights Group, 1991); *Armenian Communities of the World*; CAAI; Şenol Kantarcı, 'Ermeni Lobisi: ABD'de Ermeni Diasporası'nın Oluşması ve Lobi Faaliyetleri', *Ermeni Araştırmaları / Armenian Studies*, Mart-Nisan-Mayıs 2001, ss. 139-169.

⁴⁰ Dikkat edileceği üzere Ermenistan'ın nüfusu konusundaki tahminler arasında büyük bir uçurum bulunmaktadır. Bu farkın temel nedeni son dönemde Ermenistan'dan yaşanan yoğun göçtür. Bunda Ermenistan Hükümeti'nin payı da göz ardı edilmemelidir. Ülkenin nüfusu hızla düşüyor olmasına karşın dış yardımları nüfusuna göre alan Ermenistan nüfusunu olduğundan fazla gösterme gayreti içindedir. Bir diğer neden de ülkede moralleri yüksek tutma çabasıdır. Buna göre Ermenistan resmi birimleri ülkenin nüfusunu 3 milyon üzerinde göstermektedirler. Aslında bu rakam da bağımsızlığın kazanıldığı 1991 yılı rakamları dikkate alındığında yaklaşık 500.000 kişilik bir gerilemeye işaret eder. Ermenistan'ın 2002 yılı itibarıyla gerçek nüfusu hakkında ise en sağlıklı tahminler yabancı büyükelçiliklerden gelmektedir. Buna göre ise Ermenistan'ın nüfusu 2 milyon altına düşmüştür. Hatta bir elçiğin rakamı 1 milyonun altındadır. UNICEF İletişim Danışmanı Gordon Weiss de nüfusu 800.000 ile 1.2 milyon arasında tahmin etmektedir. Detaylar için bkz.: Sedat Laçiner, 'Ermenistan Dış Politikası ve Belirleyici Temel Faktörler 1991 – 2002', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt: 2, No: 5, Bahar 2002, ss. 176-178; Hugh Pope, 'Armenia After a Decade of Statehood, Suffers Rapid Loss of Human Capital', *The Wall Street Journal*, 6 Temmuz 2001; 'Sayılar Kafa Karıştırdı', *Agos*, 22 Şubat 2002; 'Census Reveals Armenia's Population at about 3 Million', *Armenpress*, 15 Şubat 2002; Gordon Weiss, 'Armenia's Disintegration Blackens Outlook for Its Children', *UNICEF web sitesi*, www.unicef.org/programme/highlights/cee/story/armenia2.htm; Jeffrey Swedberg, 'Armenian Number Spark Debate but are Good News for President', *Analyst*, 27 Mart 2002.

⁴¹ En yüksek tahmin daha çok Ermeni sitelerince yapılmaktadır. Fakat bu tahminlerin ABD'de Ermeni etkisini arttırmak için yapıldığı söylenebilir. Gerçek rakamın 1 milyon kişinin biraz altında olduğunu söylemek daha doğru olacaktır.

⁴² İstanbul Ermeni Patriği II. Mesrop Türkiye'deki Ermenilerin sayısının 100.000 kişiden az olduğunu söylemektedir (Sedat Laçiner ve Kamer Kasım tarafından Kasım 2002 tarihinde yapılan özel mülakat). Ancak Ermeni

1.E. İNGİLTERE'DE ERMENİ KURUM VE DERNEKLERİ

Sosyal Kurumlar

Londra'da kadın, gençlik, eğitim gibi bir çok dalda Ermeni dernek ve kuruluşları bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmı gerçek anlamda Ermeni toplumunun ihtiyaçları için kurulmuşsa da, bir kısmı da yerel yönetimlerin ve merkezi idarenin sağladığı fonları kendi siyasi çıkarlarına dönük olarak kullanma çabasıdadır. Bu dernek ve kuruluşları ilgi alanlarına ve önem derecelerine göre ele alacağız.

Önemli derneklerden bir tanesi Tekeyan Kültür Derneği'dir.⁴³ Kültürel aktivitelerinin yanısıra yayıncılık faaliyeti de bulunmaktadır. Bu çerçevede 15 günde bir Ermenice ve İngilizce olarak Erebo-uni adlı bir süreli yayını da vardır. Süreli yayına sahip bir diğer dernek ise Hınçak Partisi ile doğrudan bağlantılı olan Nor Seround Kültür Derneği'dir. Derneğin gazetesinin adı Gotchnag'dır. 1960'larda ise aylık olarak Aregak gazetesi çıkarılmıştır. 1970lerde Aregak'ı iki yıl yayını devam eden The London Monthly izlemiştir. Yayınlarından en dikkat çekici olanı ise, son dönemlerinde Türkiye'ye karşı silahlı mücadeleyi savunan ve Türkiye'de devlet karşıtı tüm odaklar ile işbirliği yapılmasını savunan Kaytzer'dir. Ermeni Öğrencileri Birliği Londra Şubesi'nce basılan Kaytzer'in hemen her sayısı Türkiye'ye ağır ithamlar ile doludur ve yayın süresince Türkiye ile Ermeniler arasında diyalog ikliminin oluşmasının engelleyici faktörlerden biri olagelmıştır.

Ermeni Toplumları Merkezi ise 1988 yılında Middlesex'de açılmıştır. Sportif faaliyetlerden diğer sosyal aktivitelere kadar geniş bir alana hitap eden merkez siyasi konularda da organizasyon ve kampanya düzenlenmesi gibi görevler üstlenmiştir.

Bugün İngiltere'deki Ermeni dernekleri arasında en etkin olanların başında ise Ermeni Enformasyon ve Tavsiye Merkezi (The Centre for Armenian Information and Advice, CAIA) gelmektedir. 1986 yılında kurulan CAIA, Ermeni toplumunun İngiltere toplumunun diğer öğeleri ile uyumunu kolaylaştırması için yerel yönetimlerden ve diğer resmi fonlardan da yardım almaktadır. Özellikle yerel yönetimler, sınırları içindeki etnik grupların örgütlenerek, kendi içlerin-

kimliğini açıklamayanlarla birlikte bu rakamın bir miktar artabileceği de iddialar arasındadır. Bazı Ermeni siteleri ise Türkiye'de 2 milyon Ermeninin bulunduğunu, ancak bunların dinlerini ve etnik kimliklerini sakladıklarını, Müslüman ve Türk gibi göründüklerini iddia etmektedirler. 2 milyon rakamı çok abartılı bir tahmindir ve Türkiye'yi dış dünyada zor durumda bırakmak için geliştirilmiş bir argümanın parçası olduğu söylenebilir. Ancak bir miktar kişinin bu şekilde yaşadığı da gözardı edilemez.

43 Bu ad altında diğer Ermeni diasporalarında da dernekler mevcuttur.

de zor durumda olanlara yardımda bulunmasını ve toplum ile intibakını kolaylaştıracak uyum programları (dil öğretimi gibi) yürütmesini tercih etmektedir. Ermeniler de bu politikadan sonuna kadar yararlanan gruplar arasında yer almaktadırlar. Derneğin kurulmasını sağlayan maddi destek böyle bir fondan, London Borough Grants Scheme'den gelmiştir. Bu fonların önemli bir kısmının Türkiye karşıtı faaliyetlerde kullanıldığını hatırlatmaya gerek olmasa gerektir.⁴⁴ CAIA son olarak City Parachial Vakfı ve Tudor Trust gibi bağış kurumlarından elde ettiği fonlar sayesinde Hayashen Toplum Merkezi'ni kurmuştur. Merkezin bir kısım harcamaları da yerel yönetim tarafından karşılanıyor. CAIA'nın üye yapısı ise radikallerden ilimlilere geniş bir spekturuma yayılıyor. Bunlardan bir kısmı Türkiye'nin doğusunu 'Batı Ermenistan' sayıyor ve günün birinde 'Ermenistanlar'ın birleşeceğini ileri sürüyor.

CAIA, Hayashen'de oluşturduğu masalarda Ermeni toplumunun sağlık ve hukuk alanlarında karşılaştığı sorunlara yardımcı olmaya da çalışıyor. Özellikle hukuksal sorunlarda daha fazla yerel ve merkezi fonlardan yararlanmanın yollarını gösteren kuruluş, Ermenilerin İngiliz gelir dağılımından daha fazla pay alabilmesi için gayret gösteriyor.

CAIA'nın bir diğer faaliyeti de kalacak yer probleminin had safhada olduğu Londra'da Ermeni bayanlar için 2 yıla kadar çok cüzzi fiyatlarla kalınabilecek mobilyalı yer temin etmesidir. Acton Housing Association ile birlikte gerçekleştirilen bu faaliyet için de yerel yönetimlerin desteği alınmaktadır. Yaklaşık olarak 300.000 Türk'ün yaşadığı Londra'da⁴⁵ Türkiye'nin buna benzer bir girişiminin olmaması dikkat çekici bir tespittir.

Daha önce de belirtildiği üzere CAIA diğer bazı Ermeni kuruluşları gibi İngiltere Ermenilerinin ortak amaçlar etrafında hareket etmelerini sağlamaya çalışmaktadır. 2001 yılı Mart'ında gerçekleştirilen İngiltere Nüfus Sayımı'nda gösterdiği çaba bu konuda çarpıcı bir örnek teşkil eder. İngiliz toplumunda her etnik grup nüfusuna göre ağırlık kazandığı ve yardımlardan buna göre yararlandığı için nüfus sayımları çok önemlidir ve katılım zorunlu olmadığından ve etnik köken tamamıyla kişinin ifadeleriyle belirleneceğinden, CAIA

⁴⁴ Ne yazık ki Türk ve Kürt gruplar için ayrılan fonlar da PKK ve yasadışı bazı sol gruplarca kullanılmakta, böylece ciddi bir maddi imkan Türkiye karşıtı faaliyetlerde harcanmaktadır. Bu konuya kısmen de olsa çalışmanın sonunda değinilecektir. Fakat konunun önemi nedeniyle başka bir çalışmanın konusunu teşkil edeceğini belirtmek isteriz.

⁴⁵ Sedat Laçiner, *Açık Kapı Politikasından Yabancı Düşmanlığına: İngiltere'de Irkçılık, Dış Göç ve Irk İlişkileri*, (Ankara: 2001); Sedat Laçiner (der.), *Bir Başka Açından İngiltere*, (Ankara: 2001).

büyük bir kampanya başlatarak tüm Ermenilerden, İngiltere vatan-
daşı olsun olmasın (çünkü sayıma katılabilmek için İngiltere’de altı
ay kalmış olmak dahi yeterlidir) sayımlara katılmalarını ve kendile-
rinin Ermeni olduklarını açıkça belirtmelerini istemiştir. Hatta me-
lez İngilizlerden ve ‘Ermeni dostu kişiler’den de ‘Ermeni şıkkı’ni
seçmeleri, böylece Ermeni toplumunun sesini duyurmasına ve da-
ha çok yardım alınabilmesine katkıda bulunmaları istenmiştir.⁴⁶

CAIA kendi faaliyetlerine ek olarak Ermeni gruplar arasındaki si-
yasi ve diğer ayrılıkları da en aza indirerek bir tür organizatör göre-
vini de üstlenmektedir. CAIA’ın bir diğer görevi ise İngiliz toplumu-
nu Ermeni toplumunun çıkarları doğrultusunda bilgilendirmektir.
Bu bilgilendirme özellikle siyasi tartışmaların arttığı dönemlerde
kolayca Türkiye karşıtı bir propaganda kampanyasına da dönüşe-
bilmektedir. CAIA’ın yayınlarına bakılacak olursa bunlardan en
önemlisinin Armenian Voice olduğu söylenebilir. Yılda dört kez
(Kış, İlkbahar, Yaz ve Sonbahar dönemleri) olarak çıkarılan dergi
İngilizce olarak yayınlanmakta ve topluluk içi haberleşmenin öte-
sinde Ermeniler ile İngiliz toplumu ve hatta dış dünyaya dönük bir
iletişim ağı oluşturmaya çalışmaktadır.⁴⁷ Derginin 2001 ilkbahar
sayısının büyük bir kısmı ‘soykırım’ iddialarına ve bunun İngiltere
tarafından tanınması için yürütülen kampanyaya ayrılmıştır. Dergi
üyelere ve ‘önemli odaklara’ dağıtılmaktadır. Bu odaklar arasında
İngiliz siyasi kuruluşlarına ek olarak sivil toplum örgütleri ve diğer
baskı grupları da bulunmaktadır. Bunun dışında CAIA’ın bir de ha-
ber bülteni bulunuyor. Yerel yönetimlerin maddi ve teknolojik yar-
dımları sayesinde basılan bu bülten yılda dört kez 3000 eve ücret-
siz olarak dağıtılıyor.

CAIA’ın diğer amaç ve faaliyetleri de şu şekilde sıralanabilir:

- Gençler ve yaşlılar için İngilizce dil kursları düzenlemek,
- Ermeni mültecilere her türlü konuda destek olmak (Özellikle
yeni gelenlerin İngiliz vatandaşlığına geçmesinde hukuki destek
önemli olmaktadır),
- Sosyal ve eğitim faaliyetleri düzenlemek,

CAIA tarafından kurulan Hayashen merkezinin rolünü detaylan-
dıracak olursak, bu merkez kurulduğu günden bugüne Londra’daki
Ermeni faaliyetlerinin merkezi konumundadır. Toplumsal hizmetle-

⁴⁶ 15.000 Ermeni’nin bu çabalarına karşın 300.000 Türkiye kökenli kişinin parçalara ayrılması dikkat çekici bir
durumdur.

⁴⁷ Derginin eski sayılarına internet üzerinden ulaşılabilir: <http://www.caia.org.uk>

rin yanısıra lobiciliğin ve kamuoyunu oluşturma çalışmalarının hemen her şekli (resim sergisi, imza kampanyası, tiyatro-sinema gösterileri, konferans, kurslar, müzikli gösteriler vb.) bu merkez aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Denebilir ki Acton'da yer alan Hayashen sadece bir kültür merkezi olmanın ötesinde bir işlev üstlenmiştir.

Bir diğer kuruluş da diğerleriyle bağlantılı çalışan The Armenian Relief Society of Great Britain. Bir tür yardım kuruluşu. Toplamış olduğu bağış ve fonları ihtiyaç duyan Ermeniler'e dağıtıyor, Ermenistan'a yardım kampanyaları yürütüyor. En dikkate değer faaliyeti ihtiyaç sahibi Ermeni öğrencilere maddi destek vermesi.

Eğitim Kuruluşları

Ermeni toplumunun halen Ermeni çocuklarının eğitim aldığı üç okulu bulunuyor. Bu okullarda Doğu ve Batı Ermenice eğitimi veriliyor.⁴⁸ 1978 yılında Ermeni Kilisesi ve Topluluğu Konseyi'ne yapılan 100.000 sterlinlik yardım sayesinde açılan Tahtaian Pazar Okulu bunlardan bir tanesidir. Acton High School üzerinden eğitime devam eden okulun 11 sınıfı bulunuyor ve yaklaşık 150 öğrenciye eğitimi veriyor. Bunların yaşları üç ile 14 arasında değişiyor. Okulun öğretim elemanlarının sayısı ise 18'dir. 1980li yıllarda Ermenice Cumartesi Dil ve Çalışma Okulu faaliyete geçti. Bu okulu daha sonraları Martiza Soghnalian Ermeni Okulu izledi. Okul faaliyetlerini Kensington'da gerçekleştirmektedir. Bu okulun Hınçak Partisi'ne bağlı olarak faaliyetlerini sürdüren Nor Seround Kültür Derneği ile doğrudan bağlantısı vardır.

Daha küçük yaşta gruplara dönük kurumlar da vardır. The Armenian Community Playgroup bunlardan biridir ve Mayıs 1987'de kurulmuştur. Yine Ermeni Toplum Okulöncesi Grubu (Armenian Community Pre-School Group) da çok küçük yaştaki Ermeniler'e (2-5 yaş arası) Ermenice eğitimi verir. Ayrıca bu çocuklara Ermenice ve İngilizce'nin dışında Ermeni tarihi ve kültürü hakkında bilgiler de verilir. Bu bilgiler, okul sorumluları Ermeni sorunu konusunda son derece radikal olduklarından, çoğunlukla Türkiye düşmanlığı ve Ermeni tarihi konusunda nefreti besleyecek verilerle doludur.

Yukarıda sayılan düzenli eğitim kuruluşlarına ek olarak çeşitli dernek ve kuruluşların düzenlediği yaz kursları ve beceri geliştirme programları da bulunmaktadır. Bilgisayar, dans gibi kimilerince göre-

⁴⁸ Bilindiği üzere aynı dil olmalarına karşın Batı ve Doğu Ermenice arasında önemli farklar vardır ve bazı bölgelerde bu iki dili konuşanlar birbirlerini anlamayabilirler.

ce 'önemsiz' sayılabilecek bu kurslar da Ermeni kimliğini yaşatmanın bir parçası olarak görülür ve kursu düzenleyenler kadar katılanların bir kısmı da bu çalışmalarını 'vatanseverlik' kavramı ile açıklarlar.

Dini Kurumlar

Daha önce kilisenin Ermeniler için önemine değinildiğinden için bu bölümde çalışmanın sınırları da göz önünde tutularak detaylara inilmeyecektir. Buna karşın, sayılan rol ve etkilerine ek olarak, bazı önemli noktalar belirtilebilir. Ermeni kilisesi genel olarak Hristiyan alemini, özelde ise Ortodoksları etkileme gücüne sahiptir ve bu bağlamda İngiltere'de çok sayıda Ortodoks kilisesi ve cemaati bulunduğundan,⁴⁹ politikalarını uygulamada doğal bir ittifaklar ağına dahildir. Diğer bir deyişle dini ve mezhepsel yakınlık Ermeniler'e doğal müttefikler kazandırmıştır. Denilebilir ki İngiltere'deki hemen hemen her Ortodoks Ermenilerin soykırma uğradığına inanmaktadır.⁵⁰

Din ve Ermeni sorunu konusunda bir diğer nokta da dini kurumların siyaset uğruna istismarı olmuştur. İngiltere'deki dini kuruluşların önemle üzerinde durdukları konulardan biri de Türkiye'deki kiliselerin durumu olduğundan Ermeniler bu konuyu mümkün olduğunca gündemde tutmaya çalışmaktadırlar. Bu kişilere göre Ermeni kiliseleri devlet ve bireyler tarafından sistemli olarak yok edilmekte böylece Anadolu'daki Ermeni ve Hristiyan izleri birer birer yok edilmektedir. Bu konuda en faal lobi grubu Jubilee Campaign'dir. Bu hareketin Ermeni kiliselerine karşı özel bir ilgisi bulunuyor. İngiltere ve uluslararası düzeyde lobicilik yapan bu grup Türkiye'de Ermeni Hristiyanlar'ın sıkıntı çektiğini ve dinlerini özgürce yaşayamadıklarını iddia ediyor.⁵¹ Zaman zaman bu iddialarını siyasetçilere de yansıtan kampanya basında ve sivil toplum örgütleri arasında Türkiye karşıtı bir tutum izliyor. Yayınlarında Ermeni, Yunan ve Süryani kaynakları dışında kaynak kullanmayan örgütün Türkiye'deki Ermeniler ile ilgili yayınında 1990'lı yıllarda İstanbul'daki Ermeni kiliselerine dönük saldırıların arttığı iddia ediliyor.⁵²

49 İngiltere'de bulunan Ortodoks kiliselerinden bazıları şunlardır: Büyük Britanya Ermeni Ortodoks (lideri Nathan Hovhannissian), İngiliz Ortodoks, Etiyopya Ortodoks, Hindistan Ortodoks, Eritre Ortodoks, Koptik Ortodoks vd.

50 Bu konuda İngiliz Ortodoksları'nın haber bülteninde yer alan şu haberler ve makalelere bakılabilir: 'Abba Seraphin in Turkey', *The Glastonbury Review*, Yaz 1997; 'Patriarchal Election in Constantinople Delayed', *The Glastonbury Review*, Aralık 1998.

51 'Turkey's Ancient Church Facing Destruction', *Jubilee Campaign Report*, (Londra).

52 'Turkey's...', Jubilee...

Diğerleri

Sayılan dernek ve kuruluşlara ek olarak bazı ABD ve Avrupa Ermeni dernek ve kuruluşlarının da Londra'da şubeleri bulunmaktadır. Bunlardan önemlileri AGBU, ARS ve ANC'dir.⁵³ Bu noktada İngiltere Ermenileri'ni etkili kılan en önemli unsurlardan birinin de dış bağlantıları olduğunu söylemek gerekir. Başta ABD olmak üzere diğer diasporalar ile İngiltere Ermenileri arasındaki sıkı işbirliği hem cemaatin iç sorunlarına hem de lobi faaliyetlerine önemli bir katkıda bulunur.

II. İNGİLTERE'DE ETNİK LOBİCİLİK VE ERMENİ LOBİSİ

İngiliz Dış Politikası ve Lobicilik

Lobilerin etkisinden önce İngiliz dış politikasının iki temel özelliğini incelemekte yarar vardır; Birincisi İngiliz politika yapımcıları arasında hakim olan kanaat iç politika ile dış politika arasında fark olduğu ve dış politikanın uzmanlarca yürütülmesi gerektiği yönündedir. Diğer bir deyişle iç politika hakkında hemen herkes konuşup, katkıda bulunmaya çalışırken, geleneksel olarak İngiliz dış politikası uzunca bir süre dar bir elitin alanı olarak kalmıştır.⁵⁴ Bu özellik son dönemlerde aşınmışsa da diğer ülkeler ile kıyaslandığında İngiliz dış politikası halen dar bir çevrenin tasarladığı, uyguladığı ve değerlendirdiği bir alandır. İkinci önemli özellik ise pragmatizmdir. Politikalar 'ulusal çıkarlara göre', 'profesyonel' bir ekip tarafından hazırlanınca ideoloji ve ideallerin etkisi azalmakta, çıkarıcı bir anlayış politikalara hakim olmaktadır.

Yukarıda sayılan iki temel özelliğin ışığı altında İngiliz dış politikasının ABD dış politika yapım sürecinden büyük farklılıklar gösterdiği söylenebilir. İngiltere'ye kıyaslandığında ABD'nin dış politikası daha bir göz önündedir ve demokratik yaşamın parçası olan çıkar grupları ve lobiler daha kolay politikaların oluşumunda müdahil olabilmektedir. Elbette ABD'de de dış politikada belli gruplar daha etkilidir ve dış politika eliti Başkan ve Kongre ile birlikte politikaların oluşumunda ağırlıklı bir role sahiptir. Fakat bu durum İngiltere ile kıyaslanamayacak derecededir. İngiliz dış politikasının bu özel-

⁵³ Walker (ed.), *Armenia...*, s. 52.

⁵⁴ Bu durumun her ülke için böyle olduğu iddia edilebilirse de İngiltere'de dış politika özellikle elitisttir. Örneğin ABD dış politika yapım süreci ile kıyaslanırsa ABD'dekine benzer etkileme araçlarını İngiltere'de bulmak zordur. Bu da Ermeni, Rum vb. Lobilerin etkinliğini sınırlamıştır denebilir.

likleri lobilerin etkisini azaltmaktadır. Bu nedenle Ermeni lobisi incelenirken bu durum göz önünde bulundurulmalıdır.⁵⁵

Dış politika oluşumunun kendine özgü yapısına ek olarak lobicilik, Amerikan örneğinin tersine, İngiltere’de kötü bir üne de sahiptir. ‘Lobicilik’ ile ‘çıkarları için sistemi kötüye kullanmak’ kavramları zaman zaman karıştırılmaktadır.⁵⁶ Kamuoyu milletvekillerinin lobi şirketleri ile ilişkilerini onaylamamakta, bunun demokrasinin yozlaştırılması olduğunu düşünmektedir.⁵⁷ Buna karşın Thatcher döneminde lobicilikte Amerikan tarzı yerleşmeye başlamış, 1990larda ise kavramsal karışıklık sürmekle birlikte lobiler sistemin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Sistem hala dışarıdan müdahalelere karşı direnmekte ve dar bir elit dış politikada ağırlığını sürdürmektedir. Buna bir cevap olarak lobicilik şirketleri de bu dar gruptan isimleri kullanarak sisteme sızmaktadır. Yani lordlar, aristokratlar, milletvekilleri, prestijli isimler vd. kendi isimlerini belli bir anlaşma çerçevesinde bu şirketlere veya gruplara bir anlamda ‘kiralamaktadırlar’. Örneğin 1994 yılında Meclis’in iki yemek salonu MP ve İP milletvekillerince 1500 kez tutulmuş ve bu milletvekillerinin himayesinde lobi grup ve şirketleri toplantılar düzenlemiştir.⁵⁸ 2000’li yıllarda bu sayıda büyük bir patlama yaşanmış ve toplantılar için yer sıkıntısı çekilmiştir. İsim ‘kiralamada’ bir diğer yöntemde belli bir anlaşma çerçevesinde milletvekillerine lobi grubunun istediği konuyu Meclis gündemine getirtmektir. Bu sayede konu Meclis’e girerken hem kamuoyunun dikkati artmakta, hem de bir anlamda prestij kazanılmaktadır.

Bu çerçevede Ermeni lobisi etnik lobilere karşı duyulan şüphelik ve İngiliz dış politikasının ‘kapalı’ yapısı nedeniyle ciddi zorluklar çekmiştir. Sayı olarak da çok küçük olan lobinin Meclis’te bir grup oluşturması söz konusu değildir. Bu nedenle lobinin daha çok kamuoyu oluşturmaya çalıştığı ve dolaylı yollardan karar mekanizmalarını etkilemeye çalıştığı gözlenmektedir. Buna ek olarak yukarıda sayılan yöntemler de Ermeni lobisinin en çok kullandığı yöntemlerdendir. Son birkaç yıldır Ermeni sorununun gündeme kısa

55 İngiliz dış politika yapım süreci ve etkileyen faktörler için bkz.: David Vital, *The Making of British Foreign Policy*, (Londra: George Allen and Unwin Ltd., 1971); William Wallace, *The Foreign Policy Process in Britain*, (Londra: The Royal Institute of International Affairs, 1975); Michael Clarke, *British External Policy-Making in the 1990’s*, (Brooking’s Institute, Mayıs 1992); Peter Byrd (ed.), *British Foreign Policy Under Thatcher*, (Londra: Palgrave, 1989).

56 Grant Jordan, ‘Towards Regulation in the UK: From “General Good Sense” to “Formalised Rules”’, *Parliamentary Affairs*, Cilt: 51, No.: 4, Ekim 1998, s. 524.

57 Nolan Report, s. 20.

58 *The Independent on Sunday*, Temmuz 1994.

sorular şeklinde gelmesi lobi şirketlerinin kullanıldığına işaret etmektedir. Üçüncü olarak Ermeni lobisi İngiltere’de mevcut Türkiye karşıtı bloğun halihazırdaki gücünü kullanmaya çalışmaktadır. Yunanistan ve Kıbrıslı Rumlar’la güçbirliği yapan Ermenilerin son yıllarda yakın mesaide olduğu grup ise Kürtçü gruplardır (özellikle PKK). Nitekim 1999 yazında Londra’da düzenlenen seminerde konuşan Ermeni kökenli Amerikalı araştırmacı Ara Sarafian De Montford Üniversitesi’nden Desmond Fernandes ile yapmış olduğu konuşmalarda Türkler’in yönettikleri halkları katletmeyi gelenek haline getirdiklerini öne sürerek Ermeni katliamından sonra şimdi de bir Kürt katliamının yaşandığını ileri sürebilmiştir.⁵⁹ Benzeri bir şekilde Ermeniler Rumlar’ın da katledildiklerini öne sürerek davalarında yandaş aramakta, Türkiye karşıtı blok içinde güç arttırmaya çalışmaktadır. Buna yakın bir strateji Yahudi lobiler ile de kurulmak istenmekte ve Holocost ile Ermeni sorunu arasında paralellik çizilmeye çalışılmakta, fakat Yahudiler’in anti-semitizmin tekliği konusundaki ısrarları böyle bir işbirliğini zora sokmaktadır.

Belirtilmesi gereken bir diğer nokta da Ermeni lobisinin kamuoyu oluşturmada izlediği yöntemdir. Din – Sanat - Eğitim saç ayakları üzerinde yükselen bu yöntemde ABD’deki çıkar zincirini bulamayan Ermeni lobileri kendilerinin toplumu en çok etkileyebildikleri din, sanat ve eğitim üzerinden siyaseti etkilemeye çalışmaktadır. Din konusu kısmen incelendi ve örneklerde daha da derinleştirilecek. Sanat alanında ise Ermenilerin çok avantajlı oldukları söylenebilir. İngiltere ve dünya sanat çevrelerinde isim yapmış çok sayıda Ermeni sanatçı bulunuyor ve Ermenilerin yürüttüğü Türkiye karşıtı kampanyaların en önemli ayağını müzik konserleri ve resim sergileri oluşturuyor. ‘Batı Ermenistan’dan Görüntüler gibi ‘masum’ isimler altında düzenlenen sergilerde Türkiye’nin Doğusu’nun, özellikle Van ve çevresinin Ermenistan olduğu vurgusu işleniyor. Sanata ek olarak en çok etkide bulunulmaya çalışılan alan eğitim. Ermeni tezini yansıtan çalışmalar kütüphanelere bağış yoluyla gönderilirken, konuyu çalışacak Ermeniler’e ve İngilizler’e burslar veriliyor. Bugün Ermeni sorunu konusunda en aktif isimlerden sayılan Christopher J. Walker’ın konuya merak salmasının Ermenistan’a seyahat bursu almasıyla başladığını belirtmesi önemlidir.⁶⁰ Ermeni savını içeren konferanslar için özellikle İngiliz siyasi yaşamında etkili okullar (Londra, Oxford, Cambridge Üniversitesi gibi) seçiliyor.

⁵⁹ ‘Kurdish and Armenian Genocides Focus of London Seminar’, *Armenian Forum*, Temmuz 1999.

⁶⁰ Walker’a burs veren Ermeniler değil, İngilizlerdir. Fakat bu tür bursların etkinliği açısından örnek çarpıcıdır. ‘Momerandum Submitted by Christopher J Walker’, *House of Commons, Foreign Affairs, Appendix-17*, Londra, Mart 1999.

2001 yılındaki faaliyetlerin Londra Üniversitesi'ne bağlı ve İngiliz siyasi yaşamına önemli isimler kazandırmış LSE de odaklanması bu çerçevede dikkat çekicidir.

Bu bilgilerin ışığı altında ve bunlara ek olarak son dönemde gelişen İngiltere'deki Ermeni siyasi faaliyetleri incelendiğinde Ermeni lobisinin gücü ve etkisi daha kolay anlaşılacaktır. Bu nedenle bundan sonraki bölüm bu konuyu ele alacaktır. Fakat bundan önce İngiltere'nin Ermeni sorunu konusundaki genel yaklaşımı özetlenecek. Böylece İngiltere'nin Ermeni politikasında yaşanan başarı / başarısızlığın ne kadarının lobi faaliyetlerinden kaynaklandığı daha kolay değerlendirilebilir.

İngiltere ve Ermeni Sorunu

İngiltere'nin Türkiye'ye, Ermenistan'a ve Ermeni sorununa yaklaşımını belirleyen en önemli faktörün İngiltere'nin Türkiye ve Kafkasya'daki ekonomik ve siyasi çıkarları olduğu söylenebilir. Bu konuda pragmatik bir politika izleyen İngiltere NATO'dan müttefiki Türkiye'nin ekonomik ve siyasi ağırlığının ve Türk halkının Ermeni sorunu konusundaki hassasiyetinin farkındadır. Ayrıca İngiltere Ermeni sorunu konusundaki bir yanlışın İngiltere'nin Ortadoğu, Balkanlar ve diğer bölgelerde de maliyeti olabileceğini bilmektedir. Bu anlamda İngiltere'nin bir denge politikası izlediği ve ulusal çıkarlarına zarar vermemeye büyük özen gösterdiği söylenebilir. Buna ek olarak Azerbaycan petroleri İngiltere'nin Kafkas politikasında gün geçtikçe artan bir öneme sahip olmuştur. Şu anda Azerbaycan petrolerinde ABD ile birlikte en fazla paya sahip ülke İngiltere ve Azerbaycan bu durumu kendi lehine kullanmak için özel bir çaba sarf ediyor.⁶¹ Dolayısıyla İngiltere Ermeni sorununda politika belirlerken Türkiye ve Azerbaycan ile olan ilişkilerini de göz önünde bulundurmak zorunda.

İngiltere'nin Ermeni sorunu konusundaki genel tutumu ise, sorunun doğrudan aktörlerinden birisi olmasına karşın kendisini dışarıda tutma çabasıdır.

61 Joseph R. Masih ve Robert O. Krikorian, *Armenia at the Crossroads*, (Amsterdam: OPA, 1999), ss. 109-111.

İngiltere'nin Ermeni sorunu konusundaki genel tutumu ise, sorunun doğrudan aktörlerinden birisi olmasına karşın kendisini dışarıda tutma çabasıdır. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Ermenilerin koruyuculuğuna soyunan ve sonrasında Rusya ile rekabette Ermeniler'i yalnız bırakan İngiltere o günden bugüne adeta sorunda dışarıdan bir gözlemci olduğu izlenimini oluşturmaya çalışmış, sorunun ulusal çıkarlarına zarar vermemesine gayret göstermiştir. Savaş sonrasında tüm Osmanlı belgelerine ulaşabilecek imkana kavuşan ve gerekli kovuşturmaları yaptıran İngilizler'in soykırım yönünde bir açıklamada bulunmamaları ve bu politikalarını günümüze kadar sürdürmeleri dikkat çekicidir. İngiliz yetkililer halen 1915 ve sonrasında yaşanan olayların 'trajik' olduğunu söylemekte, fakat 'soykırım' olarak değerlendirilemeyeceğini belirtmektedirler. Buna karşın 'soykırım' kavramının olaylardan sonra ortaya çıktığı bu nedenle olayların soykırım sayılamayacağı yönünde 'kaçamak' ve imalarla dolu açıklamalarda bulunulmuşsa da İngiliz resmi görüşünün tipik İngiliz politikasını yansıttığı, idealist bir tutumdan ziyade iki tarafı da 'üzmemeye' çalışan, İngiliz ekonomik ve siyasi çıkarları merkezli olduğu söylenebilir. Bunun detayları bir sonraki bölümde verilecektir.

III. SON GELİŞMELER VE SOYKIRIM KAMPANYASI

Yahudi Soykırımı'nı Anma Törenleri ve Ermeniler

Şüphesiz İngiltere Ermenileri'ni son yıllarda harekete geçiren en önemli olaylardan biri de soykırım kampanyası olmuştur. Daha önce de belirtildiği üzere, İngiltere Ermenileri tıpkı diğer ülkelerdeki Ermeni diasporaları gibi, ABD veya başka bir ülkede Türkiye karşıtı bir kampanya başlatıldığında, kendi ülkelerinden buna aktif ya da pasif verebilecekleri her türlü desteği vermektedirler. Durum böyle olunca ABD ve Fransa meclislerindeki sözde soykırımı yasal olarak tanıma çabaları İngiliz Ermenileri'ni de harekete geçirmiştir. Bu konuda Holokost'u (Naziler'in sistemli bir şekilde Yahudileri yok etmesi olayına verilen ad) Anma Günü (Holocaust Memorial Day) Ermeni lobilerine önemli bir fırsat sunmuştur. Fakat bundan önce de İngiltere Ermenileri'nin soykırımı İngiliz gündemine getirmek için yoğun çabaları olmuştur. Bu çabalar komisyonlara dilekçe, faks veya mektup gönderme şeklinde olduğu gibi, etkin isimleri devreye sokarak Meclis'in her iki kanadında dostlar edinmek şeklinde de gelişmiştir. Örneğin Mart 1999'da Avam Kamarası Dış Olaylar Komitesi'ne sunduğu memorandumda Christopher J. Walker 1915 olaylarının acilen 'soykırım' olarak tanınması gerektiğini iddia etmiş-

tir.⁶² Bu yöndeki çabaların önemlilerinden bir diğeri ise 26 Temmuz 2000 tarihinde Meclis'in her iki kanadından lord ve milletvekillerinin birleşerek Başbakan Tony Blair'e 1915 olaylarını soykırım olarak tanıması için bir 'dilekçe' vermeleridir. O ana kadarki tavrı söz konusu olayları soykırım olarak tanımama şeklinde olan İngiliz hükümeti bu isteği de reddetmiştir.⁶³

Belirtildiği üzere, İngiltere'deki Ermeni lobisi için en büyük fırsatı Holokostu Anma Günü vermiştir. İngiltere tarihinde ilk kez gerçekleştirilen ve tam adı 'Holokost'u Anma Günü, Soykırımları Hatırlamak, Gelecek İçin Dersler Çıkarmak' olan bu projenin hazırlıkları aylar öncesinden başlamış, BBC tarafından yayınlanması öngörülen törenin idari kontrolü ise İçişleri Bakanlığı'na verilmişti. Anma günü Kızıl Ordu'nun Auschwitz Toplama Kampı'na vardığı gün olan 27 Ocak olarak tespit edilmiş,⁶⁴ zaman dilimi olarak da İkinci Dünya Savaşı'nda Yahudiler'in yaşadığı olaylar özellikle seçilmişti. Diğer bir deyişle Yahudiler'in çok daha önceleri, örneğin 19. hatta 20. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşadığı dramatik olayları veya Alman ya da İngiliz toplumlarında görülen anti-semitik vakaları gündeme getirmek planlarda yoktu.⁶⁵ Çünkü İngiliz hükümeti de biliyordu ki kapsam biraz daha genişlerse kontrolü elde tutmak mümkün olmaz, masum bir anma günü İngiliz ulusal çıkarlarına ve toplumsal

⁶² 'Memorandum Submitted By Christopher J. Walker', *Select Committee on Foreign Affairs, Appendices to the Minutes of Evidence-Sixth Report, House of Commons, Foreign Affairs*, Mart 1999.

⁶³ Julia Pascal, 'A People Killed Twice', *The Guardian*, 27 Ocak 2001.

⁶⁴ Bazı İngilizler bu tarihe itiraz ederek İngiliz ordusunun Belsen' e gelmiş olduğu 15 Nisan tarihinin seçilmesi gerektiğini, bunun ulusal çıkarlara daha uygun olacağını savunmuşlardır. Buna karşın halen İsveç ve Almanya'nın yanı sıra, 27 Ocak tarihi Avrupa Birliği tarafından da AB'nin Soykırımı Hatırlama Günü olarak belirlenmiştir. Yahudiler ise soykırımı anma gününü Nisan ayında Yom Hashoah adı altında düzenlerler. (Philip Johnston, 'A Day to Let Britain Reflect Upon Evil', *The Daily Telegraph*, 11 Ocak 2001). Avrupa ülkelerinin Yahudi soykırımını anma gününü İsrail ile aynı zamanda yapmaması dikkat çekici bir tutumdur.

⁶⁵ Yahudiler İkinci Dünya Savaşı'ndan önce de Yahudi oldukları için bir çok saldırılara uğramışlar, özellikle Almanya ve Rusya'da evleri yakılmış, toplu halde saldırılara uğramışlardır. İngiltere bu konuda görece daha iyi bir durumda sayılsa bile İngiliz tarihi de anti-semitik (Yahudi karşıtı) hareketlerle doludur. Örneğin 1189'da I. Richard'ın taç giyme töreninin ardından 33 kadar Yahudi Londra'da çıkan ayaklanmada öldürülmüş, bir yıl sonra York'ta 150 Yahudi çocuk ve kadınlar da dahil olmak üzere katedilmiştir. 1222'de Oxford'da Kilise Konseyi Yahudiler'in elbiseleri üzerine Yahudi olduklarını belirten bir bandaj takmasını zorunlu hale getirdi. Bu karar Roma (1215) ile birlikte Yahudiler'e karşı Hitler benzeri uygulamaların ilk örneklerinden birini oluşturuyordu. 1231'de Simon de Montfort tüm Yahudiler'i Leichestre şehrinde atarken, 1290'da Kral I. Edward bununla yetinmeyerek tüm Yahudiler'i İngiltere'den ve Galler'den kovmuştu. Üç yüz yıl boyunca İngiltere'ye dönmeyen Yahudiler'in karşılaştığı saldırılar 1656'da Oliver Cromwell'in verdiği geri dönüş izniyle de bitmemiş, yer yer saldırılar ve hakaretler 20. yüzyıla kadar devam etmiştir. 1911'de Galli madenciler Yahudi karşıtı büyük bir gösteri başlatarak Tredegard'da Yahudi mağazalarını yağmalamışlardır. XIX. yüzyılda İngiltere'nin en zenginleri arasına girmelerine karşın, 1930'lardaki ırkçı ayaklanmaların en önemli hedefi de yine Yahudiler olmuştur. Bu bağlamda İngiltere'de Ermeni soykırımı iddialarını tartışırken, İngiltere tarihine benzer, köklerini yüzlerce yıl önceden almış bir Yahudi (ya da Ermeni, ya da başka herhangi bir millete karşı) düşmanlığının Osmanlı tarihinde görülmediğinin altını çizmek gerekir. İngiltere'de Yahudiler konusu için bkz.: Martin Gilbert, *Jewish History Atlas*, (Londra: George Weidenfeld and Nicolson Ltd., 1985); Sedat Laçiner, 'Açık Kapı Politikası'ndan Yabancı Düşmanlığına: İngiltere'de İrkçilik, Dış Göç ve İrk İlişkileri, (Ankara: ASAM, 2001),

barışa zarar verebilecek bir hale gelebilirdi. Dolayısıyla anma günü Ermeniler'i kapsamadığı gibi ilk haliyle Türkiye'yi ilgilendirebilecek bir yönü de yoktu. İkinci Dünya Savaşı boyunca milyonlarca insanı sırf din ya da ırkları nedeniyle öldüren Avrupalılar'ın 'vicdan rahatlatma' kervanına İngiltere de katılıyordu. Nitekim İngiliz İçişleri Bakanı Jack Straw, söz konu anma gününün 'toplumu eğitmek ve hoşgörülü ve ırkçılık karşıtı bir toplum yaratmak' için ihdas edildiğini söylüyordu.⁶⁶ İngiltere'nin böyle bir gün oluşturmasının pratik nedeni ise etnik lobilerin baskısı ve bu konuyu dış politikada bir kart olarak kullanmak, en azından bu cepheden eleştiri almamak olabilir. Çünkü Fransa ve diğer bazı Avrupa ülkeleri soykırımı reddedenlere ceza veren yasalara sahip olmasına karşın İngiltere'nin buna benzer sert cezalar içeren bir yasası mevcut değildi.⁶⁷

Yukarıda belirtilen amaç ve kapsama karşın Ermeni örgütleri uluslararası alanda yürüttükleri kampanyanın bir parçası olarak İngiliz İçişleri Bakanlığı'na ve programın uygulayıcısı ve yayıncısı olacak olan BBC'ye başvurular ve Ermeniler'e 1915 yılında uygulandığını iddia ettikleri soykırımın da programa alınmasını talep ettiler. Programdan aylar önce ve organize olduğu çok açık olan kampanya sadece bakanlığa ve yayıncı kuruluşa değil, basın organlarına da odaklandı ve İngiliz hükümetini zora sokacak haberler birer ikişer çıkmaya başladı. Örneğin İngiliz ulusal gazetelerinden The Independent'in tanınmış Ortadoğu muhabiri Robert Fisk büyük puntolarla adeta kendi hükümetinden sözde Ermeni soykırımını tanıması nedeniyle hesap soruyordu:

*'Ocak ayındaki İngiltere'deki ilk anma günü Türkler'in 1.5 milyon insanı öldürdüğü 1915 zulmünü kabul etmeyecek. Hükümet, Ocak ayında Anma Günü düzenlerken Ermeni Holokostu'nu⁶⁶ tanımayı reddedecek.'*⁶⁹

ss. 11-12; C. Holmes, *Anti-Semitism in British Society, 1876-1939*, (Londra: Edward Arnold, 1979); Tony Kushner, 'Anti-Semitism and Austerity: The August 1947 Riots in Britain', içinde Panikos Panayi (ed.), *Racial Violence in Britain, 1840-1950*, (Leicester: Leicester University Press, 1993), ss. 149-167; G. Lebzelter, *Political Anti-Semitism in England, 1928-39*, (Londra: Macmillan, 1978); W. Mandle, *Anti-Semitism and the British Union of Fascists*, (Londra: Longman, 1968).

⁶⁶ Johnston, 'A Day...'. Amaçlar için ayrıca bkz.: 'Statement of Purpose', www.holocaustmemorialday.gov.uk.

⁶⁷ Başbakan Tony Blair böyle bir yasa için daha 1997 yılında 'yeşil ışık' yakmış, fakat Avam Kamarası bu konuda bir kanun tasarısı olmasına karşın çok fazla 'acele etmemiştir'. İngiltere'de, böyle bir yasanın 'serbest konuşma' hakkını engelleyeceği yönünde ciddi itirazların bulunduğunu da hatırlatmak gerekir. Robert Shrimmsley, 'Blair Backs Holocaust Denial Law', *The Daily Telegraph*, 30 Ocak 1997; Anne Karpf, 'Memories aren't Made Of This', *The Guardian*, 26 Ocak 2001.

⁶⁸ Holokost kavramı daha çok Yahudi soykırımı için kullanılır. Ermeniler için kavramın kullanılmaya başlanması yapay çabaların bir sonucu olarak son dönemde yaygınlaştırılmaya çalışılmaktadır.

⁶⁹ Robert Fisk, 'Why The Armenian Holocaust Must Not Be Airbrushed From History', *The Independent*, 27 Kasım 2000.

Cezayir, Lübnan ve İsrail haberleriyle tanınan Fisk, zamanla bu gazetede yazılarını bir kampanya havasına sokmuş ve tamamıyla Türkiye'yi karalayıcı, tek yönlü bir kampanya yürüterek, Ermeni lobisinin en önemli kozlarından biri haline gelmiştir.

İngiliz İçişleri Bakanlığı'nın, Amerika Ermeni Asamblesi'nden gelen Ermenileri de anma gününe dahil etme yönündeki talebine ve basından gelen baskılara karşı verilen cevapta ise diplomatik bir dil kullanılmıştır:

*'Birinci Dünya Savaşı esnasında yaşanan Hristiyan azınlık katliamları (massacres) dehşet verici bir trajedidir ve dönemin İngiliz hükümetince kınanmıştır. İngiliz anma günü ise Nazilerin Yahudiler'e karşı işlediği soykırma (holocaust) ve benzeri sorunlara neden olan son dönemde gerçekleşen zulümlere odaklanacaktır.'*⁷⁰

Resmi cevap her ne kadar 1915'de bir çok Ermeni'nin öldürüldüğünü kabul ediyorsa da, İngiltere'nin resmi olarak o dönemde gerçekleşen olayları 'soykırım' olarak kabul etmediğinin⁷¹ anlaşılması üzerine kampanyanın dozağı artırılmış ve BBC ile İçişleri Bakanlığı ağır eleştiriler ile karşı karşıya kalmıştır. BBC, 'programı ben düzenlemiyorum. Sadece hazırlanmış bir programı uyguluyorum' açıklamasına karşın bir çok gösteri ve protestonun hedefi haline gelmiştir. Bunun üzerine kendisini bir açıklama daha yapmak zorunda hisseden BBC 'Ermeni soykırımı özel olarak dışlanmış değildir. Ancak bizim bu programdaki tarihi atıflarımız 1915-1920 dönemini kapsamamaktadır... ve tüm XX. yüzyıl zulümlerini kapsamak hiçbir zaman bizim plan ve değerlendirmelerimiz içinde olmamıştır' açıklamasını yayınlamıştır.⁷² Bu açıklamalar da Ermeniler'i tatmin etmeyince, BBC ve bakanlık yetkililerince Ermenilerin çektiği sıkıntılarının programda 'bir şekilde' zikredileceği ima edilmiştir. Bu arada adeta 'bir mavi boncuk' da Türk büyükelçiliğine verilmiş, ve 'merak etmeyin Ermeniler programa dahil edilmediler' denmiştir. İşin aslına bakılırsa gerek BBC, gerekse İçişleri Bakanlığı'nın açmazı ortadaydı. İngiltere resmi olarak Ermeni soykırımı iddialarını kabul etmiyor, fakat İngiliz kamuoyu ve bazı etkin isimler bu iddialara

⁷⁰ Fisk, 'Why...'

⁷¹ İngiltere yaşananların bir 'soykırım' olmadığını, çünkü olayları devletin yönlendirdiğine işaret eden bir delilin olmadığını açıklamıştır. Amberin Zaman, 'Turkey Recalls Its Paris Envoy Over Genocide Vote', *The Daily Telegraph*, 19 Ocak 2001; Philip Johnston, 'Why We Continue To Deny That This Was Genocide', *The Daily Telegraph*, 11 Ocak 2001.

⁷² BBC'nin basın açıklaması; Philip Johnston, 'Anger Over The "Forgotten" Massacre', *The Daily Telegraph*, 11 Ocak 2001.

inanıyordu. Ayrıca söz konusu program Yahudi soykırımını anmak üzere hazırlanmış olmasına karşın bazı son dönem olaylara da değinileceği belirtiliyordu ve bundan kasıt eski Yugoslavya'da ve Ruanda'da yaşanmış olaylardı. Bu durumda neden 1940 tarihinin sınırı olarak konduğunun mantıklı bir izahı yapılamıyordu. Kısacası İngiltere ne Ermeniler'i kırmak istiyordu, ne de Türkiye ile köprüleri yakmak. Durum böyle olunca açıklanması zor bir tablo ortaya çıkıyordu ve bu da Ermenilerin İngiltere'de seslerini daha çok duyurabilmelerine ve aylarca gündemde kalmalarına, dolayısıyla Türkiye'yi karalayıcı haberlerin bu süre zarfında İngiliz kamuoyunda daha etkili bir şekilde gündemde kalmasını sağlıyordu.⁷³ Ermenilerin bu ortamdaki stratejisi, 'aslında İngiltere'nin de Ermeniler'e, Türkler tarafından soykırım uygulandığını bildiği, ancak siyasi nedenlerden dolayı bunu görmezden geldiği' iddiasını İngiliz kamuoyuna kabul ettirebilmektir. Churchill'in ve eski İngiliz diplomatlarının sözlerini ön plana çıkaran bu strateji etkisini en çok basın ve sivil toplum kuruluşları üzerinde göstermiştir. Sağ ve sol tüm gazeteler ve televizyon kanalları Türkiye aleyhine cephe alırken Mülteciler Konseyi gibi toplumda saygınlığı yüksek dernek ve kuruluşlar da Türkiye'yi ve İngiliz hükümetini suçlayıcı açıklamalarda bulunmuşlardır.

Aralık ayında kampanya hız kazanırken, Ermeni lobisi Lordlar Kamarası'nda buluşarak ABD'deki Gomidas Enstitüsü'nde basılan ve Ermeni soykırımını iddialarına yer veren Mavi Kitap'ın tanıtımını yapmıştır. Lordlar Kamarası Ermenilerin en çok kullandıkları yerlerden biridir ve kamarada Ermeni iddialarına destek verebilecek Lord Hylton ya da Lord Avebury gibi üyeleri barındıran, Türkiye karşıtı her türlü iddiaya sonuna kadar destek olacak Rum, PKK ve insan hakları lobileri mevcuttur. Nitekim ismi geçen toplantı da yine bu isimler tarafından himaye edilmiştir. Bu çerçevede Lord Hylton konuyu kısa sürede, 20 Aralık'ta Lordlar Kamarası'nın gündemine taşımış ve hükümete şu soruyu yöneltmiştir:

*'Lord Hylton majestelerinin hükümetine sordu: Acaba hükümetiniz 27 Ocak 2001 tarihinde yapılacak olan Holocaust Anma Günü'ne 1915-16 Ermeni katliamlarını da dahil etmeyi düşünmekte midir?'*⁷⁴

⁷³ Türkiye karşıtı bu sonucun ortaya çıkmasının planlı bir politikanın sonucu olduğu yönünde elimizde kesin bir delil yoktur. Buna karşın bunun hükümet düzeyinde Türkiye'yi köşeye sıkıştırmak üzere hazırlanmış bir komplo olduğu iddiaları sıkça dile getirilmiştir.

⁷⁴ 'Armenian Massacre 1915-16: Commemoration', *Lords Hansard*, 20 Aralık 2000, Column WA60-61, HL114.

Hükümet adına cevap veren Brighton Lordu Bassam'ın cevabı daha önceki cevaplara benzemektedir:

*... Holocost Anma Günü Holokost'tan ve en son mezalimlerden ders almaya odaklanmıştır. Bizler, Holokosttan önceki olaylar ile ilgili talepleri değerlendirmekle birlikte, Holokost ve sonrası olaylara odaklanma konusunda tutarlı bir karar aldık. Örnekler Haçlı Seferleri'ni, köleliği, sömürgeciliği, Stalin kurbanlarını ve Boer Savaşı'nı kapsamaktadır. Yanlış yorumlanma ihtimalinin bulunduğu her yerde bir hat çekebilmek her zaman için zor olmuştur.*⁷⁵

Bu ve benzeri sorular sık sık Avam ve Lordlar Kamarası'nın gündemine gelirken, Türkiye'nin gündeme geldiği her oturumda (Kıbrıs, PKK, Avrupa Birliği vb. konular) Ermeni soykırımı iddialarını sormak bir adet haline getirilmiştir. Örneğin Avam Kamarası'nın 23 Ocak 2001 günü oturumunda konu Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne uyumu olduğu halde, Cardiff milletvekili Jon Owen tartışmaların seyrine bakmaksızın Ermeni soykırım iddialarını gündeme getirmiştir:

*'Soykırımın işlendiği günü İngiliz hükümetinin olayları soykırım olarak kabul etmesine karşın, Türkiye'deki Ermenilerin soykırma uğradığını inkar etmek hükümetin ne tür bir etik dış politikası oluyor acaba. Geçmişin günahlarını reddetmenin nedeni NATO'daki güçlü bir müttefik olmasın?'*⁷⁶

Soruya sert bir ses tonuyla hükümet adına cevap veren Mr. Vaz, İngiliz Hükümeti'nin diğer ülkelerin isteklerine göre dış politika belirlemeyeceğini belirttiikten sonra, 'Biz bu konudaki politikamızı açıkça ortaya koyduk. Bu gelişme Ermeni tarihindeki üzücü ve hassas bir olaydı; bu husustaki konumumuzu muhafaza etmekteyiz'. Bu arada soru sahibi olan Owen'ın Galler'den bir milletvekili olması da dikkat çekicidir ve takip eden aylarda Ermeni iddialarına en büyük desteğin Galler Meclisi'nden gelmesi bu konudaki kuşkuları doğrulamıştır. Denebilir ki Ermeni lobisi bu dönemde en etkili propaganda faaliyetlerini Galler'de gerçekleştirmiştir.

Kampanyanın önemli bir ayağını da İngiliz eğitim ve sanat merkezleri oluşturuyordu. Bu çerçevede saygın İngiliz kurumlarında, mümkün olduğunca Ermeni yanlısı İngilizler konuşturularak ve çoğu zaman ABD diasporasının da desteği sağlanarak konferanslar ve

⁷⁵ 'Armenian Massacre 1915-16: Commemoration', *Lords Hansard*, 20 Aralık 2000, Column WA60-61.

⁷⁶ 'Turkey', *House of Commons Hansard Debate*, 23 Ocak 2001, Column 790.

toplantılar düzenlenmiştir. Bunlardan 22 Ocak 2001 tarihli LSE’de düzenlenen ‘Soykırımı İnkâr: Ermenistan’dan Bosna’ya’ adlı konferans en dikkat çekicisidir. New York Soykırım Çalışmaları Enstitüsü’nden Prof. Helen Fein’in konuşması Ermeni trajedisinden ders alınmadığı için Bosna’da benzeri olayların yaşandığı şeklindeydi. Eğitim bağlamında dikkat çekici bir diğer isim de Londra Üniversitesi Koleji’nden, Amerikan asıllı Ermeni antropolojist Dr. Susan Pattie’dır. Kendi ifadelerine göre, Dr. Pattie’nin ailesi 1915 olaylarında bugünkü Türkiye – Suriye sınırlarına yakın bir yere göçe zorlanmış, babasının iki kardeşi yolda ölmüş, diğerlerini ise Türkler almış. Kişisel çabalarına ve yaptığı konuşmalara ek olarak Pattie, The Guardian’a verdiği demeçte bu göçler esnasında bir çok Ermeni çocuğun köle olarak çalışma kamplarında çalıştırıldığını, bir kısmının zorla dinleri değiştirilerek Müslüman ailelere verildiğini, diğer bir kısmının ise kaybolduğunu iddia etmiştir.⁷⁷ İddialar yeni olmamakla birlikte Pattie’nin bu iddiaları kendi gözleriyle görmüş gibi anlatması ve aktaran muhabirin de bu edayla haberini kaleme alması şaşırtıcıdır, çünkü Dr. Susan Pattie sadece 50 yaşında. Dr. Pattie’nin iddiaları bildik olmakla birlikte konuşmasının bir yerindeki ifadeler diasporadaki Ermeniler’i anlamak adına çok önemlidir. Şöyle diyor bayan Pattie:

‘Babam Amerikalı İngiliz olmasına ve okul arkadaşlarımın tamamına yakını Yahudi olmasına karşın, ananem de bizimle yaşadığından ben kendimi tamamıyla bir Ermeni olarak tanımlıyordum. Bizler tehcir hakkında anlatılanlarla büyüdük. Bu bizim Ermeniliğimizin bir parçasıydı.’⁷⁸

Anma günü yaklaştıkça yoğunlaşan kampanyada dikkat çekici bir diğer nokta da kampanyanın tek bir koldan değil, bir çok alanda ve çok sayıda kuruluşun örgütlü çalışması sonucunda gerçekleştirildiği, ya da böyle bir izlenimin başarı ile verildiğidir. Bu kampanyada sadece dindar, sanatçı, işadami vb. Ermeniler yer almamış, cins, yaş, gelir durumu fark etmeksizin tüm İngiltere ve dünya Ermenileri’nin aynı amaç doğrultusunda birleştiği hissi uyandırılmaya çalışılmıştır. Nitekim eşcinsel Ermenilerin Admiral Duncan pub önünde düzenledikleri gösteri bu tespiti teyit etmektedir.⁷⁹ Eşcinsel haklarını derneği Stonewall tarafından Yahudi soykırımını anmak üzere düzenlenen toplantıya katılan Ermeniler buradaki top-

⁷⁷ Julia Pascal, ‘A People Killed Twice’, *The Guardian*, 27 Ocak 2001.

⁷⁸ Pascal, ‘A People...’.

⁷⁹ Ara Sarafian, ‘Armenian Rainbow Coalition (London) Represents Armenians at Stonewall Meeting’, *Armenian News Network*, 4 Şubat 2001.

lantıda soykırımın sık rastlanan bir suç olduğunun altını çizerek kendilerinin de Türkler tarafından soykırıma tabii tutulduklarını iddia ettiler. Eşcinsel, lezbiyen gibi grupların Batı toplumlarında hızla güçlendiği ve siyasette ağırlıklarını iyiden iyiye hissettirdikleri düşünülecek olursa bu etkinliğin ne anlama geldiği daha kolay anlaşılabilir. Londra Belediye Başkanı Ken Livingston'un da toplantıya katılması tespitimizi doğrulamaktadır. Belirtilmesi gereken bir diğer nokta da bu faaliyete katılan ve organizasyonda önemli bir rol üstlenen Vasken Tavitian'ın Ermeni Soykırımını Tanıma Komitesi ile yakın bir işbirliği içinde olmasıdır.

Anma Günü

Anma gününden bir gün önce 400 kadar Ermeni, İçişleri Bakanlığının önüne gelerek, bakanlığın Ermeni soykırımını tanımamasını protesto eden pasif bir gösteri düzenlediler. 12 saatlik sessiz gösteri yer yer dini bir ayin şeklinde geçerken, eylem öncesinde çok sıkı bir medya tanıtımının da gerçekleştirildiği anlaşıyordu. Yaklaşık bir hafta boyunca basın yayın kuruluşlarını mektup, faks ve e-mail bombardımanına tutan İngiltere Ermenileri çabalarının karşılığını alıyorlardı. Eyleme katılanların sayısı birkaç yüz kişi olmasına karşın, İngiliz medyasının ilgisi büyüktü. Ülkenin iki büyük televizyon istasyonu BBC ve ITN'e ek olarak hemen hemen bütün büyük basın kuruluşları protestoyu tüm detaylarıyla gazete sayfalarına ve televizyon ekranlarına taşımışlardır. Bu haberlerde en çok yer verilen sözler Hratche Koundarjian'a aittir:

*'İngiliz halkı Ermeni soykırımı gerçeğine uyandı, bu gerçeği anlamaya başladı. Anma Günü nedeniyle çok kızgınlar, çünkü 1915 yılında katledilen 1.5 milyon Ermeni'nin hatırasına karşı ikinci kez politik bir aldatma oynanıyor.'*⁸⁰

Eylem sadece basından değil, dini bir çok kuruluştan da sempati gördü. Bu çabalar sonucu bazı kilise ve hayır kurumları Ermenilerin mücadelesini destekler türeden açıklamalar yaptılar ve Türklerin 2 milyona yakın Ermeni'yi öldürdüklerini üyelerine duyurdular.⁸¹

⁸⁰ 'UK Holocaust...'

⁸¹ Bunlar içinde en insafı sayılabilecek church.net'in ifadeleri şöyleydi: 'Ermeniler Osmanlı İmparatorluğu tarafından 1915 ve 1917'de gerçekleştirildiği söylenen soykırımın kurbanlarıdır. Ermeniler Türklerin 2.8 milyonluk Ermeni nüfusundan 1.1 milyon ile 1.8 milyon arasında kişiyi yok ettiklerini hesap ediyorlar, fakat konu çok hassastır ve rakamlar halen tartışmalıdır.' (www.churchnet.org/news/top-uk.html).

Holokostu Anma Günü belirtildiği üzere 27 Ocak 2001 günü, Londra'da Westminster Central Hall'da, Başbakan Tony Blair, tüm siyasi büyük parti temsilcileri ve Galler Prensi Charles'ın da katılımıyla gerçekleştirildi. Törene Yahudi cemaatinin önemli temsilcileri, Kamboçya ve Ruanda katliamlarından sağ kurtulabilmiş kişiler de katıldılar. 2000'den fazla davetli içinde 200 kadar da Alman Nazizm'inden kurtulmayı başarmış Yahudi de bulunuyordu. Dua ve ilahilerin okunduğu törende Ruanda katliamından kurtulan Cecile Kayirebwa da, anne ve babasının öldürülmesinden sonra yazdığı şarkıyı söyledi. Cecile şarkısında 'savaş sıradan, dolayısıyla ölüm de' diyordu. Kısacası büyük bir ilginin olduğu törene aynı zamanda son derece duygusal bir hava da hakimdi. Diğer bir deyişle Türkiye'nin böyle bir toplantı öncesinde ve sonrasında manevra alanı oldukça daraltılmıştı. Tören salonunun dışında 500-1000 Türkiye ve Kıbrıs Türkü ile bazı Azerbaycanlılar'ın aleyhte gösterilerine karşın, yüz binlerce Ermeni'nin katledildiğine inanan bir topluma, böylesine bir atmosferde hukuksal kavram tartışması ile cevap verebilmek olanaksızdı. Nitekim törene davetli olan 20 kadar Ermeni din adamı ve toplum temsilcileri ellerinde mumlar bir yandan diğer katliama tabii tutulmuş halkları anıyorlar, diğer taraftan da 1915 yılında, 20. yüzyılın ilk katliamının ve soykırımının kendilerine yapıldığını anlatıyorlardı.⁸² İddialara göre bu 20 kişiden ikisi, Yerevant Shekerdenian ve Anig Bodossian 1915 olaylarını yaşamış ve 'soykırım'dan kaçmayı başarabilmiş iki Ermeni'ydi ve tören boyunca diğer toplum temsilcileri ve basının sempatisini kazandılar. Türk yetkililere törenin Ermeni soykırım iddialarına dönük olmadığı mesajını veren İngiliz İçişleri Bakanlığı söz konusu şahısları resmen davet ettiklerini kabul etmiş, buna karşın davetlilerin 'Ermeni soykırımı nedeniyle değil, İngiltere'de yaşayan Ermeni toplumunu temsilen törene davet edildiklerini' söylemişlerdir. Bu noktada, öngörülü bir yaklaşımla 19. ve 20. yüzyıllarda Balkanlar'da katliama tabii tutulan 2 milyondan fazla Türk ve Müslüman azınlık ile Kafkaslar'da Ermeni ve Rus katliamına uğrayan Osmanlı halkları belki de bu törene katılabilirlerdi, böylece Türklerin de ne kadar büyük acılar yaşadığı tüm dünyaya duyurulabilir, sadece 'öldüren, katleden' sıfatı layık görülen bir toplum bu suçlamalara kısmen de olsa cevap verebilirdi. Fakat böyle bir organizasyon için öngörü ve geniş görüşlülüğün ötesinde imkanlara ihtiyaç vardır. Her şeyden önce Ermeni din adamlarının yanına Türk devletinin memurlarını oturtmak mümkün olamamaktadır. Böyle bir ortamda Türk tezini anlatacak kişiler dini

⁸² 'UK Holocaust Memorial Day: Community Invited Despite Genocide Not Being Included', Asbarez, 29 Ocak 2001.

liderler ve sivil toplum örgütü üyeleridir, ve ne yazık ki ihmaller ve yanlış politikalar neticesinde 300.000 kişilik Londra Türk toplumu paramparça bir görünüm sergilemekte, bir çok grup ve cemaat de küstürüldüğünden devletten uzak, bireysel çabalara mahkum edilmektedir. Diğer bir deyişle kendi vatandaşlarına kendisini anlatamayan bir devletin, kendisini Ermenilere, İngiliz toplumuna, ya da dünya kamuoyuna anlatması son derece zordur ve bu noktada birkaç diplomatın, ya da propaganda uzmanının alabileceği önlemler son derece sınırlıdır. Bu kısa tespitten sonra sözkonusu törene geri dönecek olursak, İçişleri Bakanlığı'nın bu daveti Ermeniler'i son derece memnun etmiştir. İngiltere'de kurulu bulunan Ermeni Soykırımını Tanıma Komitesi (The Committee for Recognition of the Armenian Genocide) bu daveti bir 'başlangıç' olarak saydıklarını ve devamının geleceğine emin olduklarını açıklamıştır.⁸³ Ermenilerin ümitlenmeleri son derece doğaldı. Çünkü onlara cesaret veren sadece bakanlığın daveti olmamış, basının Ermeni yanlısı tutumu gelecekte daha büyük adımların atılacağına işaret etmiştir. Bu çerçevede The Guardian'ın aynı gün verdiği haberinde 'İki Kez Öldürülen Halk' başlığıyla verdiği ve tamamıyla Ermeni verilerine göre hazırladığı haberinde 'Osmanlı Türkleri savaş bahanesiyle Ermeni nüfusunun üçte birini yok etti, Türkiye bunu inkar ediyor, İngiltere de soykırımı tanımaktan çekiniyor' demesi ve onu sağ ve sol hemen hemen tüm gazetelerin izlemesi doğal olarak İngiltere Ermenileri'ni cesaretlendirmiştir.⁸⁴ Kamuoyu ve basında devam ilgi etkisini Meclis'te de göstermiş ve adeta aynı kalemden çıkmış izlenimini veren sorular kısa süreli aralar ile Avam ve Lordlar Kamarası'nda sorulmaya devam edilmiştir. Bu sorulara hükümetin cevabı hemen hemen aynı ve çok kısa olmasına karşın milletvekilleri soru sormaktan yılmamış, İngiltere'nin neden Türkler'in yaptığı soykırımı tanımadığı sorusu parlamentoda yankılanmaya devam etmiştir. 27 Şubat'ta yaşanan şu örnekte olduğu gibi:

"Bay Edward Leigh (Gainsborough) sordu: XX. yüzyılın ilk soykırımı olan Ermenilerin katledilmesi konusunda hükümet, daha önceki hükümetlerin hiç yapmadığı bir şeyi yapacak ve üzüntüsünü belirtecek mi? Hiçbir şekilde özür dilenmedi, fakat konu Fransız Hükümeti'nce yerinde bir şekilde çözüldüğü gibi hala önemini, koruyor. Biliyorum ki (Fransızlar) sonuçlarına katlanmak zorunda kaldılar, fakat doğru olan şeyi yaptılar. Eğer üzüntü ve pişmanlığımızı belirtmezsek, Hitler'in şu şey-

⁸³ 'UK Holocaust...'

⁸⁴ Julia Pascal, 'A People Killed Twice', *The Guardian*, 27 Ocak 2001.

tani sözleri haklı çıkmış olacak: 'Şimdi Ermeniler'i kim hatırlıyor?'. Acaba hükümet, hiçbir Türk Hükümeti'nin XX. yüzyılın bu ilk soykırımı konusunda hiç özür dilememesinden dolayı bir üzüntü duyduğunu belirtir bir açıklamada bulunacak mı?''.

"Bay Vaz (Hükümet adına): saygıdeğer bayım daha önceki dış politika soruları esnasında burada idiler. Ben politikayı ortaya koydum ve bu politika henüz değişmemiştir."⁸⁵

Nuh'un Gemisi ve Soykırım İddiaları

İngiltere, her ne kadar anma gününe Ermeniler'i dahil etmemiş, soykırım iddialarını resmi olarak tanımama politikasını sürdürmüşse de anma gününde boy gösteren Ermeni toplumu temsilcileri ve Ermeniler'e 'gayri resmi' de olsa tanınan ayrıcalıklı konum Türkiye-İngiltere ilişkilerine zarar vermiştir. Bu zarar ne yazık ki sadece an-

İngiltere, her ne kadar anma gününe Ermeniler'i dahil etmemiş, soykırım iddialarını resmi olarak tanımama politikasını sürdürmüşse de anma gününde boy gösteren Ermeni toplumu temsilcileri ve Ermeniler'e 'gayri resmi' de olsa tanınan ayrıcalıklı konum Türkiye-İngiltere ilişkilerine zarar vermiştir.

ma töreni ile sona ermemiştir. Yakaladıkları rüzgarı daha iyi kullanma eğiminde olan Ermeni cemaati kampanyasına takip eden günlerde de hız kesmeden devam etmiştir. Bu bağlamda 1 Mart 2001'de İngiliz Milli Kütüphanesi'nde (British Library) açılan 'Nuh'un Hazinesi' sergisi tamamen bir Ermeni propagandasına dönmüş, bu propaganda esnasında sadece soykırım iddiaları tekrarlanmakla kalmamış, modern Türkiye'nin sınırları içinde yer alan Ağrı Dağı'nın aslında Ermenilerin anavatanı olduğu iddiası İngiliz kamuoyunun bilinç altına

yerleştirilmeye çalışılmıştır.⁸⁶ Serginin açılışını Dışişleri Bakanı ve İşçi Partisi milletvekili Robin Cook'un Ermeni dini liderleriyle birlikte yapmış olması bu propagandaların ne kadar etkili bir yol izlediğinin açık bir göstergesidir. Sergi esnasında en çok üzerinde vurgu

⁸⁵ 'Turkey', *House of Commons Hansard Debates*, 27 Şubat 2001, Column 707.

⁸⁶ Sergi ile ilgili daha fazla bilgi için bkz.: 'Treasures of the Ark Exhibition At The British Library', *Armenian Voice*, Spring 2001, Sayı: 42. İskoç ulusal gazetesi *The Scotsman*'in 'Ağrı Dağı - Ararat- şu anda modern Türkiye'nin sınırları içinde olmasına karşın Ermeni başkenti Erivan'dan rahatlıkla görülebiliyor' ifadesiyle 'zenginleştirdiği' 6 Mart 2001 tarihli haberinde en önemli mesaj Ermenilerin en eski Hristiyan ulusu olarak İngilizler de dahil büyük Hristiyan dünyasının en önemli kültürel atası olduğu idi.

yapılan konulardan biri de 2001 yılının Ermenilerin Hristiyanlığı kabul edişlerinin 1700. yılı oluşuydu. İngiliz kamuoyunun hassas olduğu din ve Nuh'un gemisi gibi iki ilgi çekici konu önemli katılımcılar ile birleşince Ermenilerin basında seslerini duyurmaları daha kolay olmuştur.⁸⁷ Basın ve politikacılar ile ilişkilere ek olarak bir çok okul ile temasa geçilerek mümkün olduğunca çok öğrencinin bu sergiyi gezmesi sağlanırken, öğretmenlerin ileriki günlerde okullarında Ermeni kültürünü tanıtıcı dersler yapabilmeleri için eğitim paketleri hazırlanmış ve bunlar bazen ücretsiz, bazen de cüzi bir ücret karşılığı dağıtılmıştır. İlk ve orta derecede okullara ek olarak yüksek öğrenim aşamasında da Londra Üniversitesi'nin önemli okullarından SOAS ile anlaşarak bir günlük 'çalışma günü'ne ek olarak Ermenistan ve Doğu Kilisesi üzerine konferanslar da düzenlenmiştir. Masrafları Tamar Manoukian (Manukyan) ve Manoukian Hayır Vakfı tarafından karşılanan sergi, Ermeni propaganda makinesinin çalışma şekli konusunda mükemmel bir örnek oluşturmuştur. Manukyan Vakfı'ndan bahsederken, bu vakfın son olarak, 10 Haziran 2001'de Londra'da yeni bir Ermeni kilisesi olan Surp Yeğişe Ermeni Kilisesi'nin açılışına yüksek miktarlarda maddi yardımda bulunduğunu ve bizzat Vaçe Manukyan'ın açılış için büyük gayretler sarf ettiğini belirtmek gerekir.⁸⁸

Galler'den Soykırımı Tanıma

Anma günü bahane edilerek başlatılan, uluslararası gelişmelerden güç alan ve bu çerçevede aylarca sürdürülen Ermeni soykırımı kampanyası etkisini çok kısa zamanda göstermeye başladı. Yerel yönetimlerden bazıları açıkça soykırımı tanıdıklarını ilan ederken, bu etki yerel yönetimlerle sınırlı kalmadı ve Nisan ayının sonunda Galler'e kadar sıçradı. 24 Nisan sözde Ermeni Soykırımı'nı Anma Günü bahane edilerek bir ay boyunca Galler'de sürdürülen çalışmaların bir parçası olarak çeşitli kurumlarda konferans ve tanıtım faaliyetlerinde bulunulurken, Galler Meclisi üyeleri de yoğun bir propaganda kampanyasına maruz kaldılar. Hemen her hafta masalarında Ermeni soykırımı iddialarını anlatan bir faks ya da mektup bulan parlamenterlerin bu konudan kaçmaları çok zordu. Buna karşın Türk görüşlerini anlatan yeterli materyalin olmaması da şüphesiz olumsuz bir etkendi. 19 Mart 2001'de 1915 yılında yaşandığı

⁸⁷ Bu çerçevede hazırlanmış bir haber için bkz.: 21 Ocak 2001; *The Independent*, 6 Mart 2001.

⁸⁸ Belirtilmesi gereken bir diğer not da açılış törenine Dünya Ermenileri Başpatriği Karekin ile Ermenistan eski Devlet Başkanı Levon Ter Petrosyan'ın da katılmış olmasıdır: 'Vehapir İngiltere'de Kilise Kutsadı', *Agos*, 15 Haziran 2001.

iddia edilen soykırımın Armin Wegner tarafından çekildiği belirtilen fotoğrafları içeren bir 'soykırım sergisi' açıldı. Asıl önemli gelişme ise Nisan ayının sonunda Galler Meclisi Birinci Bakanı Rohdri Morgan'ın açıkça Ermeni soykırımını tanıdıklarını ilan etmesi oldu.⁸⁹ Barış Tapınağı ile Ermeni Soykırımını Tanıma Komitesi tarafından düzenlenen 'Ermeni soykırımının 86. yıldönümünü anma törenleri'ne katılan Galler Kültür Bakanı Jenny Randerson ise tören öncesinde Türk yetkililerden bazı uyarılar geldiğini söyleyerek, Ermeni görüşlerine açıkça destek verip, Türkiye'yi eleştirdi:

'Türkiye şu anki inkarı nedeniyle kesinlikle kınanabilir, suçlanabilir. Ve ben bu konuda konuşacağım için benim üzerimde baskı kuran modern Türkiye Hükümeti'nin temsilcilerine diyorum ki, geçmiş yaşamında bir tarihçi olarak, ben delilleri nasıl değerlendireceğimi, karşıt ve yandaş görüşleri nasıl ele alıp doğruların nerede olduğu konusunda nasıl karar vereceğimi çok iyi biliyorum... Ermeni soykırımı XX. yüzyılın ilk utanç verici olayıydı. Türk inkarı kadar endişe verici olanı ise bizim kendi hükümetimizin, bizim kendi Birleşik Krallık hükümetimizin inkarıdır... Bu sabah, burada Meclis adına konuşmaktan onur duyuyorum. Ve sizlerin dikkatini şu gerçeğe çekmek istiyorum ki, dört partinin temsilcileri de bugün burada birleştiler... Bizler Meclis'te ve toplumda, İngiliz hükümetinin bu katliamı soykırım olarak tanıması için hep birlikte çalışmalıyız, çünkü hatırlama ve tanıma böyle bir olayın tekrar yaşanmaması için hayati sayılabilecek ilk adımdır'.⁹⁰

Randerson'un açıklamaları resmi makamlardan gelen uyarıların zaman zaman ters tepebileceğini, bu konuda en iyi bilgilendirme araçlarının sivil dernek ve kuruluşlar olabileceğini açıkça ortaya koymaktadır.

Galler'deki sunuşlarda dikkat çekici bir diğer husus da öldürülen Ermeni sayısının 2.140.000'e çıkarılmasıdır.

Galler'deki bu çalışmalar 2002 yılında da artarak devam etmiştir. Örneğin sözde Ermeni soykırımını anma gününün ikincisi 25 Nisan 2002 tarihinde Galler Ulusal Meclisi'nde gerçekleştirilmiştir. Galler - Ermenistan Dayanışması adlı dernekçe sponsorluğu gerçekleştirilen anma gününde Plaid Cymru partisinden Cynog Dafis

⁸⁹ Galler, İskoçya ve Kuzey İrlanda'da olduğu gibi en son yapılan değişikliklerle kendi parlamentosuna sahip olmuştur. Dışişleri ve diğer bir çok konuda Londra'ya bağlı olmasına karşın meclis Galler'i temsil açısından büyük bir önem taşımaktadır.

⁹⁰ 'Armenian Genocide Recognized, Commemorated by Welsh Officials', Asbarez, 1 Mayıs 2001.

ve İşçi Partisi'nden Richard Edwards da aktif rol almıştır. Tıpkı diğer Ermeni anma günü etkinlikleri gibi burada da fotoğraf sergileri açılmış, konferanslar verilmiş ve ev sahibi ülkeden çok sayıda konuşmacı bu etkinliklere dahil edilmiştir. Dikkat çeken bir diğer nokta da Galler'deki dini kurumların etkinliklerde aktif bir şekilde yer alması ve din kardeşliği bağlamında Türkiye'ye karşı işbirliği çağrısında bulunmalarıdır.⁹¹

11 Eylül ve Ermeni İddiaları

Daha önce de değinildiği üzere 2000-2001 yılları Ermeni lobilerince bir anlamda 'atılım yılları' olarak görülmüştür. Buna göre Ermenilerce Hristiyanlığın kabulünün 1700. yılı olan 2001 yılı dönüm noktası teşkil edecektir. Papa'nın Erivan ziyareti ile birleşecek olan lobi faaliyetlerinin Türkiye'yi siyasi anlamda köşeye sıkıştıracağı, belki de Ermeni iddialarını kabul etmeye zorlayacağı dahi bazı kişilerce hesaplanmıştır. Fransa'nın resmi tanınması, bir çok ABD eyaletinin Ermeni görüşünü resmen tanınması, tanıyan ülkelere Kanada'nın da eklenmesi umutları arttırmıştır. Bu tablo içinde hesapları alt üst eden ise 11 Eylül saldırıları olmuştur. Bu saldırılar sonucunda Ermeni lobicilik faaliyetleri sekteye uğramış, buna karşın sözü geçen ülkeler nezdinde Türkiye ve Azerbaycan'ın önemi artmıştır. Türkiye'nin Orta Doğu ve Orta Asya'daki ağırlığı ABD'de Türkiye karşıtı lobileri adeta çaresiz bir durumda bırakmıştır. ABD ile birlikte hareket eden İngiltere için de benzeri tespitlerde bulunmak mümkündür. Geçmiş tecrübeler incelendiğinde özellikle ABD Kongresi'nde Türkiye'nin artan 'önemiyle' birlikte Türkiye karşıtı yasa tasarılarının da rafa kaldırıldığı rahatça görülecektir. 11 Eylül'den sonra da böyle olmuştur. Buna karşın Ermeni faaliyetleri sivil toplum ve bazı dar kapsamlı lobicilik hareketleri çerçevesinde devam etmiştir. Özellikle İngiltere'de Ermeni iddialarının önemli bir parçası olan 'Ermeni soykırımı kelimesini 'Ermeni holokostu' ile değiştirme çabaları devam etmiştir. Ermeni gruplar Yahudi anma günleri dolayısıyla 2002 yılında da benzer çabalarını sürdürmüşler, Londra'da ve Manchester'da çok sayıda toplantıya katılmışlar ya da kendileri buna benzer faaliyetlerde bulunmuşlardır. Buna karşın bir önceki yıl çok sert tepkiler gösteren Türkiye adeta bu toplantılardan haberdar değilmiş gibi yapmıştır. Bu da Türkiye'nin tepkisel yaklaşımına iyi bir örnektir. Türkiye olaylar belli bir noktayı aştıktan sonra tepki vermekte, ancak o ana kadar düzenli bir bilgilendirme faali-

⁹¹ 'Wales - Armenia Solidarity', *Armenian Voice*, Summer 2002, No: 46.

yetinde bulunmadığı için tepkisi hedef kitle tarafından adeta algılanmamaktadır. 2002 yılında Ermeni lobisinin İngiltere’de Türkiye karşıtı faaliyetleri dikkate alındığında Türkiye’nin bu gelişmelerden haberdar olup olmadığı dahi şüphelidir. Sonuç olarak kararlılık ve süreklilik arzermeye politikaların etkili olması da beklenmemelidir.

Tablo 3.
İngiltere’de Türk ve Ermeni Azınlık Karşılaştırması⁹²

Kıbrıslı Türkler	100-150.000
Türkiyeli Türk	60-100.000
Türkiyeli Kürt	25-50.000
Toplam Türk	200-300.000
Toplam Ermeni	15-20.000

SONUÇ

Yukarıdaki bilgilerin ışığında İngiltere Ermenilerinin sayılarının ötesinde bir güce ulaştıkları, diğer faktörlerle birlikte bunun da bir sonucu olarak İngiliz kamuoyunun ve basının Ermeni sorununda Türkleri suçlu bulduğu söylenebilir. Ulaşılan bir diğer sonuç ise bu başarıya karşın İngiltere’nin Ermeni politikası görece dengeli kalmış, bu bağlamda Ermeni lobisini tatmin edecek sonuçlar alınamamıştır.

Çalışmanın bu aşamasında bu iki durumun nedenleri kısaca şu şekilde sınıflandırılabilir:

Gücün Sırrı – Başarı Nedenleri

Ermeni grupların etkinliğinin ilk nedeni davalarına radikal düzeyde bağlı olmalarıdır (motivasyon). Çocuk denebilecek yaşlardan itibaren bu konuda nefretle karışık bir ‘bilgilendirme’ye maruz kalan Ermeniler soykırım iddialarında gerçek ve sarsılmaz bir inanca sahiptirler ve bu inançlarının sorgulanmasına bile tahammülleri yoktur. Hal böyle olunca soykırım lobisinin enerji ve insan gücü prob-

⁹² Rakamlar arasında yüzbinlere varan farkların olması İngiliz nüfus sayım sisteminden ve resmi makamların yaklaşımlarından kaynaklanmaktadır. İngiliz kaynaklarına göre beyaz olup İngiliz topraklarında doğmuş kişiler İngiliz (British) olarak rakamlara geçmektedir. Daha geniş bilgi için bkz.: Sedat Laçiner, Açık Kapı Politikası’ndan Yabancı Düşmanlığına: İngiltere’de Irkçılık, Dış Göç ve Irk İlişkileri, (Ankara: Asam, 2001); İhsan Yılmaz, ‘Londra’daki Türkiye ve Türk Diasporası’, içinde Sedat Laçiner (der.), *Bir Başka Açından İngiltere*, (Ankara: Asam, 2001), ss. 137-162; Talip Küçükcan, *Politics of Ethnicity, Identity and religion: Turkish Muslims in Britain*, (Londra: Ashgate, 1999).

leminin olmadığı söylenebilir. Ayrıca Ermeni lobisinin devamlılık problemi de yoktur. Çünkü diasporada Ermeni kimliğinin varlığı Türk düşmanlığına ve soykırım iddiasının ispatına bağlıdır.

Söz konusu başarının ikinci nedeni ise uluslararası bağlantılardır (geniş bir ağı). İngiltere Ermenilerine atfedilebilecek başarıların büyük bir kısmı aslında ABD ya da Fransa kaynaklı bir hareketin uzantısı durumundadır ve İngiltere Ermenileri tüm dünyaya yayılmış bulunan Ermeni diasporalarıyla birlikte hareket ederler.

Üçüncü neden iyi bir organizasyona sahip olunmasıdır (etkin bir örgütlenme). Ortak düşmana karşı hareket edildiği düşüncesi ve iddiaların basitliği bölünmeleri önler. Bu örgütlenmede kilise, okul gibi üzerinde uzlaşma sağlanmış kurumlar da yer alınca bütünlük ve etkinlik artar. Batı toplumunun sunduğu araçlar da iletişim ve örgütlenmenin avantajlarını artırır, başka bir coğrafyada zayıf etkide bulunabilecek iddialar önemli araçlar haline gelir.

Dördüncü faktör İngiltere’de ve uluslararası alanda Türkiye karşıtı bir bloğun bulunması ve bu bloğu oluşturan unsurlar ile Ermeni iddiaları arasında bir çekişmenin bulunmamasıdır (güçlü müttefikler). Bu blokta Yunanlılar, Kıbrıs Rumları, Kürtçüler, aşırı sol gruplar, insan hakları dernekleri ve bazı dini gruplar yer alır.

Beşinci faktör içinde bulunulan toplum ile birleşmede gösterilen başarıdır (uyum). İlk sıklarda yer alan başarılar Ermenilerin kendilerini içinde buldukları toplumdan ayırmada gösterdikleri başarıya bağlı iken, bu faktör toplumla birlikte hareket etme ve kendisini toplumun bir parçası gibi gösterme yeteneğine dayanır. Kendi içinde ayrı bir söylem ve yöntem geliştiren Ermeniler toplumun ortak kullanım alanlarında (basın, okul vb.) tipik bir İngiliz vatandaşı gibi davranır ve İngiltere’nin çıkarlarını savunan Ermeni kökenli bir İngiliz vatandaşı olur. Türk kökenli İngiliz vatandaşlarının en büyük handikapı da bu noktada ortaya çıkar.⁹³

Türkiye’nin Tepkisi – Başarısızlığın Nedenleri

İngiltere’de siyasi Ermeni faaliyetleri incelendiğinde Türkiye’nin ne kadar büyük bir karşı kampanya ile karşı karşıya olduğu rahatlıkla anlaşılabilir. Ermeni faaliyetleri diaspora Ermenilerine bir ideal ve bütünleşme fırsatı sağlarken, Türk çıkarlarına da aynı ölçüde

⁹³ İngiltere Ermenileri konusunda İngilizce bir çalışma için ayrıca bkz.: Sedat Laçiner, ‘Armenian Diaspora in Britain and the Armenian Question’, *Armenian Studies*, Vol. 1, September-October-November 2001, ss. 233-257.

Türkler ve Ermeniler arasındaki anlaşmazlığın ve önyargıların merkezinde yer alan diaspora Ermenileri konusundaki sorunlar giderilmedikçe Türkiye bu konuda ciddi bedeller ödemeye devam edecektir.

büyük bir zarar vermektedir. Burada **ilk kurban şüphe yok ki barış ve diyalog girişimidir.** Londra'da beslenen nefret tohumları Kafkasya'da ve Türkler ile Ermenilerin karşı karşıya geldiği her yerde önyargı ve nefret duvarları örmektedir. Türkiye'yi hiç görmemiş, belki de hiç bir Türkle karşılaşmamış genç Ermeniler Türklere ve Türkiye'den nefret edebilmektedirler. Burada sadece

Ermeni gençlerini suçlamak da mümkün değildir. Onlar doğru bildiklerine inanmakta ve bu hedef doğrultusunda çalışmaktadırlar. Bu konuda bazı Ermeni radikal gruplarının ve kuruluşlarının hatalı oldukları ortadadır. Ancak sorumluluğun ciddi bir kısmının da Türkiye'de olduğu aşikardır. Türkiye'nin diaspora Ermenileriyle de iletişim kanalları bulmasının zamanı gelmiştir. Ancak İngiltere'de bulunan kendi vatandaşları ile iletişim kurmakta zorlanan bir ülkenin Ermeniler ile nasıl iletişim kuracağı hala merak konusudur. Buna rağmen denebilir ki 'bıçak kemiğe dayanmıştır'. Türkler ve Ermeniler arasındaki anlaşmazlığın ve önyargıların merkezinde yer alan diaspora Ermenileri konusundaki sorunlar giderilmedikçe Türkiye bu konuda ciddi bedeller ödemeye devam edecektir.

Belirtilmesi gereken son bir nokta ise İngiltere'nin tüm dünya Ermenilerince bir tür 'siyasi vitrin' olarak kullanılıyor olmasıdır. Özellikle ABD Ermenileri Avrupa ve hatta dünyanın geri kalanına görüşlerini Londra üzerinden yaymaya çalışmaktadırlar. Bu da İngiltere Ermenilerinin önemini arttırmaktadır ve onlara sayılarının üzerinde bir etkileme gücü vermektedir.

Ekler

I. İngiliz-Ermeni Tüm Parti Parlamenter Grubu Üyeleri (*British-Armenian All-Party Parliamentary Group*)

Başkan	Lord Walpole
Başkan Yardımcısı	Barones Cox ve Lord Biffen
Sekreteryası	Jane Griffiths (MP)

II. İngiltere Merkezli Ermeni Grupları, Dernekleri, Vakıfları ve Kuruluşları

Aid Armenia, Land and Culture Organisation (*Ermenistan'a Yardım Edin*)

Anahit Association, Londra.

454 North Circular Road, Naesden, London, NW10

ACPG, Armenian Community Pre-School Group (*Ermeni Toplumu Okul Öncesi Grubu*) AGBU

Armenian Church Youth Organisation (*Ermeni Kilisesi Gençlik Teşkilatı*).

Armenian Vicarage, Iverna Gardens, Kensington, London, W8.

The Armenian National Committee (*Ermeni Ulusal Komitesi*), *Ermeni lobi kuruluşu.*

Armenian Rainbow Coalition, Londra.

The Armenian Relief Society of Great Britain

Armenian Revolutionary Federation UK (*Devrimci Ermeni Federasyonu*, militan siyasi parti ve terör grubu).

Armenian Rights Group (*Ermeni Hakları Grubu*)

Armenian Senior Citizens Club (*Yaşı İleri Ermeniler Klubü*)

Barbara Melinski Fund

The British Armenian Community

CAIA (Centre for Armenian Information and Advice in London) (*Londra Ermeni Bilgilendirme ve Tavsiye Merkezi*).

105A Mill Hill Road, Acton, London, W3 8JF.

Church Council

CRAG (The Committee for the Recognition of the Armenian Genocide – *Ermeni Soykırımının Tanınması İçin Komite*).

Hamazkayin

Hayashen Armenian Youth Club.

Hayastan All-Armenian Fund (Londra).

Armenian Vicarage, Iverna Gardena, Kensington, London W8 6TP.

Hayastan All-Armenian Fund (Manchester).

8 Holly Road North, Wimslow, Cheshire, SK9 1LY.

Homenetmen (Spor, Ermeni Genel Atletik Birliği İngiltere bölümü)

K Tahta Armenian Community Sunday School (Pazar Okulu)

Acton High School, Gunnersbury Lane, London, W3.

Manoukian Charitable Foundation (Manukyan Hayır Vakfı)

Navasartian Centre.

223 Nothfields Avenue, Ealing, London, W13.

Organisation for the Preservation of Armenian Schools and Churches in India (*Hindistan'daki Ermeni Okulları ve Kilislerini Koruma Örgütü*), Londra.

RBO ve **HOKIS** (Ermeni Gençlik gruplaşması. Müzik ve sosyal faaliyetlere öncelik veriyor)

Social Democratic Hunchag Party (Hınçak Partisi)

Tekeyan Cultural Association, London

Tekeyan Trust

III. Fotoğraflar

Ermeniler buldukları ülke değerlerine özel bir önem verdiklerini göstermeye çalışmaktadırlar: Londra Ermenileri CAIA'da İngiliz Kraliçesi'nin jübile gününü kutluyorlar.

Venedik Üniversitesi'nden Prof. Dr. Levon Zekiyan Ermeni Kimliği Üzerine Londra'da Konferans Veriyor. Benzeri Toplantılar Sıkça Tekrarlanıyor.

Londra Ermenilerinin En Büyük Cemaat Kurumunun Girişinde
Bir Pazar Sosyal Faaliyeti

TÜRKİYE'YE YÖNELİK 1985 YILI ERMENİ PROPAGANDA FAALİYETLERİ

Servet AVŞAR*
Şenol KANTARCI**

"Savaş, çoğu kez, politik sonuçlara varmak için askerî vasıtaların kullanılması olarak tanımlanmıştır. Başka bir vasıta, çok daha ince zekâ gerektiren ve sinsî-politik savaş olarak rakibin politik iradesine tesir etmek için imaj, fikir, konuşmalar, sloganlar, propaganda, ekonomik baskı ve hatta reklâm tekniklerini kullanır."

James A. Baldwin,

Title: *The 1985 Armenian Propaganda Activities Against Turkey*

Abstract: *The propaganda activities of Armenians, who are living in different parts of the world, against the state of Turkish Republic are mentioned in this article. Firstly, the Armenian propaganda activities from 1923 up to 1985 are examined. Then, the activities of Armenians against Turkey with the slogan of 'Say No to the Lausanne Conference', and the impacts of these activities on the Turco-American relations are manifested. It has also been discussed that the activities of Armenians, who have been organized all over the world, especially in the US, continued between 1923 and 1965. Moreover, the discrepancies between Dashnaksutyun, Hınçak, and Etmiatzin in the same period and the Armenian activities in 1985 are analyzed in detail.*

Keywords: *Armenians, Propaganda, Armenian Propaganda, Lausanne Peace Agreement, Greco-Armenian Alliance, Armenian Lobby, Armenian Proposal*

Anahtar Kelimeler: *Ermeniler, Propaganda, Ermeni Propagandası, Lozan Barış Antlaşması, Ermeni - Rum İttifakı, Ermeni Lobisi, Ermeni Karar Tasarısı.*

1 985 yılı, Ermeni propagandacılarının Türkiye'ye yönelik faaliyetlerinde yeni bir dönüm noktasını başlattıkları yıl olmuştur. 1985 yılından itibaren -kendi aralarında bir takım siyasi ayrılıklar yaşıyor olsalar da- dünyanın çeşitli ülkelerinde Türkiye'ye karşı son derece düşmanca tavır içerisinde bir çok alanda faaliyet göstermeye başlamışlardır.

* Öğ. Yzb. Genelkurmay ATASE Başkanlığı, ATAREM Genel Sekreterliği, Araştırmacı Konferansçı.

** ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Ankara ve Atatürk Üniversitesi, Erzurum.

1985 yılı öncesinde, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne yönelik Ermeni propaganda faaliyetleri dönemsel olarak 1923 - 1965, 1965 - 1973 ve 1973 - 1985 tarihsel süreçlerinde farklı aşamalar şeklinde kendisini göstermiştir.

1985 ÖNCESİ DÖNEM

Lozan görüşmeleri sırasında Ermeniler, savaş içinde İtilaf Devletleri'ne yapmış oldukları sayısız hizmetleri ve bu uğurda vermiş oldukları kayıp ve fedakarlıkları anlatmışlar ve Sevri'n Anadolu topraklarını da içine alan bir Ermenistan'ı öngördüğüne dikkat çekerek Ermeni davası konusunda baskı politikası uygulamışlardır. Büyük Britanya başta olmak üzere, Fransa, İtalya ve ABD, "Ermeni Yurdu" adı altında bir yerleşime taraftar olmamışlardır. Ruslar, isteyen Ermenilerin Rusya veya Ukrayna'ya gelebilecekleri görüşünü

Büyük Britanya başta olmak üzere, Fransa, İtalya ve ABD, "Ermeni Yurdu" adı altında bir yerleşime taraftar olmamışlardır. Ruslar, isteyen Ermenilerin Rusya veya Ukrayna'ya gelebilecekleri görüşünü ileri sürmüşlerdir.

ileri sürmüşlerdir. Türk delegasyonu, Türkiye azınlıklarının kaderlerinin iyileştirilmesinin her şeyden önce, her türlü yabancı müdahale ve kışkırtmalarının kesilmesine bağlı olduğunu hatırlatarak Türkiye'nin anayurdundan verilecek bir parça toprağının olmadığını, şayet Ermenilere yurt verilmesi söz konusu ise, onlara yurt verebilecek

çok büyük toprakları olan devletlerin olduğunu kararlı bir şekilde dile getirmiştir. Esasen, Türk delegasyonuna "Ermeni Yurdu" konusunda ısrar edilirse, müzakerelerin kesilmesi talimatı verilmişti. Dolayısıyla 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması'nda Ermenilerle ilgili özel hükümler bulunmamaktadır. Bunlardan 31. madde ile Türkiye'den ayrılan yerler ahalisinin iki yıl içerisinde Türk vatandaşlığını tercih edebilmesi, böylece ayrılan Ermenilerden isteyen Türkiye'ye dönebilmesi olanağı tanınmıştır.¹

Genel af deklarasyonunun 6. maddesi ile dağılmış aileleri bir araya getirmek ve meşru hak sahiplerine kavuşmak imkanı verilmiştir. 65. maddede savaş başladığında, yabancı uyruğu olanlardan mallarına el konulan kişilerin mallarının iadesi öngörülmüştür. 95. maddede bunun için belirli bir de başvuru süresi tanınmıştır.²

¹ Abdurrahman Çaycı, *Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler*, (Ankara: 2000), s. 86 - 87.

² Çaycı, *Türk-Ermeni ...*, s. 87.

Osmanlı borçlarının nasıl tasfiye edileceği 46 – 63. maddelerde belirtilmiştir. 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması ile Ermeni sorunu Türkiye sınırlarının dışındaki bir olay haline gelmiştir.³

1923 yılında, Lozan Barış Antlaşması'nın yürürlüğe girmesiyle birlikte yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin dış ilişkileri de normale dönmüş ve böylece Türkiye yıllardır savaştığı ülkelerle normal diplomatik ilişkilerini kurmuştur. 1925 yılına gelindiğinde Türkiye'nin normal ilişkiler içerisinde olmadığı tek ülke ABD idi. 1917 yılında kesilmiş olan Türk – Amerikan ilişkilerinin yeniden kurulması ve normale dönmesi 1927 yılı sonunu bulmuştur. Daha önce birbirleriyle savaşmamış olan Türkiye ile ABD arasındaki diplomatik ilişkiler on yıl boyunca kopuk kalmıştır. Bunun başlıca nedeni ABD'deki Ermeni gruplar ve destek verenlerinin yürüttükleri Türkiye karşıtı kampanyalar olmuştur. 1923 yılında, Lozan Barış görüşmeleri sırasında Türk ve Amerikalı yetkililer arasında ikili görüşmeler yapılmış ve Barış Antlaşması'nın imzasından iki hafta sonra 6 Ağustos 1923'te Türk – Amerikan ikili antlaşmaları imzalanmıştır.⁴

1923 yılında, ABD ile iki antlaşma imzalanmıştı. Bunlardan birincisi Dostluk ve Ticaret, ikincisi ise Suçluların İadesi Antlaşması'dır. Ancak, bu antlaşmaların imzalanması ABD'de özellikle Amerikalı Ermenileri telaşlandırmış ve "Lozan Antlaşması'na Hayır" sloganı ile oldukça kapsamlı bir kampanya başlatmışlardır. Mütareke yılları sırasında Türkiye'ye karşı düşmanca tavırlar sergileyen ve buna öncülük eden "Ermenistanın Bağımsızlığı için Amerikan Komitesi" (American Committee for the Independence of Armenia) adlı örgüt isim değiştirerek "Lozan Antlaşması'na Karşı Amerikan Komitesi" (The American Committee Opposed to the Lausanne Treaty) adını almıştır. 1923 yılında başlayan ve yoğun bir şekilde yürütülen kampanyalarla Lozan Antlaşması tartışmaları 1926 yılı sonuna kadar sürmüş ve nihayet 18 Ocak 1927'de Amerikan Senatosu Lozan Antlaşması'nı reddetmiştir.⁵

³ Çaycı, *Türk-Ermeni ...*, s. 88.

⁴ Bilal N. Şimşir, "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu* (8-12 Ekim 1984 Erzurum), (Ankara: 1985), ss. 34 – 36. Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Dr. Rıza Nur, *Hayat ve Hâtıratım*, C. 3., (İstanbul: 1968), ss. 1058 – 1059; Fahir Armaoğlu, "Amerikan Belgelerinde Lozan Konferansı ve Amerika", *Belleten*, C. LV, (Ağustos 1991), Sa: 213'ten Ayrı Basım, (Ankara: 1991), ss. 515 – 522; Barçın Kodaman, *Sevr ve Lozan'da Ermeni Sorunu*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), (İsparta: 2002).

⁵ Şimşir, "Amerika'da Ermeni Lobisi ...", ss. 36 – 53.

1923 yılında ABD'de Lozan Antlaşması'na hayır kampanyalarıyla yürütülen faaliyetler 1923-1965 arasında da devam etmiştir. Bu yıllar arasında Ermeni propagandasına, her ne kadar sessizlik hakim ise de, pasif olarak ta nitelendirilmeyecek bir dönem geçirmiştir. Bahsi geçen tarihler arasında okullar ve kiliseler hariç ABD'nin çeşitli eyaletlerinde 34 kuruluş ve bunlara

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kabuklarına çekilen Ermeniler, İkinci Dünya Savaşına doğru / sırası / sonrasında yeni beklentiler içerisine girmişlerdir.

bağlı yüzlerce büro kurarak Türkiye aleyhine çalışmalar yürütmeye devam etmişlerdir.⁶

1923 - 1965 arası dönemde Sovyet Ermenistanı'nda ki Ermenilerle dünyanın çeşitli ülkelerine dağılmış olan Ermeniler adına iş gören Taşnaksutyun,

Hınçak ve Eçmiyazın arasında ayrılıklar kendisini göstermiş ve aralarında mücadele etmişlerdir. Ancak, daha sonra mücadele programlarında bir takım konularda aynı tezleri savunmaya başlamışlardır. Bu dönemde birleştikleri noktalar şunlar olmuştur:

- Sovyet Ermeni Cumhuriyeti'nin içerideki rejimden ayrı bir şekilde ekonomi ve kültürünü pekiştirmek,
- Dünyanın çeşitli yerlerine dağılmış olan Ermenilerin milli duygusu, din, kültür ve amaçlarını yaşatmak ve korumak,
- Avrupa devletlerinde ve Milletler Cemiyeti'nde Ermeni istek ve iddialarını sürdürmek ve bunun için her fırsatı değerlendirmek,
- Gerek Ermenistan'daki gerekse dünyanın çeşitli bölgelerine dağılmış olan Ermeni halkı ve göçmenleri için hayır kurumlarının yardımını sağlamak ve bunlara hemen her konuda destek çıkıp sahip olmak.

Taşnak, Hınçak ve Eçmiyazın mücadelesinde önceleri dünyanın çeşitli yerlerine dağılmış olan Ermenileri yönlendirecek teşekkülün Taşnaksutyun olabileceği yaygınlaşırken bundan endişe duyan Ermeniler de olmuştur. Avrupa'dan artık destek alınamayacağını iddia ederek tamamen Rusya'ya yönelmeyi isteyenler olduğu gibi, Osmanlı Devleti'ndeki gibi terör hareketlerini Rusya'da tekrarlamasının ilkinde olduğu gibi ikincisinde de Ermenilere fayda sağlamayacağını öne sürenler olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kabuklarına çekilen Ermeniler, İkinci Dünya Savaşına doğru / sırası / sonrasında yeni beklentiler

⁶ Şenol Kantarcı, *ABD'de Ermeni Toplumu ve Türkiye'ye Yönelik Lobi Faaliyetleri* (Devam eden doktora tezi), (Erzurum: 2002), s. 129-130.

içerisine girmişlerdir. Lozan Konferansı sırasında olduğu gibi, eski destekçilerine mektuplar, telgraflar göndermişler ve doğabilecek fırsatlardan yararlanmaya çalışmışlardır. Bu amaçla, ABD Başkanı Truman'a 23 Eylül 1944'te, İngiltere Dışişleri Bakanı Bevin'e 25 Şubat 1946'da, Taşnak mensupları yeni mektuplar göndermişlerdir. Bunların yanı sıra SSCB, ABD ve İngiltere Dışişleri Bakanlıklarına 29 Mart 1946'da birer muhtıra vermişler, yine Stalin'e 24 Nisan 1945'te bir telgraf göndermişler ve biri 7 Mayıs diğeri 13 Haziran 1945'te olmak üzere San Francisco'daki konferansa iki muhtıra sunmuşlardır. 29 Mayıs 1945'te de Ermeni Göçmenleri Meclisi Paris'te başkanları A. Çorbacıyan ve H. Samuel imzalarıyla dört büyüklere birer muhtıra vermişlerdir. 28 Mayıs 1945'te Mısır'daki Ermeni Cumhuriyeti eski Başbakanı, Churchill, Stalin ve Truman'a birer telgraf göndermiştir. 6 Eylül 1945'te ise Taşnak lideri J. Misso-kian, Londra'daki Beşler Konferansı'na bir muhtıra vermiştir.⁷ Yine 1945 Aralık'ta yeni Ermeni Katogikosu bizzat Moskova'daki Dışişleri Bakanları Konferansı'na başvurarak "Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı sırasında uğradığı haksızlıkların giderilmesini ve Ermenistan dışındaki Ermenilerin ana vatana dönemlerinin teminini" istemiştir.

Ermenilerin yaşadıkları bütün ülkelerde yürütülen bu faaliyetler, Tharassian'ın ifadesiyle, bu yeni sıçrayış, ve uluslararası kuruluşlara yapılan yeni müracaatlar, Sovyet basın - yayın kuruluşlarınca da desteklenmiş ve Rusya'nın 20 yılına imzaladığı 17 Aralık 1925 tarihli Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Paktı'nın süresinin sona ermiş olmasıyla, Rusya'nın Boğazlar ve Doğu Anadolu'dan imtiyazlar ve toprak talebiyle birlikte mütalaa edilmiştir. Bu ve bunu izleyen müracaatlarda Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı sırasında olduğu gibi rüzgar ekip fırtına biçmişlerse de, Ermeni meselesini yine dünya kamuoyunun önüne getirmişlerdir.⁸ 1915 yılındaki sevk ve iskân olayını Ermeniler, büyük bir soykırım felaketi olarak göstere-rek Ermeni halkını bunun çevresinde birleştirme yolunu seçmişlerdir.⁹

1965 yılı Ermeni propagandaları için görünürde yeni bir başlan-gıç yılı olmuştur. Aslında 1965'ten bu güne uzanan dönem de iki bölümde incelenebilir. Birinci bölüm; sözde Ermeni soykırımının

⁷ Her Yönüyle Ermeni Sorunu, Haz. Yavuz Özgüldür - Ali Güler - Suat Akgül - Mesut Köroğlu, (Ankara: 2001) s. 306.

⁸ Her Yönüyle Ermeni Sorunu, s. 307.

⁹ Cumhuriyet gazetesi yazarlarından Leyla Tavşanoğlu'nun ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Başkanı E. Büyükelçi Ömer E. Lütem'le yapmış olduğu söyleşi, Cumhuriyet, 17 Mart 2002.

50. yıldönümü kutlamalarının yapıldığı tarih 1965 yılı ki bunu 1985'e kadar uzatmak mümkündür. İkinci bölüm de 1985 yılından bu güne uzanan dönemdir.¹⁰

Gerçekte, 1965-1985 arası dönem, Ermeni propagandasal faaliyetleri olarak iki bölümde incelenebilir. Zira, 1965, 50. yıl kutlamaları bahanesiyle Ermeni hareketlenmesinin yeniden ateşlendiği ve ABD başta olmak üzere dünyanın çeşitli yerlerinde Türkiye karşıtı Ermeni propagandasının başladığı yıl olarak değerlendirilebilir. Bu çizgi 1973'e kadar taşındığında 1965-1985 Ermeni hareketlerinin ikinci boyutuna gelmiş olur. Çünkü, 1973 yılı ABD'de Santa Barbara cinayetiyle yeni bir görünüm kazanmıştır. 1973'ten 1985'e kadar süren terör boyutuyla, Ermeni hareketleri faaliyet alanlarında çeşitlilik göstermeye başlamıştır.¹¹

O halde 1965-1985 çizgisi, içerisinde yeniden filizlenmeyi başlatmış, bunu yaparken olayı şiddet boyutuyla sürdürmenin yanında özellikle 1970'lerden itibaren Ermeni lobi hareketini de faaliyete sokmuştur. Öyle ki, Amerikan politikasında en güçlü lobi olan Yahudi lobisini takip eden Rum lobisinden sonra en az Rum lobisi kadar etkili bir şekilde kendisini göstermeye başlamıştır.¹²

1965 yılı, Türkiye'ye yönelik Ermeni faaliyetlerinde yeni bir başlangıç teşkil etmiştir. Bu tarihte dünyanın çeşitli ülkelerinde yaşayan Ermeniler, Ermeni patrikhane ve kiliseleri, eğitim-öğretim kurumları ve siyasi kuruluşları harekete geçmiş ve sözde Ermeni katliamının 50. yıldönümü gerekçesiyle "24 Nisan 1915 Ermeni Soykırım Günü" ilân etmişlerdir. Bu girişim Beyrut'taki Antilyas Kilisesi Katogikosu Patrik I. Horen ile Kıbrıs Kilisesi'nden arkadaşı olan Başpiskopos Afakaryos tarafından başlatılmıştır. 24 Aralık 1964'te Kıbrıs Dışişleri Bakanı Kıpriyanu, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nde Kıbrıs konusunda Türkiye'yi ve Ada Türkleri'ni suçlarken, Ermenilerle yapılan iş birliği sonucu, sözde Ermeni katliamının 50. yıl dönümünün de anılacağını açıklamıştır. Bu işbirliği, Habeşistan'ın başkenti Adisababa'da 17 - 25 Ocak 1965 tarihinde İmparator Haile Selase'nin koruyucu başkanlığında Patrik I. Horen, Başpiskopos Makaryos ve diğer ruhani liderlerin katılımıyla yapılan toplantıda resmen ve fiilen ilân edilmiştir. Bundan böyle 24 Nisan'ların bu şekilde anılması ve Kıbrıs Rumlarıyla Türkiye Ermenilerinin or-

¹⁰ Kantarcı, *ABD'de Ermeni Toplumu ...*, s. 131-132.

¹¹ Kantarcı, *ABD'de Ermeni Toplumu ...*, s. 131-132.

¹² Kantarcı, *ABD'de Ermeni Toplumu ...*, s. 132.

tak mücadele kararı alınmıştır. Ayrıca, Ermeni Cismani Meclisi, dünyanın her tarafına yayılmış olan Ermenilerin Türkçe konuşmaması, aile, dost ve çevrelerinde Türklerin karalanması kararını almıştır. 1965 yılı, Nisan ve Mart aylarında Beyrut'ta ve Ermenilerin yaşadıkları diğer ülkelerde, ayinler, toplantılar yapılmıştır. 1965'ten itibaren artık rutin bir şekilde her yıl Nisan ayında ayin ve toplantılar yapılmaya başlanmıştır. Bu tarihten sonra Ermeniler Beyrut, ABD, Suriye, Fransa, Brezilya, İtalya gibi dünyanın bir çok ülkesinde sözde Ermeni katliamı anıtları dikmeye - diktirtmeye başlamışlardır.¹³

Ermenistan içerisinde ve dışındaki Ermeni toplumunun Ermeni politik aktiviteleri arasındaki en önemli çizgilerden birisi de 1970'lerde ABD'de Santa-Barbara cinayetiyle yeni bir görünüm kazanmış olmasıdır. Bu görünüm 1973'ten 1985'e kadar süren terör boyutudur.

Ermeniler, terör sürecini politik savaşın önemli aşaması olarak görmüşler ve terörün sona ermesinden sonra ağırlıklı olarak sözde bilimsel ve özünde halkla ilişkiler boyutu güçlü olan bir süreci başlatmışlardır. Bu sürecin temel hedefi Ermeni tezlerini uluslararası platformda kabul ettirmektir.

1985 YILI ERMENİ HAREKETLERİ

Türkiye'ye yönelik Ermeni terör eylemlerinden sonra 1985 yılı, Ermeni propaganda faaliyetlerinin ve/veya Ermeni psikolojik hareketinin yukarıdaki dönemlere nazaran oldukça farklı bir metodunu, dünya genelinde çeşitli ülkelerin parlamentolarına getirdikleri Ermeni tasarısı çalışmalarını ve propaganda amaçlı kitap, broşür, kongre, panel, sinema ve son yıllarda oldukça etkin bir araç olan İnternet ağı kullanımını ortaya koyar.

Ermenilerin özellikle 1980 li yıllarla birlikte yoğunluk kazandırdıkları en önemli çalışmalarından birisini, dünyanın çeşitli ülkelerinin parlamentolarına taşıdıkları Ermeni iddialarını içeren Ermeni tasarıları oluşturmuştur/oluşturmaktadır. Özellikle ABD Kongresi'ne belirli aralıklarla taşımış oldukları Ermeni tasarıları, Ermenilerin, soykırımı uğratıldıkları iddialarının Kongre tarafından resmen kabul edilmesi amacını taşımıştır.

¹³ Her Yönüyle Ermeni Sorunu, ss. 307 - 309.

Önemli konulardan birisi de 7 – 13 Temmuz 1985'te Sevr'de toplanan ve adına "III. Dünya Ermeni Örgütleri Kongresi" veya "Sevr Kongresi" denilen toplantının yapılmış olmasıdır.

Ermeniler, bu tür bir tasarıyı 1975 yılında Temsilciler Meclisi'ne sunmuşlardır. Tasarı, burada kabul edilmişse de Senato'dan geçememiştir.¹⁴ Türkiye ile ABD'nin, uygulanan silah ambargosu yüzünden ilişkileri gergin bir düzeyde olduğu için bu girişim Türkiye'de pek yankı uyandırmamıştır. Zaten söz konusu dönemden sonra da Ermeni terör örgütlerinin bu defa yöntem değiştirerek farklı bir yola, teröre yöneldikleri gözlemlenmiştir. Bu aşamadan sonraki adım ise, Ermeni iddialarını içeren bir tasarının ABD Kongresi'nden geçmesini sağlamaya çalışmış olmalarıdır.

Ermeni lobisi ve destekleyicileri, tasarılarını 1984 yılında yasa-laştırmayı başaramayınca bu defa 1985 yılında amaçlarına ulaşmak için Kongre'de oldukça kapsamlı çalışmalara girişmişlerdir.

Kongre'de Ermeni lobisi Ermeni tasarısı üzerine çalışmalar yürütürken dışarıda da Ermenilere ait "Milli Anma Komitesi" yoğun faaliyetlerde bulunarak ABD ve dünyanın diğer bölgelerinde çeşitli etkinliklerin yapılması için organizasyon faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardır.¹⁵

1985 yılı içerisinde Türkiye'ye yönelik Ermeni propaganda faaliyetlerinde oldukça önemli konulardan birisi de 7 – 13 Temmuz 1985'te Sevr'de toplanan ve adına "III. Dünya Ermeni Örgütleri Kongresi" veya "Sevr Kongresi" denilen toplantının yapılmış olmasıdır. Kongre'nin amacı, daha önceden hazırlanmış olan "Ermeni Anayasası"nın kabulüdür. Böylece, Ermenileri dünya çapında temsil edecek bir "Birliğin" oluşturulması gerçekleştirilmiş olacaktır. Kongre'de "Tek Ermenilik" – "Tek Amaç" – "Tek Mücadele" – "Tek Ses" deyimleri birer slogan halinde önerilmiş ve kabul edilmiştir.

Türkiye'ye karşı sürekli savaşın devam edeceği önerilmiş, Sevr'in geçerli, Lozan'ın geçersiz olduğu ileri sürülmüştür. ASA-

¹⁴ *Cumhuriyet*, 8 Nisan 1987. Ermeni tasarısı 28 Ocak 1975'te Temsilciler Meclisi'ne verilmiş ve komisyondaki tartışmalardan sonra 8 Nisan 1975 yılında 55'e karşı 332 oyla kabul edilmiştir. Ancak tasarı Senato tarafından onaylanmadığı için hukuken herhangi bir geçerlilik kazanmamıştır. Dönemin Dışişleri eski Bakanı ve Washington eski Büyükelçisi Melih Esenbel, bu dönemde ABD ile gergin ilişkiler içerisinde olunmasına rağmen Türkiye tarafından yapılan girişimler sonucunda, tasarı Senato'da kabul edilmemiştir (*Cumhuriyet*, 9 Nisan 1987).

¹⁵ *Milliyet*, 24 Ocak 1985.

LA'nın desteklenmemesi yönünde bir kararın da çıktığı Kongre'de, Türkiye'nin yayılmacı bir politika içerisinde olduğu, Yunanistan'ın ve Kıbrıs Rumları'nın sürdürdükleri savaşın desteklenmesi önerilmiş ve kabul edilmiştir. Kongre'nin "Sürgündeki Filistin Ulusal Kongresine" benzer bir nitelik taşıması önerilmiş ve kabul edilmiştir.

Kongre'de ayrıca, anayasa niteliği verilmiş olan bir metin "Ermeni Anayasası" olarak kabul edilmiştir. Anayasa ile 'Ermeni Davası için mücadele veren her türlü kuruluşun ve örgütlerin, Ermeni Kongresi'nin şemsiyesi altında toplanacağı' kararı açıklanmıştır.

Genel niteliğiyle kabul edilen "Ermeni Anayasası"nda:

- Dünyanın çeşitli yerlerine dağılmış olan Ermenileri birleştirmek ve bir yapı oluşturmak,
- Türk işgali altındaki Ermeni topraklarını kurtarmak maksadıyla bütün siyasi ve diplomatik yolları kullanmak,
- Kongre'yi dünyanın tanınması için çalışmalar yapmak,
- Ermenilerin vatanlarına geri dönüşlerini sağlamak için onları bu amaç etrafında örgütlemek, şeklinde kararları kabul etmiştir.

Kongre, Ermeni iddialarını içeren 1915 Ermeni olaylarını "1915 soykırımı" olarak Türkiye'nin kabul etmesi gereği üzerinde durmuş, bu amaçla, Türkiye'nin zorlanması için gerekli çalışmaların yapılması kararlaştırılmıştır. Türkiye'nin bu olayı kabulünden sonraki gelişme ise, Ermeni toprakları olarak iddia edilen yerlerin Türkiye'den kopartılarak Ermenilere verilmesi için her türlü çalışmanın yapılacağı konusu üzerinde anlaşılmış olmasıdır.¹⁶

Dünyanın Çeşitli Ülkelerinde Türkiye'ye Yönelik Karalama Kampanyaları (1985)

1985 yılı içerisinde, Yunanistan'da basın toplantısı düzenleyen Ermeniler, 24 Nisan günü için Atina'da bir dizi gösteri düzenleyeceklerini ve bu gösterilere binlerce Ermeni'nin katılacağını açıklamışlardır. Aynı tarihlerde İngiltere'de yaşayan 10 bin kişilik Ermeni topluluğunu temsil eden Ermeni Kilisesi, Başbakan Margaret Thatcher'ın (sözde) soykırım tezini kabul etmesi için etkin çalışmalara başlamıştır.¹⁷ İngiltere'deki Ermeni Kilisesi'nin önderliğinde yapı-

¹⁶ Cengiz Kürşat, "Ermeni Kongreleri", Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (İstanbul: 1987), Ss. CCV - CCX.

¹⁷ *Cumhuriyet*, 19 Nisan 1985.

lan çalışmalarında çeşitli gösteriler yapılmıştır.¹⁸ "1915 soykırımını resmen tanıması ve uluslararası örgütlerde bu tezi savunması" talebini içeren bir bildiriye Başbakanlık binasına bırakmışlardır.¹⁹ Ayrıca daha önce 24 Nisan günü Londra'daki Türk Büyükelçiliği önünde bir kınama gösterisi düzenleyeceklerini açıklayan Kilise komitesi, bunu gerçekleştirerek Trafalgar Alanı'na yürümüşlerdir.²⁰

İngiliz BBC Televizyonu, Ermenilerin yürüyüşlerine genişçe yer vermiştir. Aynı televizyon Türkiye haritası üzerinde Doğu Anadolu'nun Ermeni anayurdu olduğu iddiasını Ermenilerin ağzıyla tekrarlamıştır.²¹

Paris'te, Ermeni anıtıyla ilgili bir kararın Paris Belediye Meclisinden oybirliğiyle çıktığı görülmüştür.²² 24 Nisan 1985'te temeli atılan bu anıta ilave olarak Lyon

Güney Kıbrıs Rum kesiminde ise "Ermeni Milli Konseyi" tarafından Türkiye'nin altı ilinin Ermenilere ait olduğunu belirten bir bildiri yayımlanmışlardır.

şehrinde de bir başka anıtın açılışı yapılmıştır. Lyon'un Bellecour Meydanı'na dikilen 6 metre yüksekliğindeki anıtın açılışına şehir yöneticileri de katılmıştır.²³ Aynı şekilde Kanada'da yaşayan Ermeniler, 24 Nisan'da Ottawa'da (bin kadar Ermeni) önce parlamento binası önünde bir gösteri düzenlemiş

daha sonra Türk Büyükelçiliği'ne doğru yürüyüşe geçmişler ve elçilik binası önünde yürüyüşlerini çeşitli sloganlar atarak bitirmişlerdir.²⁴

Güney Kıbrıs Rum kesiminde ise "Ermeni Milli Konseyi" tarafından Türkiye'nin altı ilinin Ermenilere ait olduğunu belirten bir bildiri yayımlanmışlardır.²⁵

Almanya'nın Bremen şehrinde James Karnusyan Başkanlığında, 200 kadar Ermeni'nin katıldığı bir toplantı düzenlenmiş ve bu toplantıda Federal Almanya'ya çağrıda bulunularak Türkiye'ye yapılan

¹⁸ *Cumhuriyet*, 21 Nisan 1985.

¹⁹ *Milliyet*, 19 Nisan 1985.

²⁰ *Cumhuriyet*, 21 Nisan 1985.

²¹ *Cumhuriyet*, 21 Nisan 1985.

²² *Cumhuriyet*, 19 Nisan 1985 (Bahsi Geçen Anıtın Dikilmesi Daha Sonra Fransız Hükümeti Tarafından Engellenmiştir) *Tercüman*, 26 Nisan 1985.

²³ *Milliyet*, 24 Nisan 1985., *Tecüman*, 24 Nisan 1985.

²⁴ *Milliyet*, 20 Nisan 1985. *Güneş*, 26 Nisan 1985.

²⁵ *Tercüman*, 20 Nisan 1985.

askeri ve ekonomik yardımların kesilmesini istemişlerdir.²⁶ Ayrıca, Alman WDR televizyonu 23 Nisan akşamı yayınladığı programda (15 dakikalık) Ermeni iddialarına yönelik bir yayın gerçekleştirmiştir. "70 Yıl Önce Ermenistan'da Soykırım" adı altında yayınlanan programda, Türkiye'deki savaş koşulları içerisinde bölgede yaşayan Ermenilerin, diğer azınlıklar gibi büyük acı çektikleri ve Ermenilerin sembolünün Ağrı Dağı olduğu temaları vurgulanmıştır.²⁷

İtalya'da Katoliklerin dini lideri olan Papa II. Jean Paul, Vatikan'da düzenlenen ayinde 70 yıl önce ölenler için dua etmeleri çağrısında bulunmuştur.²⁸

Bulgaristan'ın başkenti Sofya'da "Ermeni Soykırımını Kınama Günü" çerçevesinde çeşitli anma törenleri yapılmıştır.²⁹

New York'ta yaklaşık bin kişilik bir Ermeni topluluğunun yaptığı yürüyüşte konuşma yapan Senatör Alfonse d' Amato, Reagan yönetimince (sözde) soykırımın tanınmamasını "Dışişleri Bakanlığı'ndaki bazı yüzüstü bürokratların Türkiye'ye yağ çekmek için tarihi yeniden yazma çabaları" olarak değerlendirmiştir, New York Valisi Mario Como ise, bu toplantıya bir mesaj göndererek 24 Nisan gününün "Ermeni Günü" olarak kabul edildiğini açıklamıştır. Toplantıdan sonra New York'taki Türkevî'ne doğru yürüyüşe geçen yaklaşık beş yüz kişilik Ermeni grup, polis tarafından dağıtılmıştır.³⁰ New York'un Yahudi Belediye Başkanı Edward Koch, 24 Nisan'ın "İnsanın İnsana Zulüm Günü" olarak anılmasını isteyen bir bildiriye Ermeni Patriği Torkom Manukyan'a vermiştir.³¹

24 Nisan 1985 yılında New York televizyonunun 13. kanalında Ermenilerle ilgili bir program yayınlanmıştır. ABD'deki Ermeni lobi-sinin 250 bin dolara yayınlattıkları ve tamamen Ermeni propagandasının yapıldığı yayında, Ermeni asıllı Babanyan ailesinin üç nesli ekrana çıkartılmıştır. Ailenin ikinci nesilden üyesi olan Harityun Babanyan, Maraşlı olduğunu söyledikten sonra, 1915 yılında altı yaşında olduğunu belirterek o günlere ait oldukça ayrıntılı bilgiler vermiştir. O yaşta bir çocuğun bu kadar ayrıntıyı teknik olarak aradan 70 yıl geçtikten sonra bu kadar detaylı bir şekilde hatırlamasının şaibesi bir tarafa konuşmasında Babanyan: "Senelerce sustuktan

²⁶ *Hürriyet*, 23 Nisan 1985.

²⁷ *Milliyet*, 25 Nisan 1985. *Güneş*, 5 Mayıs 1985.

²⁸ *Tercüman*, 26 Nisan 1985.

²⁹ *Milliyet*, 26 Nisan 1985.

³⁰ *Milliyet*, 23 Nisan 1985.

³¹ *Yeni Asır*, 27 Nisan 1985.

sonra, Musevilerin başarısını kendimize örnek alıp örgütlü mücadeleye başladık. Davamıza dört elle sarıldık. Bundan sonra her yola, her yönetime başvuracağız. Ne zaman bir Türk'ün öldürüldüğünü duysam, sevinçten yüreğim yağ bağıyor." dedikten sonra yanında getirdiği torunlarının minik yüreklerine kin ve intikam tohumları aşıladığını televizyon ekranları karşısında "Biz Ermeniyiz" diye bağırarak göstermeye çalıştığı sırada TV yetkilileri araya girerek, "Hayır, sizler Amerikalısınız" diye uyarıda bulunarak tepkilerini dile getirmişlerdir.³²

California'da ise Ermeni asıllı Vali George Dökmeciyan, 24 Nisan'ı "Ermeni Soykırımı Günü" ilan eden bir açıklama yapmış ve eyaletteki bayrakları yarıya indirtmiştir. Dökmeciyan'ın Los Angeles

Los Angeles'ta 24 Nisan günü yaklaşık 5 bin Ermeni yürüyüş yapmış, Türkiye aleyhine sloganlar atılmış ve Türk bayrağı yakılmıştır.

Times'da, kendisinin 1983 yılında Reagan'la bir görüşme yaptığını ve bu görüşme de Reagan'ın Ermeni davası konusunda yeterli bilgiye sahip olduğunu kendisine belirttiğini ve Ermeni halkına yapılanlardan ötürü kendisinin üzüntü duyduğunu belirttiği konuşmasını Reagan'a hatırlattığını ifade eden

bir beyanı yayınlanmıştır.³³ Los Angeles'ta 24 Nisan günü yaklaşık 5 bin Ermeni yürüyüş yapmış, Türkiye aleyhine sloganlar atılmış ve Türk bayrağı yakılmıştır.³⁴

Bu arada Amerikalı Psikoloji Profesörü Sarabehar Kosnik, Kongre'de Ermeni lobisinin önde gelen isimlerinden olan Senatör Carl Levin'e ve ABD Başkanı Ronald Reagan'a bir mektup göndermiş ve tarihi bir yanılmanın eşiğinde oldukları uyarısında bulunmuştur. Mektubunda Profesör Kosnik şunları ifade etmiştir:

"Uygar bir insan, bir bilim adamı ve hepsinden önemlisi, Amerikalı bir Yahudi olarak, takdir edersiniz ki, insanın insana baskısına benim kadar sert tepki gösterebilecek çok az kişi vardır. Ancak bilmenizi isterim ki, hazırladığınız kanun tasarısı, gerçekleri tahrif eden, tarih bilginizin kılığını gösteren, büyük bir hatadır. Böyle bir hatanın işlenmesi ve bu hatanın Türkiye'deki demokrasiyi zor duruma düşürecek bir nitelik taşıması, duyduğum rahatsızlığın boyutlarını daha da artırıyor.

³² Milliyet, 27 Nisan 1985.

³³ Hürriyet, 26 Nisan 1985.

³⁴ Hürriyet, 26 Nisan 1985.

"Konuyla ilgilendiğinize göre, size bir önerim var: Önce Osmanlı İmparatorluğu'na ve Türklere ait tarih bilginizi genişletin. O zaman göreceksiniz ki, insanlık onuruna saygı göstermek açısından din, dil, ve ırk farkı gözetmeyen Türkler, tarihte hepimize ders verecek nitelikte bir örnek yaratmışlardır.

"Ben, Türk asıllı bir Musevi ailenin kızıyım. Benim gençliğimde, Türkiye'deki Museviler, Polonya'da, Rusya'da, İspanya'da, Fransa'da ve Almanya'daki Musevilerin yaşadığı acı olayların hiçbirini yaşamadılar. Hepsi sınırsız bir özgürlük içerisinde yaşadılar ve halen de öyle yaşıyorlar. Bu durum yalnızca Museviler için değil, Türkiye'deki bütün etnik guruplar için geçerlidir.

"Bütün bu nedenlerle, işlediğiniz tarihi hatanın daha büyük boyutlara ulaşmasını istemiyorsanız, size tasarınızı hemen geri çekmenizi öneririm."³⁵

Sovyetler Birliği'nde Komünist Parti yayın organı olan Pravda gazetesi 24 Nisan 1985 tarihli sayısında ilk defa ve açık bir şekilde (sözde) soykırımın yapıldığına ait bir makaleyi yayınlamıştır. Erivan Devlet Üniversitesi Rektörü ve Ermenistan Bilimler Akademisi üyesi S. Ambartsunyan tarafından kaleme alınan makaleye Türk Dışişleri Bakanlığı'ndan kısa ancak sert bir yanıt verilmiştir.³⁶ Türk Dışişlerinin bu tepkisi Sovyet yönetimi tarafından dikkate alınmamış olmalı ki, bu defa Sovyet Ermenistanı Komünist Partisi Başkanı Karen Demirciyan, televizyonda 1915 yılında Osmanlı Devletinin yarım milyon (500.000) Ermeni'yi öldürdüğünü iddia eden bir konuşma yapmıştır.³⁷

1985 yılı içerisindeki Ermeni propagandalarından birisini de Londra'da basılan bir kitabın Türkiye'de çeşitli adreslere postalanması hadisesi oluşturmuştur. İngilizce olarak basılmış "The Armenian From Genocide To Resistance" (Soykırımdan Direnişe Ermeniler) adında 1983 yılında basılmış olan bu kitap, Ermeni asıllı Gerard Chailand ve Yves Ternon adlı iki Fransız vatandaşı tarafından yazılmıştır. "Zed Press" adlı yayın evi tarafından yayınlanan kitabın önsözünde "Bu gün terörizmi kınayanlara iki gerçek hatırlatılmalıdır. Birincisi dün unuttukları Ermeni soykırımını bütün kamuoyuna daha iyi anlatmak, ikincisi de soykırımı tanımamakla büyük bir

³⁵ Milliyet, 24 Nisan 1985.

³⁶ Cumhuriyet, 26 Nisan 1985.

³⁷ Milliyet, 28 Nisan 1985.

*skandala neden olanlara bu dev suçu dünyada kınanır hale getirmektedir...*³⁸ denilmiştir.

1985 yılı içerisindeki Ermeni gösterilerinin en büyüğü Beyrut'ta gerçekleşmiştir. 25 bin kişinin katıldığı gösteriye Piskopos I. Karekin, Katolik papaz Kasparyan yöneticilik yapmışlardır.³⁹

Avusturya'nın başkenti Viyana'da, Ermenistan'daki Eçmiyazın Kilisesi'ne bağlı olan Ermeni grup, buradaki kiliselerde bir dizi ayinler düzenlemişler, Viyana televizyonu da bu ayinleri Ermeni iddialarıyla birlikte televizyonlarından yayınlamıştır.⁴⁰ Bu yıl içerisindeki en ilginç olaylardan birisi de Kudüs'te ki gösteriler sırasında vuku bulmuştur. Burada yapılan bir ayinde, Birinci Dünya Savaşı sırasında kendileri aslen Osmanlı vatandaşı olan ancak savaş sırasında İngiliz ordusu saflarına geçen ve sırtlarında bu ülkenin üniformasını

**1985 yılı yenilgisi
Amerika'daki Ermeniler
tarafından da büyük bir
mağlubiyet olarak
nitelendirilmiştir.**

taşıırken savaş sırasında ölmüş olan 24 Ermeni için dua edilmesi hususu olmuştur.⁴¹ Benzer bir hadise de 27 Nisan tarihinde Washington'da gerçekleşmiştir. Washington Arlington Mezarlığında yapılan törende, bu mezarlığa, Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiliz birlikleri safına geçerek Türk ordusuna karşı savaşıp ölmüş olan Ermenilerin anısına küçük bir anıt dikilmiş ve aynı yere ayrıca kaçak Ermenilerin Osmanlı Devleti'nin müttefiki Almanlara karşı Fransız ordusunda verdikleri Argon Savaşı için de küçük bir anıt dikilmiştir.

1985 yılı içerisinde Ermeniler tarafından dünyanın çeşitli ülkelerinde Türkiye Cumhuriyeti'ne yönelik yukarıda anlatılan karalama kampanyaları devam ederken, ABD Kongresi'ne sunmuş oldukları 192 sayılı Ermeni tasarısı kabul edilmemiştir. ABD'de Kongre üzerinde çalışmalar yürüten Ermeni lobisinin, 1985 yılında uğradığı bu yenilgi dünya kamuoyunda yankı bulmuştur.

1985 yılı yenilgisi Amerika'daki Ermeniler tarafından da büyük bir mağlubiyet olarak nitelendirilmiştir. ABD'deki Ermeni topluluğunun önemli basın organlarından "Armenian Reporter" adlı gazete de Michael Haratunian imzasıyla yayınlanan "192 Sayılı Tasarıda

³⁸ *Milliyet*, 24 Nisan 1985. (Ankara Özel Sayısı)

³⁹ *Tercüman*, 26 Nisan 1985.

⁴⁰ *Tercüman*, 28 Nisan 1985.

⁴¹ *Tercüman*, 26 Nisan 1985.

Neden Mağlûbiyete Uğradık" başlıklı yazıda, Taşnak Partisi'nin Amerika'daki Ermeni Millî Kongresi'ni parçalamasının bu yenilgi üzerinde büyük rolünün olduğunu yazmıştır. Haratunian tarafından Ermeni mağlubiyeti şu şekilde anlatılmıştır:

"Bir tarafta, eğer başarısız olursa, görevini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya bulunan Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Şükrü Elekdağ'ın önderliği ve yönetiminde giderek daha enerjik bir hale gelmekte olan Türk lobisi mevcuttu. Bu lobinin faaliyetine Gray and Co. Adli halkla ilişkiler firmasıyla mücadelenin son aşamasında Kongre üyelerine yazdığı mektupla sahnede beliren Dışişleri Bakanı George Shultz da dahildi.

" Diğer tarafta, Ermeni asamblesi ve Taşnakların siyasi kolu olan Ermeni Millî Kongresi bulunuyordu.

"Bu konuda objektif olacaksak, bu felaketi olumlu göstermek için basın bildirimleri yayınlamayı durduralım. Zira, Türkler kazandı. Ermeniler kaybetti."⁴²

⁴² Tercüman, 25 Ocak 1986.

ERMENİSTAN'DA TÜRKİYE İMAJI

Hatem CABBARLI*

Title: Turkey's Image In Armenia

Abstract: This article will evaluate Armenian's opinion about Turkey/Turks through analyzing Armenian history and identity. After Armenia was occupied by Bolsheviks and became a part of the Soviet Union, Turkey's relations with Armenia were cut off. However, with the independence of Armenia a new period was opened in Turkish-Armenian relations and this article will particularly focus on this period. To normalize the relations between the two nations required that they should get to know each other.

Keywords: Armenian, Armenia, Kocharian, Ter-Petrosian, National identity, Yerevan, Ottoman, propaganda.

Anahtar Kelimeler: Ermeni, Ermenistan, Koçaryan, Ter-Petrosyan, Milli Kimlik, Erivan, Osmanlı, Propaganda

GİRİŞ

Her devletin uluslararası alanda bir imaj oluşturma özelliği vardır. Bu, bütün devletler için kalıplaşmış şekilde olmayıp, farklı şekillerde de ortaya çıkabilir. Bu özellik her şeyden önce, tarihi gelişme sürecinde devletlerin izlediği siyasî, ekonomik ve kültürel politikayla bağlıdır. Devletlerin izledikleri bu politika dünya kamuoyunda onun imajını oluşturan başlıca göstergelerden biridir. Bugünün koşulları içerisinde basın, radyo ve televizyon herhangi bir devletin imaj oluşturma özelliğini etkilemektedir.¹

Bu makalede yüzyıllarca Türklerle iç içe yaşamış Ermenilerin (şimdiki Ermenistan'ın) Türkiye/Türkler hakkındaki düşünceleri, tutumları ve tarihi psikolojik görüşleri incelenmiştir. Konuyu araştırırken öncelikle Ermeni tarihine değinilmiş, Ermenilerin kim oldukları, dili ve kültürü konusundan kısaca söz edilmiş ve Osmanlı'nın son dönemlerinde devlete karşı tutumları araştırılmıştır.

* ASAM, Kafkasya Araştırmaları Masası, asistan hcabbarli@avsam.org

¹ İkinci Dünya Savaşı'ndan önce İtalyan radyosu Arapça yayına başlayarak İngiltere aleyhine propaganda yapmaya başladı. Buna karşılık Avam Kamarasının izniyle İngiltere radyosu da Arapça yayına başladı ancak İtalyan propagandasına karşı koyamayacağını anlayınca radyodan Kuran okutmaya başladı ve başarılı oldu. 1950'li yıllardan itibaren televizyonun propaganda aracı olarak kullanılması devletlerin imajını etkileyen önemli bir araç olmuştur. Daha geniş bilgi için bkz: Osman Özsoy, *Türkiye'nin İmaj Sorunu*, (İstanbul: ALFA Yayınevi, 1998), ss. 141-150.

1920'de Ermenistan, Bolşevik Rusya tarafından işgal edilerek SSCB'ye katıldıktan sonra Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde bir kopukluk olmuştur. Ancak Sovyetler Birliği'nin çökmesinden sonra Ermenistan Yüksek Sovyeti'nin 23 Ağustos 1990'da bağımsızlık kararı almasıyla Türk-Ermeni ilişkileri yeni bir döneme girdi. Konu ağırlıklı olarak bu dönemden sonra ele alınacak ve Ermenilerin Türkiye'yi algılayış şekli, izlediği politika ve millî görüşleri incelenecektir.

ERMENİ TARİHİ VE KİMLİĞİNE KISA BİR BAKIŞ

Ermeni toplumunun tarihi hakkında Ermeni ve yabancı tarihçiler arasında tam bir görüş birliği yoktur. Bölgede yerleşik halklar M.Ö. 516 yılında Aras Nehri bölgesini Medler'den alarak 200 yıl süreyle İran'ın bir vilâyeti olarak İran Valileri tarafından yönetilmiştir. İpsos Savaşı'ndan sonra Ermenilerin yaşadıkları bölgeler İskender'in komutanlarından Selefküs'ün eline geçmiştir. Bölge daha sonra M.Ö. 248 yılında Part hükümdarı Arsak tarafından yönetilmiştir. Saka Türklerinin Parn boyundan olan Arsak, eski Oğuz ve Türkmen soyundan gelmiştir.

Ermeni tarihinde Ermenilerin bir millet olarak M.Ö. I.-II. yüzyıllarda Dağlık Ermenistan'da yaşayan soyların birleşmesinden ortaya çıktığı ifade edilse de bu soyların adları verilmemektedir.² Ermeniler, kendilerinin kadim bir millet olduklarını kanıtlamak için tarihi kaynaklardan daha çok efsane ve mitolojiye dayanmış, bunun için de dil ve din faktörünü öne çıkarmıştır.

Ermeniler XI. yüzyılın ortalarına kadar evvela Kafkasya bölgesine, daha sonra Kafkasya'dan batıya ve güneye yayılmış, bu bölgelerde egemen olan büyük devletlere bağlı kalmak suretiyle dil, din, gelenek ve varlıklarını korumak için sürekli çabalarda bulunmuş, ancak bağımsız bir millet olma olanağını elde edememiştir.³

Tarihlerini M.Ö. XVIII-XX. yüzyıla kadar geriye götürme kompleksi içinde olan Ermeni tarihçilerden Ayvazyan, Ermenilerin '4000' yıllık tarihini yazmış, ancak nedense sadece Urartu devleti konusunda geniş bilgi vermiştir. Ermeni bilim adamları Urartu devletinin kendilerine ait olduğunu iddia etseler de bir çok tanınmış tarihçi bunun aksini iddia etmektedir.⁴

² Daha geniş bilgi için bkz: İstoriya Armyanskogo Naroda: <http://www.armenica.wizard.am/history/history2.html>

³ *Tarih Boyunca Ermeni Meselesi*, (Ankara: Gn. Kur. ATASE Yayınları, 1979), s. 3.

⁴ Ünlü Rus tarihçisi B. Piotrovski Urartu devletinin bir Ermeni devleti olmadığını iddia etmektedir. Piotrovski'ye göre MÖ. IX.yüzyılda Ermeniler veya Ermeni soyundan olan bir kabile Urartu'nun zayıfladığı zaman hücum ederek işgal etmiş ve oraya yerleşmişlerdir. Bir çok tarihçi de Piotrovski'nin iddialarını kabul etmektedir.

XIX. yüzyılda Kafkasya'ya seyahat eden Fransız bilim adamı De Bay, Eçmiadzin Kilisesini ziyaret ederken, Ermeniler ona bazı eşyaları göstererek, Ermeni tarihi ve kültürünün kadimliğini göstermek istemiştir. Ancak Bay, eşyaların en çok 100-150 yıllık olduğunu tespit etmiş ve bu konuda görüş bildirdikten sonra Ermeni gazeteleri ona karşı hakarete varacak ifadeler kullanmaktan çekinmemiştir.⁵

Hanrish Pudor, Ermenilerin Hıristiyan olmakla beraber Sami ırkından olduğunu, en göze batan niteliklerinin burunlarının kambur, kalın ve kaba olduğunu, L. Sufer, Ermenilerin Yahudiler ile Hititlerden geldiğini, S. Valsinger, Ermeni ve Yahudiler arasında göze çarpan benzerlik olduğunu, fiziksel benzerliğin yanı sıra ticarete olan yakınlıkları ile de kanıtlandığını, J. Deniker, Ermenilerin esasen karışık bir ırk olduğunu, bunlar arasında Hindu-Afgan-Asuri ve Türk ırklarından ortak noktalar olduğunu, Robart De Gais, Orta Asya ve Pamir yaylalarından gelen Aryen boyları ve Mezopotamya'dan kuzeye çıkan Sami ırkına mensup aşiretlerin karışımı olduklarını öne sürmüştür.⁶

Rus kaynağına göre Ermeniler Babil ve Yahudilerle karışık bir ırktır. Antropolojik değerlere göre onlar kısa kafataslıdır. Şantr, Erkert ve Pantukhov'un değerlendirmelerine göre Ermeniler Dağ Yahudileri ve Asurilere daha çok benzemektedir.⁷ Bu kaynağın Ermenilere dayanarak verdiği bilgiye göre Ermenilerin bir kısmını ise asimile olmuş Çingeneler oluşturmaktadır. Kaynak, Petersburg Üniversitesi'nin Profesörü Kerobe Patkanyan'ın, Şair Alamdaryan'ın ve Ganesoğlu'nun Ermenileşmiş Çingeneler olduğunu iddia etmektedir.⁸

Ermeniler, kendilerinin Kafkasya'nın yerlisi olduklarını iddia etmeler de ait oldukları dil gurubu bakımından bunun aksi bir görüşü savunmak mümkündür. Ermeni dili Hint-Avrupa dillerinin doğu grubuna aittir. Bu sistemde Ermeni dilinin kendine has özelliği vardır. Ermeni dili M.S. IV. yüzyılın sonları ve V. yüzyılın başlarında yazı şeklini almıştır. Bazı bakımlardan Ermeni dili özellikle Hint-Avrupa dillerinden Snaskritçeye (eski Hint yazısı), Latince'ye, Yunanca'ya, eski Slavca'ya ve eski Almanca'ya yakındır.⁹

⁵ Vasili Lvoviç Veliçko, *Russkoe Deloi Mejduplemenniye Voprosı*, (Petersburg: Arteli Peçatnogo Dela Yayınevi, 1904), s. 71.

⁶ Mesut Hakkı Çaşın, 'Ermenistan Silahlı Kuvvetleri', *Avrasya Dosyası*, Cilt 11, Sayı. 4 (Sonbahar 1995-1996), s. 54.

⁷ Veliçko, *Russkoe Delo...*, s. 65.

⁸ Veliçko, *Russkoe Delo...*, s. 66.

⁹ Ararat Saakoviç Garibyan ve Cülyetta Araratovna Garibyan, *Kratkiy Kurs Armyanskogo Yazıka*, (Erivan: 1987, Luys Yayınevi), s. 5.

OSMANLININ SON DÖNEMLERİNDE ERMENİ SORUNUNUN OR-TAYA ÇIKIŞI

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar 'millet-i sadıka' olarak bilinen Ermeniler Ayastefanos Anlaşması'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin son yıllarına kadar en çok sorun çıkararak tebaa olmuştur. Ayastefanos Antlaşması'nın imzalanacağı sırada Ermeni Patriği Nerses Varjabedian başkanlığında toplanan Ermeni Meclisi, Rus ordusunu kendilerinin kurtarıcısı gibi kabul ederek Rus Çarı'na başvurmayı kararlaştırdı. Osmanlı ve Rusya arasında 31 Mart 1878'de yapılan barış görüşmelerinde Ermeniler tartışma konusu olmamıştı. Ancak Osmanlı Ermenileri, kendi çıkarlarının görüşmelerde gündeme taşınması için Başpiskopos tarafından görevlendirilen Rahip Ke-vork Vartabet Rusjukliyan ve Osmanlı murahhas heyetinde bulunan Stephan Aslanyan Paşa ve Hovannes Efendi'yi görevlendirdi.¹⁰ Anlaşma metni hazırlandığı zaman Ruslar, Ermenilerle ilgili olan bir maddenin kabul edilmesini başardılar. Buna göre Ayastefanos Anlaşması'nın 16. maddesi gereğince Osmanlı, Ermenilerin can ve mal güvenliğini korumayı taahhüt etti.

Ayastefanos Anlaşması'nın şartları İngiltere'nin çıkarlarına ters düştüğü için Osmanlı ile görüşerek Rusya'ya karşı savunacağını bildirdi ve yeni barış konferansının toplanmasını teklif etti. Büyük devletlerin görüşmelerinden sonra konferansın Berlin'de toplanmasına karar verildi. Berlin Konferansı'nın kararlarında Ermeni meselesi 61. maddede ele alındı. Daha Berlin Konferansı başlamadan önce Ermeniler Hrimyan Mkrtiç-Ayrik, Horen Harbey ve Minas Çeraz Papazyan'ı temsilci olarak Berlin'e gönderdi. Temsilciler Berlin'e gitmeden önce yapılan bir toplantıda Ermeniler, Hrimyan'dan Ermenice'den başka bir dil bilmediğini ve konferansta hangi dilde konuşacağını sorduğunda, 'Ben göz yaşları dilinde konuşacağım' diye cevap vermişti.¹¹

Berlin Konferansı'ndan Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına kadar büyük devletler İstanbul'daki elçilikleri vasıtası ile Ermeniler lehindeki talep ve zorlamalarını aralıksız olarak sürdürdüler.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla, Osmanlı ülkeyi savunmak için 2 Ağustos 1914'te seferberlik ilân ederek, meşrutiyet anayasasına göre askere alınmaları mümkün hâle gelmiş azınlıklar Ermeniler dahil vatandaşları silah altına çağırıldı. Patrikhane ve Ermeni komiteleri seferberlik çağrısına bir yandan şeklen olumlu ta-

¹⁰ Eduard Oganisyan, *Vek Borbi*, (Münih-Moskova: Feniks Yayınevi, 1991), s. 53.

¹¹ Oganisyan, *Vek...*, s. 59.

vır takınırken, bir yandan da teşkilatlarına, düşmanın ilerlemesi hâlinde hizmete hazır olmak üzere çeteler teşkilini, askere alınanların silahları ile birlikte bu çetelere katılmalarını tebliğ etmeye başladı.

Ermenilerin Kafkasya cephesinde Rus orduları ile işbirliği yaparak Osmanlıya karşı savaşması, ulaşım ve haberleşme yollarını kapatması Osmanlı ordusunu güç duruma düşürdü. Bu durum karşısında Başkumandanlık cephe bölgesinde Ruslarla işbirliği içinde bulunan Ermenilerin başka bölgelere göç ettirilmesi için 25 Şubat 1915 ve 26 Mayıs 1915 tarihli kararları kabul etti.¹² Sonradan bu kararlar Ermeniler tarafından dünya kamuoyuna soykırım belgesi olarak tanıtılmaya başladı ve bugüne kadar da bunun propagandası yapılmaktadır. 1920'de Ermenistan Cumhuriyeti'nin Bolşevikler tarafından işgal edilmesinden ve 1923'te Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra Ermenilerin sözde soykırım propagandası 1960'lı yıllara kadar bir kesintiye uğramış, ancak 1965'te Ermenistan'ın resmi olarak sözde soykırım anma törenleri düzenlemesinin ardından 'soykırım' propagandası yeniden canlılık kazanmıştır.

TARİHİ SÜREÇTE ERMENİLERİN KİMLİK PSİKOLOJİSİ

Ermeniler 'Ben kimim?' sorusunu yanıtlarken kendi geçmişlerini Nuh Peygambere kadar dayatmakta, Hıristiyanlığı ilk kabul eden topluluk olarak övünmekte,¹³ kendi tarihlerini abartarak, dünya medeniyetini-yazıyı, astrolojiyi, bakır ve demir madenciliğini kendilerinin keşfettiğini ve dünyada insan hayatının Gökçe Gölü sahilinden başladığını iddia etmektedir.¹⁴ Ermenilerin kimlik psikolojisini incelemek için Ermeni tarihindeki gelişmeleri ele almakta yarar vardır. Ermeniler, yüzyıllar boyunca tebaa psikolojisini yaşamış bir millettir. Ermeniler, XI.-XIV. yüzyıllarda Kilikya Baronluğu'nu kurma yeteneğine sahip olmuş bu Baronluğun çöküşünden XX. yüzyılın başlarına kadar bağımsız bir devlet kuramamış ve Kilikya tarihini ön plana çıkartmışlardır.¹⁵ Ermeniler tarihlerini olduğu gibi değil, görmek istedikleri gibi yazmış ve bunun propagandasını yapmıştır. Yaşadıkları coğrafyada Bizans, Roma, Pers, Arap, Selçuk ve Osmanlı gibi büyük imparatorluk ve devlet kurmuş milletlerin çevresinde kendilerini zayıf ve başarısız olarak gören Ermeniler 700 yıllık

¹² Kâmuran Gürün, *Ermeni Meselesi*, (Rüstem Yayınevi, Beşinci Baskı, Mart 2001), ss. 276-280.

¹³ M. Şağinyan, Vajnoe Sobitiye İstori, *Literaturnaya Gazeta*, 13 Eylül 1978.

¹⁴ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz: 'Kolıbel Çeloveçstva na Territorii İstoriçeskoy Armenii': http://www.azg.Am/_RU/20020108/2002010817.shtm

¹⁵ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz: İstoriya Armyanskogo Naroda: <http://www.armenica.wizard.am/history> Suren Ayvazyan. *İstoriya Rossii: Armyanskoy Sled*, (Moskova: 2000, Kron-Press Yayınevi), ss. 226-251.

kompleksten kurtulabilmek için kendilerini yüce ve büyük millet olduklarına inandırmaya çalışmıştır.¹⁶ Hay Tad ideologlarından olan ve aşırı milliyetçi görüşleri ile tanınan yazar Zori Balayan, Erivan'ın (Ermenice Yerevan) 2702 yıl önce inşa edildiğini ifade etmektedir. Balayan'a göre Erivan, Roma ve Babil kadar antik bir kenttir.¹⁷

Erivan (Yerevan) toponimini açıklamaya çalışan Balayan, birbiri ile çelişkili iki iddia ileri sürmektedir. '...Efsaneye göre Nuh Peygamber tufandan sonra ilk gördüğü bir kara parçasına 'Erevume'- 'Gözüküyor' diye bağırması ve bu kara parçasının adı Yerevan olarak kalmıştır'.¹⁸ (Balayan, aynı zamanda satır arasında Nuh Peygamberin Ermeni olduğunu (!) söylemektedir). Hemen sonra ise 'Menua'nın oğlu Çar Arguşti bu kaleyi inşa etti ve buraya Erebuni adını verdi' diye yazmaktadır.¹⁹ Balayan kendisini Ermeni tarihini övmeye o kadar kaptırması ki bazen büyük gaf yaptığının farkına varmamaktadır. Örneğin, Erivan hakkında bilgi verirken önceki iddialarının tam tersine 'Buranın (Erivan'ın) sakinleri göçmenlerdir. Gerçek Erivan'lı yoktur.'²⁰ ifadesini kullanmıştır.

XVIII. yüzyılda Avrupa'da başlayan Rönesans ve Reform hareketleri Osmanlı'da yaşayan gayri Müslimlerin de ayrımcılık faaliyetlerinin başlamasına neden oldu.²¹ XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle Osmanlı'da yaşayan ve ticaretle uğraşan Ermenilerin zenginleşmesi Ermeni milli burjuvasının temelini oluşturmaya başladı. Bu, aynı zamanda Ermenilerin milli düşüncelerinin gelişmesine yardımcı oldu. Özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarında bağımsız devlet kurma fırsatını kollayan Ermeniler Batı devletlerinin desteği ile isyan çıkararak Osmanlı'yı zor duruma düşürdüler.

XX. yüzyılın başlarından itibaren ayrımcılık faaliyetlerinde bulunan Ermeniler, Avrupa ve Amerika'nın desteğini kazanmak için Osmanlı'nın 1915 yılında Ermenilerin ayrımcı faaliyetlerinin karşısını almak amacıyla kabul ettiği tehcir kararını fırsat bilerek sözde soykırım propagandasına başladılar. Ermenilerin, özellikle de Ermeni diasporasının sözde soykırım propagandası faaliyetlerini değerlen-

¹⁶ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz: İstoriya Armyanskogo Naroda. <http://www.armenica.wizard.am/> Rafael Abramyan, 'Armyanskoe Riçarstva', *Armyanskiy Vestnik*, Mo 1-2, 1999, http://www.hayastan.ru/Arm-vest/Jurnal04/j04_stat27.html; R. V. Ter-Gazaryan, 'Armyane na Vizantiyskom Perestole', <http://www.armenia.ru/history/history.php3?page=author>;

¹⁷ Zori Balayan, *Oçag*, (Erivan: Sovetakan Grog Yayınevi, 1984), s. 19.

¹⁸ Balayan, *Oçag*,..., s. 30.

¹⁹ Balayan, *Oçag*,..., s. 31.

²⁰ Balayan, *Oçag*,..., s. 110.

dirirken, milli kimliğini, gelenek ve göreneklerini koruma içgüdüsünden çok, duygu sömürsü yaparak Avrupa ve Amerika'da daha rahat bir hayat yaşaması için mağdurluk izlenimi bıraktıklarını söylemek mümkündür. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra insan hakları kavramının ulus devletler ve uluslararası kamuoyunda yer edinmesinden bugüne kadar Ermeniler bundan fazlasıyla yararlanmışlardır. Araştırmacı psikiyatris yazar Erol Göka ise diaporla Ermenilerin psikolojik durumunu şöyle ifade etmiştir. '...Diaspora Ermenileri için, yaşadıkları zengin Batı ülkesinin kimliğine sarılmak dışında, bir ulusal kimlik şansı hiç yoktur ama grup (cemaat) kimlikleri açısından Türk düşmanlığı ve intikam duyguları kurucu bir işleve sahip olabilir. Grup kimliğine sahip olmanın ve mağduriyet psikolojisinin avantajlarını Türk düşmanlığı sayesinde yaşayabilirler...'22

Ermenistan'da yaşayan Ermeniler ise kısa da olsa bir bağımsızlık dönemi (1918-1920) yaşamış, daha sonra ise Bolşevik Rusya tarafından işgal edilmiş ve 1991'de tekrar bağımsızlığına kavuşmuştur. 1965'e kadar Ermenistan'da soykırım konusu fazla gündeme taşınmasa da tamamen unutulmamıştır. Özellikle 1965'te sözde Ermeni soykırımının 50. yıldönümü anma törenlerine izin verilmesinden sonra Ermenistan kamuoyunda Türk düşmanlığı psikolojisi yer edinmeye başladı.²³

Ermeniler hiçbir zaman bugünkü Ermenistan sınırlarında toplu halde yaşamamıştır. Ermeniler XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı ve İran'dan göç ederek Kafkasya'daki Müslüman Türk nüfusu sıkıştırmaya başladı. Özellikle 1918-1920 Ermenistan Cumhuriyeti Erivan, Zengibasar, Vedi, Gümrü, Gökçe'de yaşayan Azerbaycan Türklerini göçe mecbur etti. 1918'de Ermenistan Cumhuriyeti ilân edildiğinde toplam nüfusun %50'sini Ermeniler oluştururken bugün nüfus oranı %98 olarak Ermenilerin lehine değişmiştir.²⁴ 1948-1953 yılları arasında Ermenistan'dan 144.654 Azerbaycan Türkü Azerbaycan'a göç ettirildi ve yurtdışında yaşayan Ermeniler bu bölgelere yerleştirildi.²⁵ Disporada yaşayan Ermenilerin Ermenistan'a göç ettirilmesi politikasına 1930'lu yıllarda başlandı. Buna göre, Ermenistan'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin göç ettirilmesi sonucunda Ermenilerin sayısı arttırılacak

21 Çaşın, *Ermenistan...*, s. 57.

22 Erol Göka, 'Ermeni Sorunu'nun (Gözden Kaçan) Psikolojik Boyutu', *Ermeni Araştırmaları*, Mart-Nisan-Mayıs 2001, Cilt 1, Sayı. 1, s. 135.

23 Hatem Cabbarlı, 'Geçmişten Günümüze Ermenistan'da Azerbaycan Türkleri', *Ermeni Araştırmaları*, Aralık 2001-Ocak-Şubat 2002, Cilt 1, Sayı. 4, s. 142.

24 Saleh Bey, *Armanstvo*, (Bakü: Bilim Yayınevi, 1994), s. 206.

25 Cabbarlı, *Geçmişten Günümüze...*, s. 141.

ve daha sonra Ermenistan topraklarının yetersizliği konusu gündeme taşınacak ve Doğu Anadolu'nun Ermenistan'a verilmesi talep edilecekti.²⁶

Bu gün dünyadaki Ermeni nüfusunun (7.5 milyon) 2/3'sinden fazlası Ermenistan dışında bulunmaktadır. Bazı istatistiklere göre Ermenistan'da en fazla 1.200.000, Rusya'da bir milyon civarında, Gürcistan'da 397.000, ABD'de 1.100 000, Fransa'da 300.000, İran'da 200.000, Suriye'de 180.000, Türkiye'de 70.000 ve Lübnan'da 170.000 Ermeni yaşamaktadır.²⁷ Yüzyıllar boyunca bağımsız devlet kurma hayalleri ile yaşamış Ermenilerin bugün ilk fırsatta Ermenistan'dan göç etmesinin nedenlerini ekonomik sorunların yanı sıra yurt dışında yaşama bilinci ile açıklamak mümkündür.

Ermenilerin milli kimliklerinin ve değerlerinin korunmasında Ermeni kilisesinin faaliyeti büyük önem taşımaktadır. XI. yüzyıla kadar Ermenistan Katogikosluğu unvanına sahip olan kilise, Ermenilerin Orta Doğu ve Kafkasya'ya göç etmesinden sonra bu unvanı değil, etnik grubu ifade eden Ermeni Katogikosluğu adını aldı. Devlet kurumuna sahip olmayan Ermeniler kiliseye bir anlamda devlet statüsü vermiş ve kararlarını kabul etmiştir.²⁸ Ünlü Rus yazarı Veliçko, İstanbul ve Eçmiadzin Katogikosluğu'nu devlet içinde 'teokratik devlet' olarak tanımlamıştır.²⁹

Rusya'da yaşayan Ermeni Piskoposu İosif, 1799'da yayımlanan 'Ermeni Kilisesinin Hıristiyan Mezhebi' adlı kitabında Rus Kilisesinin desteğini almak için monofizit görüşlerini gizlemeye çalışmıştır. Anianskiy ise 1900'de yayımlanan 'Ermeni Kilisesinin Tarihi' adlı çalışmasında Ermenilerin monofizit görüşlerini yaklaşık 200 yıl gizleyebildiklerini ifade ederek, Ermeni Hıristiyan mezhebinin gerçeklerini açıklamıştır.³⁰ Ermeni kilisesinin Gregoryen mezhebini benimsemesi ve bu nedenle Hıristiyan dünyası tarafından dışlanması Ermenilerin din ve milliyetçilik duygularını kenetlemiştir.³¹

Ermenilerin milli kimliklerinin koruyabilmesinin nedenlerinden biri de yaşadıkları ülkelerde koloniler kurmaları ve genellikle bu

²⁶ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (İstanbul: 1987, Belge Yayınları), s. LXXV.

²⁷ Daha geniş bilgi için bkz: http://dangerdav.narod.ru/Htm_files/armenianinformation.htm

²⁸ Levon Abramyan, 'Armeniya i Armyanskaya Diaspora: Raskhojdenie i Vstreça', *Planeta Diaspori*, Moskova, No 1-2, 2000, s. 53.

²⁹ Veliçko, *Russkoe Delo...*, s. 81.

³⁰ Veliçko, *Russkoe Delo...*, s. 80.

³¹ Sedat Laçiner, 'Ermenistan Dış Politikası ve Belirleyici Temel Faktörler', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt 2, Bahar 2002, Sayı 5, s. 183.

koloni dışına çıkmamaları ile açıklamak mümkündür. Bu konuda bir başka etken de Ermenilerin yaşadıkları ülkelerde kendilerine tanınmış ayrıcalıklar olmuştur. Örneğin Ermeni cemaati Ukrayna'yı yöneten Letonya Prensiği'nden ekonomik ve sosyal ayrıcalık haklarını almaları sayesinde kendi milli kimliklerini koruyabilmiş,³² Polonya'da ise Ermenilere verilen haklar geri alındığı için XVIII. yüzyıldan sonra Katolikler tarafından kısa bir zamanda asimile edilmiştir.³³

ERMENİSTAN'DA TÜRKİYE/TÜRK İMAJINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Ermenistan'da Türkiye/Türk imajını etkileyen faktörleri aşağıdaki alt başlıklar olarak gösterebiliriz. 1) Tarihsel olgu, 2) 1918-1920 Birinci Ermenistan Cumhuriyeti'nin Osmanlı ile ilişkileri, 3) 1920-1964 yıllarında propaganda faaliyetleri, 4) 1965-1990 yıllarında propaganda faaliyetleri ve 5) Bağımsızlık sonrası Ermenistan - Türkiye ilişkileri (1990-2002).

Tarihsel olgu. Ermeni kamuoyunda Türklere karşı tarihi bir düşmanlık duygusu yüzyıllar boyunca var olmuştur. Ermeni tarihinin 'babası' olarak tanınan Movses Horenatsi 'Ermeni Tarihi' isimli kitabında yazdığına göre Türkler göçebe hayatı yaşadığından Ermeni Tanrısı onlara Ağrı Dağı'nın eteklerinde yaşama hakkı (!) verdi. Horenatsi başka bir kaynakta şöyle demektedir: 'Her Türkü doğduğu anda ölüme mahkum edin. Onlara doğulma şansı vermeyin. Çünkü doğulmuş her Türk fesada sebep olur ve bize facia getirir'.³⁴ Özellikle 1054'te Selçukluların,³⁵ 1512'de ise Osmanlı'nın tebaası olduktan sonra Ermenilerin bilincinde Türk düşmanlığı yer edinmeye başladı. Ermeni tarihçilere göre Ermenistan'ın bölünmesindeki en önemli nedenlerden biri de Osmanlı ve Safeviler arasındaki savaşlar olmuştur.³⁶

1918-1920 Birinci Ermenistan Cumhuriyeti'nin Osmanlı ile ilişkileri. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı'nın Kafkasya'ya girmesi, Taşnaklara karşı verilen mücadele bugün de Ermenilerin bilincinde yaşamaktadır. Birinci Ermenistan Cumhuriyeti konusunda araştır-

³² Diaspora v Rossi vXI-XVIII. Vekakh, Daha geniş bilgi için bkz: www.armenianews.narod.ru

³³ Abramyan, *Armeniya...*, s. 56.

³⁴ Korenadi, *Ararat* gazetesi, Beyrut, 1999, s. 2, Lübnan, Aktaran <http://www.karabakh-terror.com/wmview.php?ArtID=185>

³⁵ İstoriya Armyanskogo Naroda, (Armeniya v XI-XIV Vekakh), Daha geniş bilgi için bkz: <http://www.armenica.wizard.am/Hystory/history10.html>

³⁶ İstoriya Armyanskogo Naroda, (Noviy Etap Osvoboditelnego Dvijeniya), Daha geniş bilgi için bkz: <http://www.armenica.wizard.am/Hystory/history13.html>

ma yapan Ermeni yazarlar Taşnak hükümetinin başarısızlıklarının nedenlerini Osmanlı'nın 'emperyalist' politikası ile açıklamaya çalışmıştır.³⁷ Osmanlı ile savaş durumunda olan, Gürcistan ve Azerbaycan ile sınır sorunlarının devam ettiği ve Sovyet Rusya tarafından işgal edilmesi tehlikesi ile karşı karşıya kalan ve toplam 9.000 km²'lik bir alana sahip olan Ermenistan'ın, 29 Kasım 1920'de Osmanlı ile yapılan barış görüşmelerinde 3 milyon insanın yaşadığı 100 bin km²'lik bir alanı kapsayan Van, Malazgirt ve Rize'nin kendilerine verilmesini talep etmesinin denizden denize Ermenistan projesinin bir parçası olduğunu söyleyebiliriz.³⁸

1920 -1964 yıllarında propaganda faaliyetleri. Sovyetler Birliği zamanında Ermeniler 1960'lı yılların ortalarına kadar Türkiye aleyhinde ciddi propaganda yapma fırsatı bulamamıştır. Ancak Haziran 1945'te Eçmiadzin Katogikosluğu seçimleri nedeniyle dünya Ermeni kuruluşlarının ileri gelenleri Eçmiadzinde toplanarak amaçları dışında siyasi karar almış Kars ve Ardahan'ın Sovyetler Birliği tarafından ilhak edilmesini talep etmiştir. Ermeniler bu taleplerini Temmuz 1945'de Potsdam Konferansı'na da iletmiş ancak sonuç alamamışlardır.³⁹ 1960'lı yılların başlarında Udjan köyünde Antranik'in anıtının açılmasına hükümet sessiz kaldıktan sonra propaganda faaliyetleri daha da genişledi. Bu dönemi bir sonraki dönem için sözde soykırım propagandasının altyapısının hazırlandığı dönem olarak da tanımlamak mümkündür.

1950'li yıllara kadar Ermenistan'da Türkiyat araştırmaları merkezi olmamıştır. Ancak 1954'te Ermenistan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsünde Şarkiyat Kürsüsü açılmış, daha sonra bağımsız bir bilim dalı olmuş ve 1971'de Şarkiyat Enstitüsüne dönüştürülmüştür. İleriki yıllarda ise Şarkiyat Enstitüsünde Türkoloji bölümü genişletilmiş ve enstitünün önde gelen bölümlerinden biri olmuştur. Türkoloji Bölümü Türkiye'nin siyasi, sosyal, ekonomik gelişmeleri, coğrafyası, toplumsal yapısı, tarihi ve kültürü üzerine araştırmalar yapmış makaleler ve kitaplar yayınlamıştır.⁴⁰

1965-1990 yıllarında propaganda faaliyetleri. 1965'ten itibaren Ermenistan'ın resmen 24 Nisan sözde Ermeni soykırımını anma tö-

37 E. K. Sarkisyan, *Tureçskaya Agresiya v Armenii Osenyu 1920 Goda i Poziçiya Sovetskoy Rossii, Mergavor yev Micin Arevelki Erkrner yev Joğovordner X. Turkiya*, (Erivan: Ermenistan SSCB Bilimler Akademisi Yayınları, 1979), ss. 71-89.

38 Sarkisyan, *Tureçskaya Agresiya...*, s. 84.

39 Uras, *Tarihte...*, s. LXXIV.

40 Sarkisyan, ss. 248-274.

renleri düzenlemesi Ermeni kamuoyunda Türk düşmanlığının yeni bir dalgasını başlattı. 1965'e kadar sözde soykırım sınırlı sayıda akademisyenler ve toplumun bazı kesimlerinde tartışılıyorken, bu tarihten itibaren resmi devlet politikasına dönüştü. Sözde soykırım kurbanlarının anısına büyük bir anıt dikildi, her yıl 24 Nisanda bu anıtı ziyaret ederek çiçek koymak ve mum yakmak gelenek haline geldi. Soykırım konusu Ermeni toplumsal hayatının bir parçası oldu. Propaganda faaliyetleri güçlendi; yüzlerce kitap, makale yayınlandı ve Erivan'da 'soykırım' müzesi açıldı.

5) Bağımsızlık sonrası Ermenistan - Türkiye ilişkileri (1990-2002). Sovyetler Birliği'nin çökmesi sonucu bağımsızlığına kavuşan Ermenistan'ın karşılaştığı ekonomik ve sosyal sorunları göz önüne alarak en yakın ve güçlü komşusu Türkiye ile normal siyasi ve ekonomik ilişkiler kurması beklenirken 23 Eylül 1990'da kabul ettiği 'Bağımsızlık Deklarasyonu'nun 11. maddesinde 'Ermenistan Cumhuriyeti 1915'te Osmanlı Türkiye'si ve Batı Ermenistan'da Ermenilere karşı yapılan soykırımın uluslararası alanda tanınmasını desteklemektedir'⁴¹ ifadesi kullanılmıştır.

ERMENİ KAYNAKLARINDA TÜRKİYE/TÜRK DÜŞMANLIĞI

Yaklaşık 70 yıldan sonra Ermenistan ikinci defa bağımsız olma şansını yakaladı. 1980'li yılların sonlarında Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinin başlaması birlik devletlerinde milliyetçilik ve bağımsızlık hareketini güçlendirdi. Özellikle 1988'de Ermenistan'da yaşayan Azerbaycan Türklerini ve Müslüman Kürtleri zorla göç ettirdikten sonra Ermeni kamuoyunda özgüven duygusu şekillenmeye başladı. Hay Tad ideologlarından olan Silva Kaputikyan ve Zori Balayan'ın yazdıkları kitaplarda ve meydanlarda yaptıkları konuşmalarında başlıca konu Türk düşmanlığı ve denizden denize Ermenistan olmuştur. Kaputikyan, 1988'de Erivan'da düzenlenen mitingde yaptığı konuşmada Türk düşmanlığını '...IV. yüzyıldan itibaren Türklerin zulmüne katlanıyoruz. Daha ne kadar sabredeceğiz' şeklinde dile getirmiştir. Kaputikyan'ın Türklere karşı kin ve nefreti Ermenistan'ın bağımsızlık sürecinde ortaya çıkmamıştır. 1950'li yıllarda Moskova'da yapılan bir toplantıda Nazım Hikmet Kaputikyan'la görüşmek isterken, Kaputikyan onu kabaca iterek '...İlk önce topraklarımızı verin! Bizim topraklarımızı! Sonra kucaklaşınız!' diyerek toplantıda Nazım'ı zor duruma düşürmüştür.⁴² Kaputikyan,

⁴¹ Ermenistan Parlamentosu Resmi Web Sitesi, Ermenistan'ın Bağımsızlığı Hakkında Deklarasyonu: <http://www.parliament.am/hdoc/Laws/ru/9t9w4k.html>.

⁴² Yurii Pompeev, *Krovaviy Omut Karabakha*, (Bakü: Azerbaycan Yayınevi), s. 31.

Kervan Henüz Yoldadır, Haritanın ve Kalbin Enlemleri adlı kitaplarında da Ermeni toplumunun kadimliğinden bahsetmiş, Türklerin Ermenilerin en büyük düşmanı olduğunu, bağımsızlıklarını kazanmak için yüzyıllardır Türklere karşı mücadele verdiklerini ve tarihi haksızlığı gidererek 'Büyük Ermenistan' sınırlarını çizeceklerini söylemektedir.⁴³

Kaputikyan, Zamanın Başlangıcı adlı kitabında ise Ermenilere nasihat olarak şöyle demektedir: *'Hayk bilmelidir ki Ermeni ailesinde doğan bir Ermeni sadece kendi hayatını yaşamak için doğmamıştır, o Ermeni milleti için yaşmalı ve çalışmalıdır. Bunun için yeni doğan bir Ermeni bebeğinin kulağına - 'Eyyyy...Aram! Türkler senin düşmanıdır!-demek gerekiyor ki düşmanın kim olduğunu tanısin'*⁴⁴

Ermeni aydınları ve kamuoyunda Ermenistan'ın Türkiye tarafından batı ve doğu Ermenistan olarak ikiye bölünmesi hükmü kabul edilmiştir. Ermeni aydınlar bu hükmün propagandasını yapar veya yapmaz bu başka bir konu. Ancak kesinlikle Ermeni 'soykırımını' ve bölünmüş Ermenistan hükmünün yanlış olduğunu savunamaz. Türk kamuoyunun yakından tanıdığı, Türkiye-Ermenistan arasında diplomatik ve ekonomik ilişkilerinin kurulması için yoğun çaba harcayan, bir dönem Ermenistan'ın ilk Cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyan'ın Güvenlik Konseyi Sekreteri görevini üstlenen Gerard Libaridyan da 'soykırım' ve 'bölünmüş Ermenistan' hükmünü kabul etmekte, ancak bu hükümlerin Ermenistan dış politikasını yönlendiren bir faktör olmasına karşı çıkmaktadır.⁴⁵ Libaridyan'ın bu tutumu radikal Ermeni grupları tarafından ciddi olarak eleştirilmiştir. Özellikle aşırı milliyetçi görüşleri ile tanınan Taşnaksutyun Partisi (Ermeni Devrimci Federasyonu) Türkiye ve Türklere karşı önyargılı davranmakta, ASALA ve başka Ermeni terör teşkilatlarının Türklere karşı yaptıkları terör eylemlerini desteklemekte ve teröristleri birer halk kahramanı olarak kabul etmektedir.⁴⁶

Ermeniler tarafından çağdaş Ermeni edebiyatının önde gelen temsilcilerinden biri olarak kabul edilen Balayan'ın Oçag (Ocak), Rasplata (Ceza) Doroga (Yol) kitabında Türk düşmanlığı konu edilmiş, Türkler katil, barbar ve vahşi olarak gösterilmiştir.⁴⁷ Balayan,

⁴³ İgrar Aliyev, *Dağlık Garabağ: Tarih, Faktlar, Hadiseler*, (Bakü: Bilim Yayınevi, 1989), s. 33.

⁴⁴ Sişva Kaputikyan, *Zamanın Başlangıcı*, (Erivan: 1998), ss. 46-48

⁴⁵ Gerard J. Libaridyan, *Ermenilerin Devletleşme Sınavı*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000).

⁴⁶ Ayk Nakkaşyan, A Ne Pravi Li Bili Parni, İzbravşie Put Vozmezdiya?..., *Azg*, 11 Ocak 2001, *Azg*, 24 Mart 2001, *Azg*, 26 Nisan 2001

⁴⁷ Zori Balayan, *Rasplata*, (Moskova: Sovyet Yazarı Yayınevi, 1986); *Doroga*, (Moskova: Sovyet Yazarı Yayınevi, 1988).

İkinci Dünya Savaşı'nda Almanlara esir düşen bir Ermeninin hatıralarını şu şekilde anlatmaktadır: 'Bana işkence eden Alman askeri sanki zevk alıyordu. O zaman ben Almanların -hocalarının - Ermenilere soykırım yapmış Türklerin yaptıkları işkenceleri aynen tekrar ettiklerini düşündüm. Türkler de 1915'te bizim dedelerimize aynı işkenceleri yapmışlardı.' Bir çok Ermeni yazar gibi Balayan da dünyada sadece Ermenilerin yakalanmış olduğu bir hastalıktan bahsetmektedir. Hatta doktorlar bu hastalığa teşhis koyamıyor. Bu, 'soykırıma' uğramış Ermenilerin hastalığıdır. Bu hastalığın tedavisi için Türkiye 'soykırım' yaptığını kabul etmeli ve Ermeni halkından özür dilemelidir. Başka bir tedavi alternatifi yoktur.⁴⁸

Ermeni yazarlar sadece Ermenistan'da değil, aynı zamanda Sovyetler Birliği'nde de Türklere karşı ciddi ve sürekli propagandâ faaliyetlerinde bulunmuştur. Ermeni tarihçi M. G. Nersisyan SSCB Bilimler Akademisi ve Kafkasya Cumhuriyetleri Bilimler Akademilerinin 1954'te yapılan ortak toplantısında yaptığı bir konuşmada Türkiye'yi suçlamış, Kafkasya'da ve Orta Asya'da yaşayan Müslüman halkları-Azerbaycanlıları, Kazakları, Türkmenleri, Kırgızları ve Özbekleri Türk halkları olarak tanımlayan Türk bilim adamları Şemsettin Günaltay'ı, Hikmet Bayar'ı ve Zeki Velidi Togan'ı Turancı adlandırmıştır.⁴⁹

'Bölünmüş Ermenistan', 'soykırım' ve Türk düşmanlığı Ermeni milliyetçiliğinin temel ögesi ve birleştirici unsuru olarak bütün tarih kitaplarında yer almıştır. Ermenistan tarihi hakkında yazılmış kitaplara dikkat ettiğimiz zaman Ermenistan'ın Batı ve Doğu Ermenistan olarak ayrı ayrı araştırıldığını görmekteyiz. Tarihçi Vardan Parsamyan da bu geleneği devam ettirerek İstoriya Armyanskogo Naroda (Ermeni Halkı Tarihi) adlı kitabında Erzurumu, Karsı, Erzincanı, İğdir, Vanı, Muşu ve Rizeyi Batı Ermenistan olarak telakki etmiştir.⁵⁰ Ermenistan'da yayımlanan kitapların konusu ne olursa olsun mutlaka 'büyük katliamdan' (mets yegerni) ve 'soykırımdan' (çegaspanutyundan) kısa da olsa bahsedilmektedir. Rusça yayımlanmış 'Ermeni Dilinin Kısa Kursu' dilbilgisi kitabını yazan Ararat Garibyan ve Culyetta Garibyan Türk düşmanlığını dilbilgisi kitaplarına kadar indirgemiş, ve Türkleri soykırım yapmakla suçlamıştır.⁵¹ Tarih ve edebiyat dalında araştırma yapan Ermenilerin yaptıkları soykırım propagandasını anlamak mümkün olabilir, ancak bir gramer kita-

48 Balayan, Oçag, s. 289.

49 Sarkisyan, İz İstori..., s. 263.

50 Vardan Parsamyan, İstoriya Armyanskogo Naroda, (Erivan: Hayastan Yayınevi, 1972).

51 Ararat Garibyan ve Culyetta Garibyan, Kratkiy Kurs..., s. 180.

binda da 'soykırımdan' bahsedilmesi ucuz propaganda malzemesinden başka bir şey değildir. Maalesef Ermeni aydınları ve bilim adamları bir türlü kendilerini bu işin dışında tutmayı başaramamaktadır.

Ermeni aydınları, siyasileri ve kamuoyunun zihninde Türk düşmanlığı o kadar abartılmıştır ki her iki taraftan sivil insanların bir araya gelerek sorunları tartışmasını bile kabullenememektedirler. Türkiye-Ermenistan arasındaki sorunları çözmek amacıyla 2001'de kurulmuş Barışma Komisyonu çalışmalarına başladıktan hemen sonra Ermeniler tarafından ciddi bir şekilde eleştirilmeye başlandı. Özellikle Ermeni diasporası bu komisyonda eşit temsil edilmediklerini ve Komisyonun herhangi bir anlaşmaya vardığı taktirde diasporayı parçalayacağını öne sürerek Komisyon çalışmalarına itiraz ettiler.⁵² Konuyla ilgili görüşlerini açıklayan hükümet ve sivil toplum kuruluşları temsilcileri yaptıkları açıklamalarda prensip itibariyle görüşmelere karşı olmadıklarını ancak görüşmelere başlamadan önce Türk temsilcilerin soykırımı kabul etmeleri gerektiğini ve bu konunun tartışılmasının söz konusu olmamasının altı çizilmiştir. Ermenilerin, özellikle diaspora Ermenilerinin ciddi baskıları sonucunda Ermeni temsilciler Komisyondan ayrıldı.

1990'lı yıllardan başlayarak Ermeni basınında bazı radikal gruplar tarafından Türkiye'nin Ermenistan'a yapacağı saldırının planlarını 'ele geçirdiklerini' veya 'güvenilir' kaynaklardan edindikleri bilgilere göre Türk ordusunun Metsamor Nükleer Elektrik Santrali'ni bombalayacağı konusunda haberler vererek kamuoyunu kandırmakta ve böylece Türk düşmanlığının gündemde kalmasına çalıştıklarını görmekteyiz.⁵³ Özellikle Ekim 2002 tarihinde Ermeni basını 1993-1994 yıllarında Yunanistan'ın Erivan Büyükelçiliği görevinde bulunmuş Leonidis Krizantopulos'un verdiği bilgilere dayanarak 1993'te Türkiye'nin Ermenistan'a saldırıyı planladığını iddia etmiştir. Noyan Tapan Haber Ajansı'nın muhabiri dönemin Savunma Bakanı Eduard Simonyan'la görüşerek bu konuda bilgi almış, Simonyan da haberi doğrulamış, Türkiye'nin Ermenistan için her zaman büyük tehdit oluşturduğunu ve Ermenistan'ın bu tehditlere karşı koyabilecek bir güce sahip olması gerektiğini özellikle vurgulamıştır.⁵⁴

⁵² Lilit Grigoryan, 'Politiceskie i Intellektualniye Krugi Armenii Ne Svyazivaet Nadejd s Komissiey Po Primirenyu', Daha geniş bilgi için bkz: http://www.azg.am./_RU/20010726/2001072601.shtml

⁵³ Yasin Aslan, *Ermenistan Tarihi Yol Ayrımında*, (Ankara: 1996), s. 18.

⁵⁴ Susanna Petrosyan, 'Turçiya Deystvitelno Sobiralas Napast Na Armeniyu Osenyu 1993 Goda', Daha geniş bilgi için bkz: <http://www.noev-kovcheg.ru/article.asp?n=55&a=16>

'Batı Ermenistan' da kalmış 'ata' toprakları ve Ağrı Dağı, Ermenilerin ruhunu sarsan, gözlerinin önünde olup da kendilerinin olmayan, elini uzatacak kadar yakın olan ancak dokunamadıkları için yıllardır hasret ve acı çeken bir milletin-Ermenilerin sembolü olmuştur. 1999'da Ermenistan'dan bir grup dağcı Ağrı Dağı'na tırmanmak için Türkiye sınırlarını geçer geçmez buraları ata toprakları olarak tanımlamış, gümrük memurlarından nefretle bahsederek onları kaba ve kültürsüz olarak tanımlamıştır.⁵⁵

Ağrı Dağı'nın Ermeni milletinin anası olduğunu ve evlatlarının yüzyıllardır analarından ayrı kaldıklarını ve bunun en büyük nedenlerinden birinin de Türkler olduğunu, Ermenileri ata topraklarından kopararak küçük bir bölgeye sıkıştırmış Türkleri hiçbir zaman affetmeyeceklerini ve mutlaka dedelerinin intikamını alacaklarını bildirmeleri Türk düşmanlığını unutmadıklarını göstermektedir.

1998 cumhurbaşkanlığı seçimlerini Robert Koçaryan kazandıktan sonra Ermenistan yurtiçi ve yurtdışında sözde soykırım propagandasına başladı ve başarılı oldu. Koçaryan cumhurbaşkanı seçildikten sonra 1999 ve 2002'de olmak üzere iki diaspora konferansı düzenledi. Bu konferansları düzenlemekte başlıca amaç ise diaspora Ermenilerinin faaliyet alanlarını belirleyerek koordine etmek, zengin diaspora Ermenilerinin siyasi desteğini kazanmak ve ülkeye yatırım yapmalarını teşvik etmektir.

SONUÇ

Bireyler sosyal ilişkiye girdiği zaman sonuçlarından sadece kendisinin sorumlu olmasına karşın bir toplum herhangi başka bir toplumla sosyal ilişkiye girdiği zaman sonuçları bir millete veya ulusa isnat edilmektedir. Birey iyi geçinemediği komşusundan kurtulmak için ya başka bir mahalleye veya köye göç eder ya da komşusunu göç ettirir. Ancak milletler ve devletler bu şansa sahip değildir. Malesef, Ermeniler yüzyıllardır Türklere karşı nefret ve düşmanlık duygularına kendilerini o kadar kaptırmışlar ki bu gerçeği görmezlikten geliyorlar.

Ermenilerin iddiası çok büyüktür. Türkiye'nin doğusunda altı vilayeti kendi sınırları içinde görmek, maddi ve manevi tazminat almak ve 'Büyük Ermenistan'ı kurmak. Yüzyıllar boyunca Ermeni ki-

⁵⁵ Daha geniş bilgi için bkz: <http://www.artsakworld.com/travel/index.html>

lisesi tarafından Türk düşmanlığı propagandası yapılmış, dünyanın dört bir yanına dağılmış Ermenilerin milli birlik ve beraberliğinin korunmasında Türk düşmanlığı faktöründen ustalıkla yararlanmışlardır. Ermeni din adamlarına göre belirli bir coğrafyada yerleşmeyen ve yaşadıkları bölgelerde azınlıkta kalan Ermenilerin milli kimliklerini korumak için en uygun yol onlara kendilerinin Türkler tarafından istismar edildiğini, zulüm gördüklerinin propagandasını yapmak olacaktır. Bu durum karşısında Ermeni toplumu içgüdüsel olarak kendini korumak için kilise etrafında birleşecek ve mücadele edeceklerdi. Türk-Ermeni ilişkileri özellikle XIX. yüzyılın sonu, XX. yüzyılın başlarından itibaren belirginlik kazanmaya başladı. Ermeniler, Osmanlı Devleti egemenliğinden kurtulmak için Osmanlıyı yok etmeye çalışan Avrupa devletlerinin siyasi, ekonomik, zaman zaman da askeri desteğini alarak Osmanlıyı zor duruma düşürdüler. Birinci Dünya Savaşında Osmanlı tarafından devletin güvenliğini sağlamak nedeniyle tehcir edilen Ermeniler büyük bir ustalıkla 100 yıldır 'soykırım' propagandasını yapmakta ve bazı Avrupa devletleri onları desteklemektedir. 1918'de Birinci Ermenistan Cumhuriyeti kurulduğu zaman Erivan'ı kendisine başkent olarak seçmek için Azerbaycan Cumhuriyeti'nden izin alan Ermenistan hükümeti bugün topraklarını üç katına çıkarmış, Dağlık Karabağ'ı işgal etmiş ve Türkiye'den toprak talebinde bulunmuştur. XX. yüzyılın başlarından itibaren Türkiye'ye karşı yapılan propaganda faaliyetlerini göz önüne alırsak, bugünkü Ermeni toplumunun psikolojik durumunun kısa vadede değişeceğine inanmak çok zordur. Özellikle Dağlık Karabağ'ın Ermeniler tarafından işgal edilmesi, Gürcistan'ın Cevaheti bölgesinin kontrolünün fiilen Ermenilerin elinde olması, Avrupa devletleri Parlâmentolarının sözde soykırımla ilgili karar almaları, siyasi, ekonomik ve manevi destek vermeleri Ermenileri oldukça umutlandırmıştır.

Ermenistan'da Türkiye/Türk imajı tablosu çok karmaşıktır ve uzun bir belirginleşme süreci yaşaması gerekmektedir. Bu her şeyden önce tarafların ekonomik ve diplomatik ilişkiler kurmasından sonraki dönemde büyük önem taşıyacaktır. Sınır kapılarının açılması, Türk ve Ermeni halklarının birbirilerini daha yakından tanıması her iki halkın da görüşlerinde ciddi değişikliklere neden olacaktır. Ekonomik ve kültürel ilişkiler sonucunda mantıklı düşünen Ermeni halkı Türkleri daha yakından tanıyacak, dedelerinden duyduklarının ve tarih kitaplarından okuduklarının gerçek olmadığını anlayacaktır. Bunun için Ermenistan'da devletçilik geleneğini sözde soykırım üzerine inşa etmeyen, günün siyasi ve ekonomik koşullarını iyi değerlendiren bir hükümet iş-

başına gelmeli ve Türkiye de bu konuda yardım elini uzatmalıdır. Taraflar arasında diplomatik ve ekonomik ilişkiler kurulsa da Ermeni kamuoyunda düşman Türk kimliği tanımının uzun yıllar devam edeceğini söyleyebiliriz.

KİTAP TAHLİLLERİ

ERMENİ SORUNU EL KİTABI

Hazırlayanlar (Alfabetik Sırayla): Şenol KANTARCI, Kamer KASIM, İbrahim KAYA ve Sedat LAÇİNER.

Ankara: Stratejik Araştırma ve Etüdler Milli Komitesi (SAEMK) ve ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayını, 2002. 125 syfa + x. Doküman + dipnotlar + kaynakçalar + tablolar.

ISBN: 975-93235-7-5.

Yayıncı Adresleri: SAEMK, P.K. Ulus, Ankara. Tel: 0312 298 72 36, Faks: 0312 266 47 55. E-posta: saemk@yok.gov.tr.

Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Konrad Adenauer Caddesi, No. 61, Yıldız, Çankaya, 06550, Ankara. Tel: 0312 491 60 70, faks: 0312 491 70 13. E-posta: info@eraren.org.

Yrd. Doç. Dr. İhsan BAL*

Ermeni sorunu esas itibariyle oldukça karışık ve anlaşılması güç bir hal almıştır. Her ne kadar Ermeni sorunu dense de aslında çok sayıda sorun olduğu ve bunların iç içe geçtiği açıktır. Bu sorunları yeni başlayan veya sadece tek bir disiplinin bilgi birikimini kullanarak anlamaya çalışan kişilerin işi oldukça zordur. Diğer bir deyişle Ermeni sorununu / sorunlarını anlamak için çok sayıda bakış açısını birleştirmeye gerek vardır. Ne yazık ki şu ana kadar ki deneyimlerimiz bu konuda ciddi bir eksik olduğunu ortaya koymuştur.

Bu bağlamda *Ermeni Sorunu El Kitabı* adlı çalışma iki boşluğu birden dolduruyor. Bir yandan oldukça karmaşık ve anlaşılması güç konuları bir el kitabı mantığı içerisinde daha anlaşılır bir dille sunuyor, diğer taraftan ise konuya farklı açılardan (tarih, etnik çatışma,

* Polis Akademisi öğretim üyesi, Ankara.

hukuk ve uluslararası ilişkiler) bakabiliyor. Bu anlamda hem konuya yeni başlayanlar için, hem de diğer disiplinlerin Ermeni sorunu konusunda temel olarak nasıl bir yaklaşım geliştirdiğini en az zahmetle öğrenebilmek için bu kitap biçilmiş kaftan.

Kitap Stratejik Araştırma ve Etüdler Milli Komitesi (SAEMK) ve ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü tarafından ortaklaşa olarak hazırlanmış. Yazarları **Yrd. Doç. Dr. Sedat LAÇİNER**, **Yrd. Doç. Dr. Kamer KASIM**, **Yrd. Doç. Dr. İbrahim KAYA** ve araştırmacı **Şenol KANTARCI**. Yayın temelde Yüksek Öğretim Kurulu ve üniversiteler bünyesinde verilmekte olan Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi derslerinde Ermeni sorununun anlatımı konusunda yeni yöntemler belirleyebilmek amacıyla düzenlenen seminerler vesilesiyle hazırlanmış. Çalışmanın hem dersi anlatan öğretim kadrosuna, hem de dersi takip eden öğrencilere yarar sağlayacağı düşünülmüş. Ancak denebilir ki çalışma sadece bu sınırlar içinde kalır ise eksik kalır. Çünkü özellikle diğer resmi kuruluşlar ve hatta bazı özel kuruluşların bu tür temel el kitaplarına ihtiyacı bulunmaktadır. Konuları başlangıç aşamasında gereksiz detaylar ile anlaşılması güç bir hale getirmeden, sadece en önemli noktaların altını çizerek verme yönteminin ülkemizde de gelişmesinde büyük yarar bulunmaktadır ve bu bağlamda elimizde kitabı önemli çalışmalardan biridir. Bu nedenle Ermeni sorunu ile ilgilenen tüm kişi, kurum ve kuruluşlara tavsiye etmekte büyük fayda vardır.

Kitabın içeriğine bakıldığında ise ilk olarak emekli büyükelçilerden ve Ermeni araştırmaları konusunda büyük emekleri geçen **Ömer E. LÜTEM**'in önsözü ile başladığı görülmektedir. **LÜTEM** de önsöz yazısında asıl amacın Ermeni sorununun güncel ve tarihi yönleri konusunda özet bilgi sahibi olunması olduğunu teyit ediyor.

Çalışma temel olarak dört bölüme ayrılıyor: 1. 'Tarih Boyunca Ermeni Sorunu', 2. 'Ermeni Sorununun Hukuksal Boyutları: Ulusal ve Uluslararası', 3. 'Ermeni İddiaları ve Terör', 4. 'Ermeni Sorununun Uluslararası İlişkiler Boyutu'.

Sırasıyla ele alırsak ilk bölüm araştırmacı **Şenol KANTARCI** tarafından kaleme alınmış. 1-51 sayfaları arasında yer olan bu bölümde sorunun tarihsel arka planı önemli noktaları kaçırmak istemeyen bir yaklaşımla, ancak en kısa sayfada verilmeye çalışılmış. 1064 öncesinde Türk-Ermeni ilişkilerinden başlayan Kantarcı konuyu 2002 yılına kadar getirmeye çalışıyor. Bu kadar geniş bir sürenin bu kadar dar bir sayfa sayısına sığdırılmaya çalışılması bazı sorunlar yaratmıyor değil, ancak bu da el kitaplarının aşılması güç bir

sorunudur. Ne kadar özen gösterirseniz gösterin bazı önemli noktalar bir şekilde dışarıda kalacaktır. Bu bağlamda özellikle 1923 - 2002 yıllarının fazlaca özet geçildiği söylenebilir. Buna karşın sözü geçen dönemlerin sonraki bölümlerde, özellikle **Sedat LAÇİNER** ve **Kamer KASIM**'in çalışmalarında daha detaylı bir şekilde kaleme alındığı hatırlanacak olursa bu eksikliğin aynı kitap içinde telafi edildiği görülecektir. **KANTARCI**'nin çalışmasında Osmanlı'da Ermeni İsyanları, Ermeni Nüfusu Sorunu, 1915 Tarihli Sevk ve İskan Kararı ilk anda göze çarpan önemli konulardır.

KANTARCI, çalışmasının sonuna geniş sayılabilecek bir kaynakça da ilave etmiş.

İkinci bölüm ise konunun nispeten çok daha az ele alınan bir yönüne, hukuksal boyutuna değinmektedir. Yrd. Doç. Dr. **İbrahim KAYA** tarafından yazılan bu bölümde ilk olarak Osmanlı Devleti'nde hukuk sistemi ve etnik gruplara tanıdığı hak ve sorumluluklar üzerinde duruluyor. Bu bağlamda Osmanlı vatandaşı olarak Ermenilerin durumu üzerinde odaklanılıyor. Bu bölümün özenle ele aldığı bir diğer konu ise 1915 tehcir kararı ve 'soykırım' iddialarıdır. Kararı hukuksal açıdan değerlendiren **KAYA** kararın kimseye zarar gelmeyecek şekilde uygulanabilmesi için alınan tedbirleri de okuyucuya sunuyor. Malta sürgünleri konusu ise yazarın özellikle geniş yer ayırdığı konulardan. Ermeni iddiaları ile ilgili olarak suçlanarak İngilizler tarafından Malta adasına götürülen ve burada yargılanmak istenen Osmanlılar'ın durumunu ele alan **KAYA**, Malta'da bu kişiler aleyhine bir tek delilin bulunamamasını ve yargılamanın dahi yapılmasına gerek duyulmamasını Ermeni iddialarını yalanlayan en önemli uluslararası delillerden biri olarak sunmakta.

İbrahim KAYA'nın çalışmasında bir diğer önemli noktayı ise Ermeni sorunu ile ilgili antlaşmalar oluşturmaktadır. Bu bağlamda Gümrü, Moskova, Kars, Sevr ve Lozan antlaşmaları ele alınıyor. Ayrıca **KAYA**, azınlık hakları ve Türkiye Ermenilerinin hukuki statülerini de çalışmasında incelemeyi ihmal etmiyor.

Üçüncü bölüm ise oldukça tartışmalı ve önemli bir konuya ayrılmış durumda: Terör ve Ermeni İddiaları. Bölümün yazarı Yrd. Doç. Dr. **Sedat LAÇİNER**. Yazar çalışmasına çok önemli bir noktanın altını çizerek başlıyor:

"Çalışmada tüm kaçınma çabalarına karşın sık sık 'Ermeni terörü' kavramı kullanılmıştır. Bu ifade terörün Ermeniler ile özdeşleştiği, ya da terör eylemlerini sadece Ermeni grupların yaptığı anlamına gelmez. Bu konudaki temel ilke terörün mil-

*leti, dini ya da mezhebinin olamayacağı gerçeğidir. Bu 'hata'ya her toplum belli bir dönemde düşebilir. Bu bağlamda nasıl 'İrlanda terörü', 'Protestan terörü' ya da 'İslam terörü' sözleri geniş kitleleri değil sadece terör gruplarını bağlamalıysa 'Ermeni' terörü de sadece terörü bir yöntem olarak gören Ermenileri bağlar. Bu noktadaki temel talihsizlik ise Ermeni ulusal hareketinin hayalci liderler ve gruplar peşinde koşması ve başarısız oldukça teröre bir çare olarak sarılmasıdır."*¹

Bu sözlerin ardından **Sedat LAÇİNER** Ermeniler ve terör konusu ele alınırken toptancı bir yaklaşımdan kaçınılması gerektiğini belirtiyor ki belki de Türkiye'nin en çok ihtiyaç duyduğu bir ihtiyacı vurguluyor. **LAÇİNER**'in çalışmasındaki en temel iddiası Ermeni kaynaklı terör olaylarının Osmanlı'dan günümüze çok ciddi bir süreklilik gösterdiğidir. Buna neden olarak ise Ermeni milliyetçiliğinin bir türlü hedeflerine ulaşamamasını gösteriyor. Diğer bir ifadeyle sürekli mücadeleye psikolojisi ile hareket eden Ermeni milliyetçileri terör dışında bir yöntemi çare olarak göremiyorlar, çünkü önce Osmanlı Devleti'ni, şimdi ise Türkiye Cumhuriyeti'ni normal yollarla ikna edebileceklerini düşünmüyorlar. Bu nedenle sürekli olarak dış destek arıyorlar, terörü de seslerini duyurmak ve sorunu uluslararası arenaya taşımak için bir araç olarak görüyorlar. Tabii bu arada inanmış gençlerin ve fanatiklerin intikam duygularının tatmin edilmesi de bir diğer nedendir. **Sedat LAÇİNER** ilginç bir benzetmede yapıyor yazısında: Ermenilerin çektiği sıkıntıların temelinde hayalci, maceracı ve gerçekleri görmekte zorlanan liderler olduğunu söyleyen **LAÇİNER**, Mustafa Kemal Atatürk liderliğindeki Türk ulusal hareketi ile Ermeni ulusal hareketini karşılaştırıyor. Buna göre Atatürk Türk gençlerine savaş sonrasında ekonomi, sosyal alan ve siyasette kalkınma ve modernleşme savaşını yeni ülkü olarak göstermişken, Ermeni liderler yüzlerce yıl sonra kendi devletlerini kurma şansını yaşamalarına karşın hedef olarak Türklere karşı savaşa devam etmeyi hedef olarak göstermişlerdir. Diğer bir deyişle Mustafa Kemal'in gerçekçi ve sağduyulu yaklaşımı Türkiye'ye istikrar ve bağımsızlığının garantisini sağlamışken, maceracı ve gerçekçilikten uzak Ermeni liderlerin tersi yöndeki tutumları kendilerine hem devletlerini, hem de gençlerini ve geleceklerini kaybettirmiştir. **LAÇİNER**'e göre eğer Ermeniler I. Dünya Savaşı ile yakaladıkları kendi devletlerini kurma şansını iyi değerlendirebilselerdi bugün güçlü ve zengin bir devlete sahip olabilirdiler, çok sayıda Ermeni gencini de terör cenderesine atmazlardı.

¹ s. 77.

Sedat LAÇİNER çalışmasının ilk bölümünde Taşnaklar, Hınçaklar ve diğer Ermeni terör gruplarının kuruluşu, faaliyetleri ve özellikleri konusunda özet ama öz bilgiler sunuyor. NEMESİS terör kampanyasını da anlatıyor. Bir sonraki bölümde ise Türkiye’de ne yazık ki en az üzerinde durulan bir dönem ele alınıyor, 1920-1973 dönemi. Bilindiği üzere Ermeni sorunu ve terör ile ilgili çalışmalarda 1923’e kadar olan dönem ve 1973’den sonraki dönem özel bir ilgi görür, bunların arasında yer alan yıllar ise adeta yok sayılır. Oysa ki **LAÇİNER**’in iddiası asıl sorunun bu dönemde ortaya çıktığı yönündedir. Buna göre önce Ortadoğu, Kafkasya ve Kuzey Afrika’ya göç eden çok sayıda Ermeni bu bölgelerde yaşanan siyasi ve ekonomik sorunların da etkisiyle daha önceki bazı Ermeniler gibi özellikle Batı Avrupa ve Kuzey Amerika’ya kitleler halinde göçmeye başlamışlardır. Bu göç asimilasyonu (erime) büyük bir tehlike olarak ortaya çıkarmıştır. Bu tehdidi bertaraf edebilmek için ise 1915 olayları ve Türk düşmanlığı bir efsane olarak bazı Ermeni kurumlarınca ortaya atılmıştır. Bunun sonucunda terörün en önemli kaynağı olan ‘nefret’ unsuru devreye girmiştir. Bu ortamda, **LAÇİNER**’e göre, 1970’li yıllarda Ermeni terörünün ortaya çıkması şaşılacak bir şey değildir. Hatta eğer Ermeni terörü bu şartların ardından ortaya çıkmasaydı bu bir sürpriz olurdu. Bunları söylerken yazar diğer devletler arasındaki güç savaşlarının terörü beslediği gerçeğini de ihmal etmiyor. Dikkatleri bu noktaya da çekiyor. ASALA ve JCAG gibi bu dönemde ortaya çıkan Ermeni terör örgütleri ve faaliyetleri de bu bölümde detaylandırılıyor. Çalışmada terörün 1980’lerde bitme seyrine girmesinin nedenleri de geniş bir şekilde anlatılıyor. Özellikle 11 Eylül saldırıları ve bunun Ermeni sorunu ve özelde Ermeni terörü üzerindeki olası etkileri de yazarın odaklandığı noktalardandır. **LAÇİNER**’in çalışmasında özel bir önem verdiği uyarısı ise aslında üzerinde düşünmeye değer bir nokta: **LAÇİNER** terörü ortaya çıkaran asıl kaynak olan nefretin özellikle Ermenistan dışında yaşayan Ermeniler arasında halen artarak devam ettiğini, bu nefreti azaltıcı girişimlerde bulunulmadığı takdirde tehlikenin her zaman varolacağını söylüyor. Yazara göre Türkiye özellikle iletişim kanallarını güçlendirerek ve Ermeni Türklerin tecrübelerinden faydalanarak mevcut durumu değiştirmesi gerekiyor.

Çalışmanın bir diğer olumlu tarafı ise kısa ama öz bir kaynakçanın bölümün sonuna eklenmesidir. Yazar ayrıca burada her bir internet sitesi, makale ve kitap hakkında okuyuculara yardımcı olabilecek kısa bilgiler de veriyor.

Son bölüm ise Ermeni sorunun uluslar arası boyutuna ayrılmış durumda. Bu kısmın yazarı ise Yrd. Doç. Dr. **Kamer KASIM**. 105-

125 sayfaları arasında yer alan çalışmasında yazar ilk olarak birinci Ermenistan Cumhuriyeti ve Türkiye-Ermenistan sınırının çizilmesi konusu üzerinde duruyor. İkinci olarak uluslararası alanda Ermeni toplumu ve Ermeni sorunundaki rolüne değinen KASIM, Ermenistan dışında yaşayan Ermenilerin Türk – Ermeni ilişkilerinde nasıl negatif bir rol oynadıklarını ve diyalog çabalarını sekteye uğrattıklarını belirtiyor. Bu bağlamda Ermeni diaspora kuruluşları ve faaliyetlerini de tanıtan **KASIM**, bu organizasyonların özellikle 'soykırım' iddialarını ön plana çıkardıklarını söylüyor. Bir sonraki sayfada ise Ermenistan'ın 1991 yılında bağımsızlığını kazanması ve sonrasında ortaya çıkan sorunlar ve imkanlar ele alınıyor. Bilindiği üzere bu dönemi karabağ sorununa değinmeden ele alabilmek neredeyse imkansızdır. Nitekim **Kamer KASIM** da çalışmasında Karabağ sorununa özel bir önem veriyor ve Türkiye – Ermenistan ilişkilerinde nasıl engelleyici bir faktör olduğunu söylüyor.

Kamer KASIM son olarak güncel gelişmelere de değiniyor. Türkiye – Ermenistan arasındaki diyalog arayışları ve Türkiye'nin yapıcı tutumu çalışmanın imkanları nispetinde anlatılmaya çalışılıyor. Bu bağlamda Türk – Ermeni Barışma Komisyonu (TEBK) ve faaliyetleri en dikkat çekici gelişme olsa gerektir. TEBK'in çalışmaları ve neden istenen sonuçları veremediği de inceleniyor. Çalışma Ermeni sorunu konusunda diğer ülkelerin yaklaşımlarının anlatılmasıyla sona eriyor. Diğer yazılarda olduğu gibi bu bölümün sonunda da öz bir kaynakça mevcut. Bu kaynakçadan yararlanarak okuyucular ek-sik kaldığını düşündükleri konuları daha geniş bir şekilde araştırabilirler.

SÖMÜRGEÇİLİK TARİHİ İŞİĞİNDA ERMENİ SORUNUNDAKİ ÇIKAR ODAKLARI**Gürbüz EVREN**

Ankara: Ümit Yayıncılık, 2002. 294 sayfa + Kaynakça. ISBN: 975 - 8572 - 20 - 2.

Şenol KANTARCI*

Ermeni meselesi üzerine gerek Türkler gerekse Ermeniler tarafından yazılmış eserlerde ortak bir nokta vardır. O da konuyla ilgili birkaç temel eserden sonra yazılmış olan kitapların bu temel eserlere endeksli olarak, neredeyse aynı şeylerin tekrarlandığı çalışmalar olarak, ortaya çıkmasıdır. Bu durum, özellikle Ermeniler veya Ermeni yanlısı kişiler tarafından yazılmış olan eserlerde daha da aleni bir şekilde kendisini gösterir. Bahsi geçen eserlere daima aynı kurgu yüklenmiş, aynı konular tekrar edilmiştir.

Durum, Türkiye için de benzer olmakla beraber 1990'lı yıllardan itibaren değişmeye başlamıştır. Geçen on yılda Türkiye'de yayınlanan kitaplarda arşiv belgeleri ışığında yeni bulgular, aydınlatıcı nokta konular akademik dünyada kendisini göstermiştir. Ancak, her iki tarafça da yukarıda ifade edilen olay zaman zaman konu üzerine uzman olmayanlar tarafından tekrar edilmekte böylelikle de okuyucunun veya konuya ilgi duyan araştırmacıların karşısına alıntılarla dolu kitaplar çıkmaktadır. Kitap yazma hevesi ile bu işe kalkışanlardaki en önemli yanlışlardan birisi de herhalde yazılan nesnenin adı sonuçta "kitap" olduğu için biraz cüsseli olması yani biraz sayfa olarak kalınca olması gibi bir handikap bulunmaktadır. Oysa çalışılan eserin orijinal olması hele nokta bir konuda oldukça önemli detay bilgi veriyorsa -ve bu bilgiler yeni bulguların harmanlanıp okuyucuya sunulması gibi bir görevi yerine getiriyorsa- sayfa sayısı hiçbir önem taşımaz. Bir eser beş sayfa da olabilir 55 sayfa da.

Gürbüz Evren tarafından kaleme alınmış olan "Ermeni Sorunundaki Çıkar Odakları" adlı eserde "Agop Amca" ve "Sorbonne Üniversitesi'ndeki Karşılaşma" başlıklı yazıları ve burada anlatılan olaylar -bu olayların tarih ilminde hatırat niteliğiyle birinci elden kaynak özelliği taşıması, hele hele bu anlatının arşiv dokümanlarıy-

* ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Ankara ve Atatürk Üniversitesi, Erzurum. skantarci@eraren.org

la karşılaştırılmış ve teyit edilmiş olması- Ermeni meselesi üzerinde etkili olabilecek nitelikte orijinal bir metin olarak ortaya çıkmıştır.

Yükseköğrenim için gittiği Paris'te yaşadığı bir olaydan etkilenerek Türkiye'ye döndükten sonra "Ermeni Meselesi" üzerine bir kitap yazan Gürbüz Evren'in çalışması içerik olarak 33 sayfalık bir takdim yazısı, 10 sayfalık giriş, 131 sayfalık Ermeni Meselesinin tarihçesi, 36 sayfa Fransız Ulusal Meclisi'nde Ermeni yasasıyla ilgili konuşmalar ve son 49 sayfa ise "Türlere Yönelik Ön Yargılar", "Ne Yapmalı?", "Sonuç" ve "Kaynakça" gibi başlıklardan oluşmuştur.

Yazar Gürbüz Evren'in eserindeki diğer orijinal noktaları ise "Fransız Ulusal Meclisi'nde Yasa Lehinde Yapılan Konuşmalar" başlıklı bölüm ve "Ne yapmalı?" - "Sonuç" kısmının yazılmış olduğu konular oluşturmıştır.

18 Ocak 2001 tarihli Fransız Ulusal Meclisi'nin ilk oturum tutanaklarını yazar, okuyucuya sunmuştur. Özellikle bu bölüm Ermeni sorununa ilgi duyan araştırmacılar tarafından değerlendirilecektir.

Eserdeki en dikkat çekici noktalardan biri de, sonuç bölümünde yazar tarafından durum değerlendirmesi yapılmış olmasıdır. Eserin daha önsözünde kendi düşünce tarzını, hayat felsefesini hatta siyasi görüşünün rengini ilan etme gereği duyan yazar Gürbüz Evren'in satırlarından, olayların üzerine korkusuzca giden bir kahramanı görmek mümkündür. Kendisini Ermeni meselesi üzerine yoğunlaştırmış olan yazarın bu eleştirel yaklaşımı şu satırlarda açıkça kendisini hissettirmiştir:

"Değişik televizyon programlarında gösterdiğim Hachette Ansiklopedisi ile Fransız eğitim kuruluşlarında öğrencilere neler öğretildiğine dikkat çekmeye çalışmıştım. Böylesi bir skandaldan habersiz olduğu anlaşılan (T.C.) Dışişleri Bakanlığı'nın, benim bu bilgilendirici girişimimden çok rahatsız olduğunu öğrendim. 'Bu adam, Fransa ile ilişkilerimizi bozuyor' diyerek, gizlenen gerçekleri ülke insanının önüne koymaya çalışanları engellemeye çalışanlara ne diyebilirim ki? Türkiye ve Türklere yapılan her türlü yanlışlığa susmak, benim tarzım değil. Bunun sıkıntısını ve üzüntüsünü, yıllarca yaşadığım Paris'te çektim. Ülkemizdeki ders kitaplarına Fransa'nın, Cezayir'de, değişik Afrika ülkelerinde, Yeni Kaledonya'da, Martinique, Guadeloup ve diğer Karaib adalarında, Madagaskar'da yaptığı işkence, katliam ve soykırımlarla ilgili bilgiler koyun, haritalarda, Korsika, Alsace, Bask, Bretagne gibi bölgeleri ayrı ülkeler olarak hele bir gösterin, o zaman Fransız Dışişleri Bakanlığı'nın tepkisini

görür, bir Dışişleri Bakanlığı'nın nasıl çalışması gerektiğini anlarsınız.” (s. 281)

Uzmanlık alanı olarak kentsel yaşam, turizm ve çevre sorunları gibi konular olan yazarın bu çalışması kendisine gelen aşırı talep üzerine ortaya çıkmıştır. Bu konuyu yazarın kendisi şöyle açıklamıştır:

“Ermeni sorunu konusunda sayısını hatırlayamayacağım kadar televizyon ve radyo programlarına katıldım. Sempozyum ve panelere davet edildim, konferanslar verdim; konuya farklı bir yaklaşım getirmeye çalıştım. Gerek yurt içinde, gerekse yurt dışında beni izleyen insanların çok büyük bir bölümü de, bu farklılığı anlamış ve bana ulaşabilenler, bu yöndeki duygularını dile getirmişlerdi. Zamanla, bu değerli insanların, ‘Anlattıklarınızı bir kitap haline getirin, rahatlıkla okuyabileceğimiz, içindeki bilgi ve görüşleri, konunun geçtiği her yerde dile getirebileceğimiz bir kitap olsun’ şeklindeki ısrarları üzerine, onlara verdiğim sözü tutmak istedim.” (s. 11)

Gürbüz Evren, “Sömürgecilik Tarihi Işığında Ermeni Sorunundaki Çıkar Odakları” adlı çalışmasıyla yukarıdaki sözünü yerine getirmiştir

KONFERANSLAR

BÜTÜN YÖNLERİYLE ERMENİ SORUNU

Çankırı

20.11.2002

Çankırı'da Valilik ve Anadolu Lisesi tarafından 20 Kasım 2002'de düzenlenen "Bütün Yönleriyle Ermeni Sorunu" konulu Pano, ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü'nün iki araştırmacısı katıldı.

Panelin ilk konuşmacısı Şenol Kantarcı, tarihsel boyutuyla Ermeni sorunu hakkında bilgi vermiştir. Kantarcı, Ermeni sorununun ortaya çıkışında Fransa, Rusya, ABD ve İngiltere gibi devletlerin doğrudan ya da dolaylı etkilerinin olduğunu belirtmiştir. 1878 yılında Berlin Konferansı'yla siyasi nitelik kazanan Ermeni sorununun Osmanlı Devleti'nin en önemli gündem maddelerinden birisi olduğunu ifade etmiştir. 1890 yılıyla başlayan ve 1915 yılı dahil olmak üzere devam eden Ermeni isyanlarını anlatan Kantarcı, konuşmasında ağırlıklı olarak 14 - 15 Nisan 1915'te Van'da çıkan Ermeni isyanı üzerinde durmuştur.

27 Mayıs 1915 tarihli "Sevk ve İskân" kararı üzerinde yaptığı değerlendirmelerden sonra, Sevr ve Lozan'da Ermeni sorunu hakkında bilgi veren Kantarcı, Ermeni sorununun uluslararası platformda nasıl ve ne şekilde Türkiye Cumhuriyeti devletine karşı kullanıldığı hakkında bilgi verdikten sonra konuşmasını tamamlamıştır.

"Bütün Yönleriyle Ermeni Sorunu" konulu panelin ikinci konuşmacısı olan Aydan İyigüngör, Ermeni sorunu bağlamında Türkiye, Ermenistan, İsrail ilişkilerini değerlendirmiştir.

İyigüngör, sadece ikili ilişkiler açısından olmayıp, uluslararası platformda da son derece önem taşıyan bir boyut olan İsrail'in ve Yahudilerin Ermeni iddialarıyla ilgili tutumları hakkında bilgi vermiştir. Konuşmasında İyigüngör, Ermenilerin, iddialarını güçlendir-

mek için özellikle İsrail'in ve dünya Yahudilerinin desteğini aradıklarını 1915 olaylarını, Yahudilere Almanya'da uygulanmış olan Holokost'a eşdeğer olarak sunma çabaları içerisinde olduklarını ve Ermenilerin, İsrail'i ve bu ülkenin tarih içindeki gelişimini adeta bir model olarak algılamakta oldukları değerlendirilmiştir.

ASAM, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü araştırmacısı İyigüngör, bir taraftan Türkiye'nin dış politika gündemine artık iyiden iyiye oturan ve Türkiye'yi rahatsız eden Ermeni iddiaları varken, diğer taraftan da Ermenilerin "Holokost özdeşimi" çabalarıyla yanlarına çekmek istedikleri İsrail ile Türkiye'nin yakın ilişkiler içerisinde olduğunu, İsrail'in ise, Türkiye ile olan askeri işbirliği antlaşmalarıyla bölgede rahat nefes aldığını ve Türkiye ile kurmuş olduğu dostane ilişkileri Ermeniler yüzünden kaybetmeme gibi bir politikanın içerisinde olduğunu ifade etmiştir.

Kantarci ve İyigüngör konuşmalarının sonunda dinleyicilerin konuyla ilgili sorularını yanıtlamışlar ve daha sonra paneli bitirmişlerdir.

ÜNİVERSİTELERDE ERMENİ ARAŞTIRMALARI SEMİNERLERİ

Ermeni Araştırmaları Enstitüsü ve Yüksek Öğretim Kurulu'nun (YÖK) işbirliği ile 2002 Sonbahar'ında Türk üniversitelerinde bir seminerler dizisi gerçekleştirilmiştir. Seminerlerde temel olarak üniversitelerde Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Derslerinde Ermeni sorununun anlatımı işlenmiştir. Daha yapıcı, son gelişmelere uygun, modern ve etkili bir ders anlatımı için yöntem geliştirme çalışmaları da gerçekleştirilmiştir. İki gün süren ve beş ayrı üniversite merkezli olarak gerçekleştirilen seminerlerden ilki Ankara Üniversitesi'nde gerçekleştirilmiştir. İç Anadolu, Akdeniz ve Doğu Anadolu Bölgeleri üniversitelerinden 100'ün üzerinde öğretim üyesi ve öğretim görevlisinin katıldığı bu ilk toplantıda ilk olarak Ermeni sorunu konusundaki bilgiler verilen tebliğler ile tazelenmiş, ardından da yöntem geliştirme tartışmalarına geçilmiştir. İlk toplantıya bilim adamları ve araştırmacıların yanısıra üniversite yetkilileri de katılmıştır. İkinci seminer ise Atatürk Üniversitesi'nde (Erzurum) gerçekleştirilmiştir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölge üniversitelerinden 150'ye yakın öğretim görevlisi ve öğretim üyesinin katıldığı seminere YÖK Üyesi Erdoğan ÖZNAL, YÖK Üyesi Tahsin KESİCİ ve Emekli Büyükelçi Ömer Engin LÜTEM de seminere katılara birer konuşma yapmışlardır. Ayrıca seminerde Atatürk Üniversitesi ve Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi rektörleri de hazır bulunmuştur. Toplantı-

ların üçüncüsü İstanbul Üniversitesi'nde gerçekleşmiş ve Marmara bölgesi üniversitelerinden 100'ü aşkın katılımcı daha önceki seminerlerin tecrübesini de kullanarak Ermeni sorununu derslerinde nasıl anlatabileceklerini tartışmışlardır. Tartışmalarda görselliğin önemi ve derslerde duyulan materyal eksikliği dikkat çekmiştir. İki günlük seminerin hemen akabinde yine İstanbul'da Boğaziçi Üniversitesi'nde Marmara Bölgesi'nin diğer üniversitelerinden 100 civarında öğretim görevlisi ve öğretim üyesi ile bir diğer seminer daha gerçekleştirilmiştir. Seminerler dizisi aynı çerçevede Hacettepe Üniversitesi (Ankara) ve Dokuz Eylül Üniversitesi'nde (İzmir) devam etmiştir.

Seminerlerde Ermeni Araştırmaları Enstitüsü'nden Yrd. Doç. Dr. Sedat LAÇİNER, Yrd. Doç. Dr. İbrahim KAYA, Yrd. Doç. Dr. Kamer KASIM ve araştırmacı Şenol KANTARCI da Ermeni sorununu çeşitli açılardan ele alan tebliğler sunmuşlardır. Bu tebliğler geniş bir özetle aşağıda verilmiştir:

Şiddet ve Nefret Sarmalında Türk – Ermeni İlişkileri

Yrd. Doç. Dr. Sedat Laçiner tebliğine Türk ve Ermeniler arasındaki önyargıların kökenlerini sorgulayarak başlamıştır. Buna göre sorunların temelinde iletişimsizlik ve dış yönlendirmeler bulunmaktadır. Temelde şiddet ve terörün kaynakları üzerinde duran Laçiner, Ermeni ayrılıkçı hareketinin Osmanlı Devleti döneminde ve sonrasında şiddete olan yatkınlığını amaçları ile orantılı bir güce sahip olamamasına bağlamıştır. Buna göre milata Ermeni grupları hedeflerine ulaşamadıkça radikalleşmişler ve dışa bağımlılıkları artmıştır.

Sedat Laçiner'in tebliğindeki temel iddialardan biri ise Ermeni sorununun temelinde 1915 tehcir hadisesi ya da Osmanlı dönemindeki çatışmalardan çok Ermeni diasporasının 20. yüzyıl boyunca geçirdiği evrimin olduğunu söylemesidir. Laçiner Ermeni diasporasında yaşanan kimlik bunalımının ve erime (asimilasyon) tehdidinin zaten sorunlu olan Türk – Ermeni ilişkilerinde yeni tabular ürettiğini vurgulamıştır. Birleşmek için 1915 olaylarının bilinçli olarak diaspora Ermenilerince kullanıldığını söyleyen Laçiner bunun günümüze dek süren bir sarmal halini aldığının altını çizmiştir. Bu sarmalın oluşmasında Türkiye'nin de büyük bir sorumluluğu bulunduğunu kaydeden Sedat Laçiner "Türkiye konuya eğilmekte çok gecikmiştir. Konuyla ilgilenmeye başladığında ise hem çok geç olmuştur, hem de çalışmalar sağlıklı bir şekilde yapılmamıştır" dedi. Laçiner sözlerini şöyle sürdürdü:

“Ermeni sorununun çözümü sağlıklı iletişime ve tarafların birbirlerini doğru kavramlarla karşı tarafa anlatmasına bağlı. Oysa her iki taraf da üçüncü kişilere oynuyor. İletişimden çok dinlemeksizin gerçekleşen saldırgan ifadelerden bahsetmek mümkündür. Bu noktada Türkiye’ye büyük sorumluluklar düşmektedir. Ancak Ermeni sorunu en büyük zarar Ermenilere vermektedir. Kendi ulusal kimliklerini başka bir ulusa duyulan husumet üzerine inşa eden Ermeniler pek de sağlıklı olmayan bir ruh hali içindedirler. Yaralı Ermeni milliyetçiliği bir türlü yaralarını sarmamakta, bunun sonucu olarak duygusal tepkileri Ermeni ulusal çıkarlarına zarar vermektedir. Ermenistan’ın durumu buna en güzel örnektir. Tarihlerinde neredeyse ilk defa olarak bağımsız bir devlete kavuşan Ermeniler Azerbaycan, Türkiye ve Gürcistan’dan toprak talep etmekle uğraşırken ellerindeki küçük bir toprak parçasını dahi korumakta zorlanmaktadırlar. Ermenistan’ın 1991 yılındaki 3.5 milyonu aşan nüfusunun bugün 1 milyonun altına düştüğü iddia edilmektedir. Fakir ve istikrarsız bir ülke olan Ermenistan’ı yaşatmak belki de en çok Ermeni diasporasının görevi ve hedefi olmalıdır. Ancak radikalliği besleyen en önemli kaynak olatak diaspora gözlenmektedir. Bu çerçevede Türkiye, Ermenistan ve konuyla ilgili önemli devletlerin radikalliğin kaynaklarını kurutmak için siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik stratejiler geliştirmelerinin zamanı gelmiştir.”

Laçiner tebliğinde ayrıca terör boyutunu da detaylandırmıştır. Laçiner bu çerçevede örgütlerin çalışma mantığı ve çatışmaların nedenleri üzerinde de durmuştur.

Sorunun Hukuksal Boyutu

Ermeni sorunu konusunun en ihmal edilmiş alanlarından bir tanesi de konunun hukuksal yönüdür. Bu noktaya dikkatleri çeken Yrd. Doç. Dr. İbrahim Kaya bu eksikliği gidermeye yönelik çalışmalar yapmaktadır. Sempozyumda da özellikle tarihçi kökenli katılımcı kitesine konuya disiplinlerarası bir yaklaşımla eğinilmesi gerektiğini vurgulayan Kaya bu amaçla Ermeni sorunu ile ilgili olabilecek hem uluslararası hukuk hem de iç hukuk konuları hakkında özet mahiyette bilgiler vermiştir. Bu bağlamda Yrd. Doç. Dr. İbrahim Kaya’nın sunuşu Osmanlı’da Ermenilerin hukuksal statüsü, hukuksal açıdan soykırım ve 1915 Sevk ve iskanı, uluslararası adaletin gerçekleştirilmesi çabaları bağlamında Malta Sürgünleri olayı, Antlaşmalar hukuku ve Ermeni sorunu- bu bağlamda Sevr, Lozan, Güm-

rü, Moskova ve Kars anlaşmaları-, uluslararası azınlık hakları ve Türkiye Ermenileri ve son olarak da hukuksal açıdan terörizm ve Ermeni terörizmi hakkında değerlendirmeler de bulundu. Dinleyicilerin bu tür konulara son derece ilgili oldukları sordukları sorulardan gözlemlenmiştir. Bu sorular ayrıca konunun bazı alanlarına daha detaylı girilmesi imkanını da vermiştir.

Uluslararası Rekabetin Konusu Olarak Ermeni Sorunu

Kamer Kasım, "Ermeni Sorununun Uluslararası İlişkiler Boyutu" başlığı altında Ermeni diasporası ve onun Ermeni sorunundaki rolü ve Ermenistan dış politikasına etkisi, Türkiye-Ermenistan ilişkileri, Ermeni iddiaları konusunda diğer ülkelerin tutumları, Türk-Ermeni Barışma Komisyonu ve Türkiye'deki Ermeni Cemaatinden bahsetti. Konuşmasında Ermeni sorununun bir tarih sorunu olmanın ötesinde özellikle 1991 yılında Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla bir uluslararası ilişkiler sorunu haline geldiğini belirten KASIM, Türkiye-Ermenistan ilişkileri ve Ermeni diasporasının Ermenistan üzerindeki etkileri bağlamında Ermeni sorununun yeni bir boyut kazandığını vurguladı. Türkiye'nin Ermenistan ile normal diplomatik ilişkileri kurmak için ileri sürdüğü şartlar olan Ermenistan'ın soykırım iddialarını uluslararası alanda gündeme getirmekten kaçınması ve Karabağ sorununun çözümü konularına değinen KASIM, soykırım iddiaları konusunda Ermenistan'ın yasal düzenlemeler yapması ve Ermenistan anayasasında Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesine yapılan atfın çıkarılması gerektiğini belirtti. İki taraf arasında diyalog çabalarından Türk-Ermeni Barışma Komisyonunun bir sivil diplomasi örneği olarak olumlu bir adım olduğunu belirten KASIM Komisyonun dağılma süreci ve daha uzun süreli diyalog için yapılması gerekenlerden bahsetti. KASIM konuşmasını Türkiye'deki Ermeni Cemaati ve Cemaatin kurumları ile ilgili kısa bilgi vererek bitirdi.

Tarihi Arka Planıyla Ermeni Sorunu

Bildiri sunuşları Şenol Kantarcı'nın "Tarih Boyunca Ermeni Sorunu" başlıklı konuşması ile başlamıştır. Kantarcı çalışmasında Türk - Ermeni ilişkilerinin tarihten günümüze Ermeni sorununun evrimini çeşitli açılardan değerlendirmiştir. Konuşmacı sunuşuna Türklerin ilk kez Ermenilerle temasa geçtiği dönemlerle başlamakla birlikte esas üzerinde durduğu dönemler 19 ve 20. yüzyıllar olmuştur. 19. yüzyılda özellikle Ermeni Sorunu'nun ortaya çıkışı ve

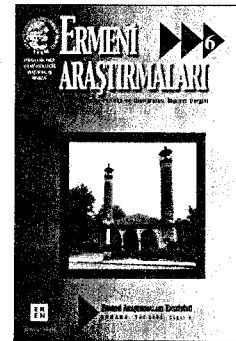
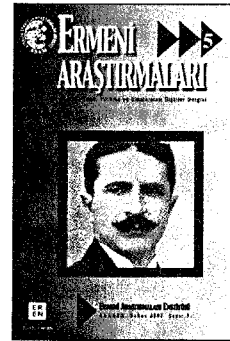
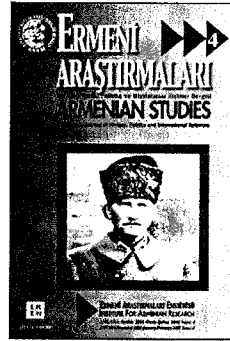
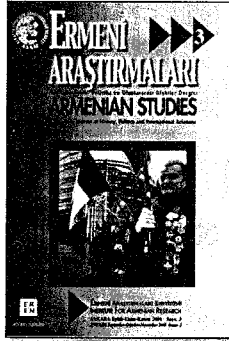
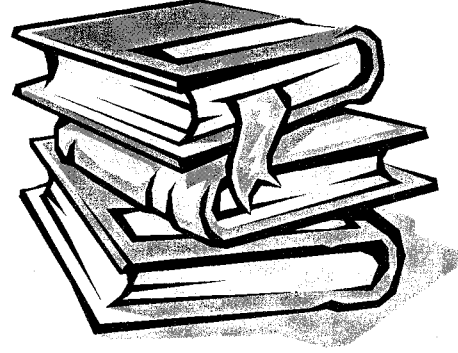
uluslararası nitelik alması çok önemlidir. Bu bağlamda dönemin büyük devletleri olan Fransa, İngiltere, ABD ve Rusya'nın Ermeni Sorununun ortaya çıkışında oynadıkları roller konuşmacı tarafından açıklanmıştır. Bilindiği gibi Ermeni sorunu konusunun önemli bir parçasını esasen tarihsel bir konu olan 1915 Sevk ve İskanının yorumu oluşturmaktadır. Ermeni sorununun geçmişinin ve arka planının verilmesi bu konunun doğru anlaşılması için de önemlidir. Şenol Kantarcı 1915 Sevk ve İskan kararının alınmasına yol açan nedenleri de ayrıntılarıyla açıklamıştır. Ayrıca günümüzde Ermeni sorununa yabancı devlet ve Ermeni Lobilerinin katkıları ve oynadıkları roller de ABD Kongresi'ne getirilen tasarılar bağlamında ortaya konulmuştur.

ASAM ERMENİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

ÜÇ AYLIK BİLİMSEL DERGİ

Ermeni Sorunu ve Ermeniler Hakkında Türkiye'nin Bilimsel Birikimi Burada

Türkiye'de Alanında İLK ve TEK Dergi

ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü
Konrad Adenauer Cad. No. 61, 06550, Çankaya, Ankara
Tel. 0312 491 70 14 Fax. 0312 491 70 13
www.eraren.org, e-mail: info@eraren.org

EN SON KİTAPLAR

Aydan İYİGÜNGÖR*

**Ermeniler, Ermeni Sorunu,
Ekonomisi, Siyaseti ve
Kafkasya Üzerine En Son
Türkçe ve İngilizce Yayınlar**

İstanbul Yazıları

Kevork PAMUKCİYAN, İstanbul:
Aras Yayıncılık, Kasım 2002,
ISBN: 975-7265-50-0

Ermeni Harfli Türkçe Metinler
Kevork PAMUKCİYAN, İstanbul:
Aras Yayıncılık, Aralık 2002,
ISBN: 975-7265-52-7

Zamanlar, Mekanlar, İnsanlar
Kevork PAMUKCİYAN, İstanbul:
Aras Yayıncılık, Şubat 2003,
ISBN: 975-7265-53-5

Biografileriyle Ermeniler
Kevork PAMUKCİYAN, İstanbul:
Aras Yayıncılık, Haziran 2003,
ISBN: 975-7265-54-5

Balkan Savaşları

Aram ANDONYAN, İstanbul:
Aras Yayıncılık, Ekim 2002,

ISBN: 975-7265-21-7

İçimizdeki Kara Delik

Osin ÇİLİNGİR, İstanbul: Aras
Yayıncılık, Mart 2002,
ISBN: 975-7265-47-0

Hayerenparkirk

Kegam KEROPYAN, İstanbul:
Aras Yayıncılık, Ekim 2002,
ISBN: 975-7265-51-9

İnsanlık Komedi

William SAROYAN, İstanbul:
Aras Yayıncılık, Kasım 2002,
ISBN: 975-7265-21-7

Yukarıdaki tüm yayınların temin bilgileri:

Aras Yayıncılık
İstiklal Cad. Hıdivyal Palas
No: 465 - Z 80050
Tünel / Beyoğlu İSTANBUL/
TURKEY
Tel:0090.212.252 65 18
0090.212.243 06 02
Fax:0090.212.252 65 19
info@arasyayincilik.com

* Araştırmacı, ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü

Ermeni Sorunu El Kitabı

Şenol KANTARCI, Kamer
KASIM, İbrahim KAYA ve Sedat
LAÇİNER, Ankara: Stratejik
Araştırma ve Etüdler Milli
Komitesi (SAEMK) ve ASAM
Ermeni Araştırmaları Enstitüsü
yayını, Kasım 2002,
ISBN: 975-93235-7-5
Konrad Adenauer Cd., No: 61,
Yıldız-Çankaya, Ankara
Tel: 0090.312.491 60 70
info@eraren.org

Ermeni Sorunu Rehberi

Kocaeli Üniversitesi Atatürk
İlkeleri ve Devrimleri Araştırma
Uygulama Merkezi, Kocaeli:
Kocaeli Üniversitesi, Ekim
2001, ISBN: 975-8047-02-7
Kocaeli Üniversitesi Anıtpark,
İzmit, 41300 Kocaeli
Tel: 0090.262.3249910
Fax: 0090.262.3215968
www.kou.edu.tr

**Ermeni Tehciri İzmit 1914-
1920**

Bekir GÜNAY, Ankara: Kocaeli
Üniversitesi, 2002-12-02
ISBN: 975-8047-16-7

SÖYLEŞİ

Yerasimos Tartışması Sürüyor

Ermeni Araştırmaları: Dergimizin geçen sayısında "Tartışma" bölümünde Stefan Yerasimos'un 20 Mayıs 2002 tarihinde Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA)'nda verdiği bir konferansta ileri sürdüğü kimi görüşlerini eleştirmiştiniz. Bu konferansın bir özetini yayınlamış olan Toplumsal Tarih Dergisi'nin Aralık 2002 sayısında Sayın İlhan Tekeli'nin size ve Türk Tarih Kurumu Başkanı Yusuf Halaçoğlu'na cevap veren bir yazısı yayınlandı. Bu konudaki düşünceleriniz nelerdir?

Ömer E. Lütem: Önce bir düş kırıklığını dile getirmek isterim. Ben, haklı olarak, Stefan Yerasimos'un kendisine yöneltilen eleştirilere cevap vermesini bekliyor ve böylelikle de bu önemli konuda seviyeli bir bilimsel tartışma açılacağını ümit ediyordum. Yerasimos bundan kaçındı ve savunmasını İlhan Tekeli'ye bıraktı. Ancak Tekeli de bizim Yerasimos'a yönelttiğimiz eleştirileri ele almadığından yazısı aslında bir cevap oluşturmadı.

Ermeni Araştırmaları: Sayın Tekeli'nin yazısında hangi hususlar üzerinde duruluyor?

Ömer E. Lütem: İlhan Tekeli, Stefan Yerasimos'un yazısında (veya Konferansında) bir "üst anlatı" veya bir "üst dil" bulunduğunu iddia ediyor. Buna göre Yerasimos'un imparatorlukların ulusal devletlere parçalanması sürecinin kaçınılmaz olarak şiddeti içerdiğini, diğer bir deyimle şiddetin normal olduğunu, bu normalleştirmenin bir milletin iyi ya da kötü ilan edilme olasılığını ortadan kaldıracığını söylediği ve ayrıca bir tarafın kötü olduğunu ispatlama çalışmalarının genellikle hukuk ve tarihin karıştırılması yoluyla yapıldığını belirttiğini ileri sürülüyor. Yerasimos'un verdiği konferansın metni okunduğunda bu fikirlere, açık bir şekilde, rastlanmıyor. Belki çok zorlayan bir yorum ile böyle bir anlam çıkarmak mümkün olabilir. Ancak Yerasimos neden böyle "şifreli" bir anlatım yolunu seçmiştir de Sayın Tekeli'nin yaptığı gibi, konuyu açık seçik ifade etmemiştir, bunu bilemiyorum.

"Üst anlatı"da mevcut olduğu iddia edilen bu fikirlerin tartışmasını ayrıca yapabiliriz. Ancak bizim Stefan Yerasimos'a

karşı ileri sürdüğümüz eleştiriler bu fikirlerle ilgili değildir. Hangi hususları eleştirdiğimiz Derginizin geçen sayısında ayrıntılı olarak belirtilmiştir. Bir hatırlatma yapmak gerekirse, biz, özetle, Ermenilerin bağımsızlık mücadelesi vermiş oldukları, Türk milliyetçiliğinin Nazilere benzer bir ırkçılığa ulaşarak Ermenileri yok ettiği, 1915 sevk ve iskanının Ermenileri yok etmek amacıyla yapıldığı, hukuksal görüşlerle bir yere varmanın mümkün olamayacağı ve Türk toplumunu kendi geçmişi ile barıştırmak gerektiği gibi bazı Ermeni "bilimsel" çevrelerince öteden beri ileri sürülen hususların Yerasimos tarafından benimsenerek savunmasının yapılmasını eleştirmiştik. Bu görüşlere neden karşı olduğumuzu gerekçeleriyle yazımızda belirtmiştik.

Yukarıda değindiğim gibi, normal olarak, Stefan Yerasimos'un da bunlara cevap vermesi ve bizim görüşlerimizi eleştirmesi bekleniyordu. İlhan Tekeli'nin "üst anlatı" iddiasını ileri süren yazısı bizim eleştirilerimizi doğrudan ele almadığından biz, Yerasimos'tan cevap beklemeye devam ediyoruz.

Ermeni Araştırmaları: Sayın Tekeli yazısında TÜBA'ya karşı ileri sürülen eleştirileri saygısızlık olarak görüyor. Bu kurumun özgür bir tartışma platformu olma işlevinin sindirilmeye çalışıldığını ileri sürüyor.

Ömer E. Lütem: Ben eleştirimide Türkiye'de ifade özgürlüğü olduğunu TÜBA'nın da aynı haktan yararlanmasının normal bulunduğunu ifade ettim. Bence sorun, TÜBA'nın ifade özgürlüğü hakkını kullanırken tarafsız davranmamış olmasından kaynaklanmaktadır. Gerçekten de TÜBA resmi bir kurum olmasına karşın, Türk bilim adamlarının çok büyük bir çoğunluğunun paylaştığı ve 1915 sevk ve iskanının soykırım olmadığını esas alan resmi görüşe hiç temas etmeden ve bu hususta hiçbir makama danışmadan, Yerasimos'un ağızıyla, Ermeni görüşlerine yer vermiştir. Bu nedenle tarafımızdan ve Türk Tarih Kurumu başkanı tarafından eleştirilmiştir. Resmi bir kurumun tarafsız davranmasını istemek de zannederim herkesin en doğal hakkıdır.

Ermeni Araştırmaları: Sayın büyükelçiye bu söyleşi için teşekkür ediyoruz

YAZARLAR İÇİN BİLGİ NOTU

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Üç Aylık Bilimsel, Hakemli Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

Ermeni Araştırmaları çalışmanın teslimi anında başka bir yayın kuruluşu tarafından değerlendirmeye alınmamış bilimsel çalışmaları kabul eder. Makalelerin ilke olarak 8500 kelimeyi, kitap tahlillerinin ise 3500 kelimeyi geçmemesi gerekir. Çalışmalar mümkün olduğunca anlaşılır bir dilde, fakat bilimsel standartlar ve derginin koymuş olduğu kurallar göz önünde bulundurularak hazırlanmalıdır. Özel olarak talep edilmemiş çalışmalar yayınlansın yayınlanmasın iade edilmez. Bu nedenle gönderilen her çalışmanın yazarı tarafından bir örneğinin elde tutulması tavsiye edilir. Bu konuda yayıncı kuruluş hiçbir sorumluluk kabul etmez. Yayınlanmak üzere gönderilecek yazılar şu adrese gönderilmelidir: Ermeni Araştırmaları, Konrad Adenauer Cad., No. 61, Yıldız, Çankaya, Ankara. Çalışmalarını e-mail ile gönderecek araştırmacıların bu konuda öncelikle editör ile temasa geçmesi, çalışmasını daha sonra göndermesi beklenir. Ayrıca e-mail ile yazı gönderen yazarlar çalışmalarını gönderdikten sonra alındı teyidini aldıklarından emin olmalıdırlar. E-mail adresi: info@eraren.org

Teslim Normları: Yazarlar editör ve hakemler tarafından incelenmek üzere çalışmalarını dört kopya olarak göndermeli, bunun yanında çalışmanın floppy disk kopyasını da eklemelidirler. Diskin üzerine yazının kayıt şeklinin açıkça belirtilmesi özellikle tavsiye edilir. Ayrıca makale taslaklarına çalışmanın içeriğini ve amaçlarını açıklayan geniş bir özet eklenmelidir. Özetler İngilizce yazılar için Türkçe, Türkçe çalışmalar için ise İngilizce beklenmektedir.

Makale taslakları bir buçuk ya da iki aralıklı olarak yazılmalı, hakemlere inceleme yapabileceği kolaylığı sağlayabilmek amacıyla kağıdın her iki tarafından yeterli miktarda boşluk bırakılmalıdır. Sayfalar sıralı bir şekilde numaralandırılmalı, kağıdın sadece bir yüzü kullanılmalıdır. Çalışmanın kapağında yazarın tam adı, unvanı, kurumu ve çalışmanın tam adı yer almalıdır. Uzun başlıklardan kaçınılmalıdır. Ayrıca iletişim adresi, mümkün olduğu durumlarda telefon, faks ve e-mail adresleri de kapak sayfasında belirtilmelidir. Katılımcılar bölümü için yazının kısa eğitim ve iş geçmişi en fazla 30 kelime olarak belirtilmeli, yapmış olduğu bilimsel çalışmalar listelenmelidir.

Dipnotlar ve Kaynakça: Çalışmanın sonunda kullanılan kaynaklar belirtildiği şekilde verilmeli, dipnot kullanılması halinde yazar, kitap adı, (Basım yeri: yayınevi, tarih) sırası izlenmelidir.

Örnek:

1. Yusuf Hallaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler, 1914-1918*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2001)
2. Hallaçoğlu, *Ermeni....*, s. 23.
3. Justin McCarthy, 'I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu', içinde Hasan Celal Güzel (ed.), *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Ankara: Yeni Türkiye, 2001), ss. 21-37.
4. Bilal N. Şimşir, 'Amerika'da Ermeni Lobisi ve Lozan Anlaşması Kavgası (1923-1927)', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt 1, No. 3, Eylül-Ekim-Kasım 2001, ss. 34-66.

Düzeltilme: Yazarlar, gerekli görülmesi halinde hakem kurulu ya da editörlerce yapılmış olan düzeltmeleri en geç 48 saat içinde gerçekleştirip dergiye tekrar göndermelidirler. Editörler'den yazınızı tekrar yazmalarını, düzeltmelerini vb. beklemeyiniz.

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

ABONE FORMU

- Yıllık Yurtiçi Abonelik
TL. 30.000.000,-

BANKA ARACILIĞI İLE ÖDEME:

Lütfen formu doldurup banka dekontu ile birlikte faks veya posta ile bize ulaştırınız
-Banka Hesap Numarası: TL- 304400-2001540 Döviz DTH- 4001541 Vakıflar Bankası - Yıldız Şubesi / Ankara

POSTA ÇEKİ İLE ÖDEME:

Lütfen formu doldurup dekont ile birlikte faks veya posta ile bize ulaştırınız.

-Posta Çeki Hesap Numarası: 100 80 63 Avrasyabir Vakfı - Ankara Şubesi.

Adı Soyadı:

Adres:

İl - Ülke:.....

Telefon - Faks:

Elektronik Posta Adresi:

İş bu imzama yukarıdaki bedelin kredi kartı hesabımdan çekilmesini kabul ediyorum.

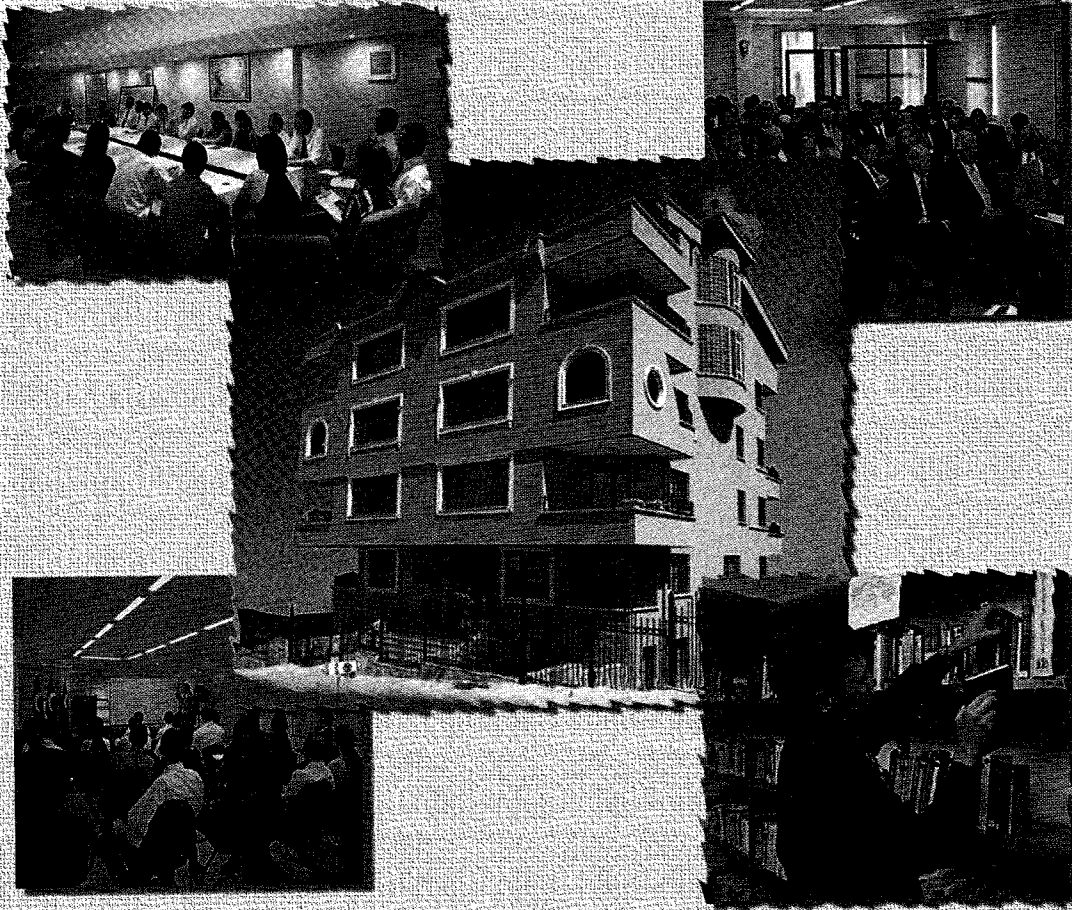
ERMENİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ: Konrad Adenauer Cad. No: 61 Yıldız-Çankaya /ANKARA
Tel: +90 312 491 70 14 Faks: 0 312 491 70 13 E-Mail: info@eraren.org

ASAM

AVRASYA STRATEJİK ARAŞTIRMALAR MERKEZİ

YENİ YAPISIYLA YARINLARI YORUMLUYOR...

Konrad Adenauer Gaddesi No: 61 06650 Yıldız - Çankaya/Ankara - TÜRKİYE

Tel: +90.312.491 60 70 (Pbx) Fax: +90.312.491 60 99

e-mail: asam@avsam.org • www.avsam.org

*Cumhuriyet'le
büyüdük...*

...büyümeye devam ediyoruz.

ÜLKER

www.ulker.com.tr

1944'den beri

ISSN: 1303-068X

